

Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КУКОБА ЛЄНА ІВАНІВНА

УДК 94 (391)

ДИСЕРТАЦІЯ

ДЕЛОСЬКИЙ ПОЛІС У ІV – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ІІІ СТ. ДО Р. Х.

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Л. І. Кукоба

Науковий керівник Ставнюк Віктор Володимирович, доктор історичних наук,
професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Кукоба Л. І. Делоський поліс у IV – першій половині III ст. до Р. Х. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, Київ, 2021.

Дисертація присвячена комплексному вивченню делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х. На основі широкого кола джерел розглядається міжнародне становище Делоса як загальногрецького релігійного центру, його політичний та економічний розвиток у період завершення класичної доби та остаточного становлення епохи еллінізму.

У дослідженні вперше здійснено комплексне дослідження найважливіших сторін життя та еволюцію Делоса на фоні кризи давньогрецьких полісів та становлення елліністичних держав; поставлено питання острова Ренеї як важливої складової частини делоського поліса. Удосконалено визначення ролі делосько-аттичної амфіктіонії у житті поліса, знання про значення свята Делії на Делосі, дослідження Першої та Другої ліг несіотів та місце Делоса у цих острівних об'єднаннях, здійснено спробу реконструкції самосвідомості делосців. Набули подальшого розвитку систематизація наявних джерел та наукової літератури з проблеми, дослідження Делоса як релігійного, суспільно-політичного та економічного осередку Східного Середземномор'я в античний період та переклад давньогрецькомовних джерел.

У результаті аналізу наукової літератури виявлено, що дослідження історії Делоса розпочалося з початком археологічних розкопок на острові у 1870-х роках Французькою школою в Афінах. Про Делос почали згадувати, головним чином, в узагальнюючих працях, досліджуючи Перший Афінський морський союз. Під час подальшого археологічного дослідження з'являлися праці, які були присвячені

або загальній історії стародавнього Делоса, або окремим його періодам. Велику кількість праць було об'єднано у групу, яка мала на меті дослідження різних аспектів суспільно-політичного, економічного, релігійного життя Делоса. Крім того, для багатьох дослідників предметом вивчення стали виявлені епіграфічні написи та їх трактування, археологічні знахідки тощо. З усього масиву наукової літератури не було виявлено окремого дослідження, присвяченого делоському полісу у IV – першій половині III ст. до Р. Х.

Проаналізовано джерельну базу дисертаційного дослідження. Встановлено, що вона є достатньо репрезентативною. До джерел входять нарративні повідомлення античних авторів, таких, як Геродот, Фулідід, Страбон, Каллімах, Полібій, Плутарх, Павсаній та ін., епіграфічні написи, археологічні знахідки та нумізматичні джерела. Усі вони доповнюють один одного, і лише комплексне використання наявних джерел дає змогу дослідити делоський поліс у зазначений період.

У роботі розглянуто Делос як релігійний центр стародавньої Греції. Встановлено, що легенда про народження на острові богів Аполлона та Артеміди і прихід іонійських племен привели до становлення та розвитку культу цього бога на ньому. Делос став центром саме іонійського культу Аполлона. Ці племена збирались на острові та влаштовували свята на честь свого бога-покровителя та сформували ранню острівну амфіктіонію. Досліджено, що бога Аполлона вшановували і гіпербореїці, та розглянуто версії щодо походження цих племен. Досліджено питання існування оракула на острові та з'ясовано, що оракул міг функціонувати та давати певні пророцтва, але він не був таким відомим, як дельфійський. Виявлено, що становлення Делоса як авторитетного релігійного центру привело до того, що інші держави намагались встановити дружні відносини зі святилищем шляхом свого покровительства. На острові було виявлено сліди Наксоса та Пароса. Тиран Самоса Полікрат подарував святилищу Аполлона сусідній острів Ренею, а афінський тиран Пейсістрат провів очищення острова. Представлено історію зв'язків Афін та Делоса, що беруть свій початок

ще з царських часів. Досліджено утворення Делоської симмахії і визначено роль та місце Делоса в цьому союзі.

Охарактеризовано делосько-аттичну амфіктіонію; з'ясовано, що вона мала проафінський характер. Афіни позиціонували себе предводителями іонійських племен та використовували цю амфіктіонію у продовженні своєї політики, спрямованої на становлення афінської гегемонії в Егеїді. Як релігійні очільники іонійців і не тільки, Афіни провели друге очищення острова та заснували своє свято на честь бога Аполлона – Делії.

Розглянуто місце Делоса в острівному об'єднанні Ліги несіотів. Встановлено, що у заснованому Антигоном Монофталъмом союзі Делосу відводилась роль релігійного центру, учасником цього острівного об'єднання островів не був. Встановлено, що Делос постійно перебував під покровительством Антигонідів, Птолемеїв та інших елліністичних монархів. Розглянуто Другу Лігу несіотів, що сформувалась під протекторатом Родоса, та встановлено, що в цьому об'єднанні роль Делоса як релігійного центру відійшла на другий план, він відігравав роль комерційного центру.

Досліджено місце та роль острова Ренеї у складі делоського поліса. Встановлено, що джерела по-різному розкривають цю проблему. Якщо, за наративними повідомленнями, Ренея була лише «фізичним продовженням» острова, то епіграфічні та археологічні дані вказують на її важливість в економічному житті поліса.

Охарактеризовано політичний розвиток делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х. Виявлено, що політичний устрій делоського поліса у IV ст. до Р. Х. не досить повно репрезентований у джерелах. Відомо про функціонування народних зборів та буле. Натомість епіграфічний матеріал досить детально розкриває діяльність на острові афінської адміністрації – амфіктіонів. Встановлено, що вони контролювали святилище бога Аполлона та його казну. У їхньому віданні були всі фінансові операції храму. Амфіктіони здавали в оренду храмові теменоси та будинки, надавали позички як приватним особам, так і цілим полісам. Це дало можливість Афінам контролювати всіх боржників храму.

Доведено, що делосці до управління храмом Аполлона не допускались. Серед них лише обирались гієропії, у віданні яких були справи культу.

Простежено становлення незалежності та політичну еволюцію делоського поліса. Визначено, що з відходом афінської адміністрації з острова Делос із запізненням еволюціонував у самостійний поліс. Коли решта давньогрецьких полісів втратили свою незалежність і перетворювались на елліністичні міста, Делос зумів реалізувати всі свої полісні структури. Перебуваючи під покровительством елліністичних монархів, усе внутрішньополітичне життя зосередилось лише в руках делосців. Виявлено одну з особливостей поліса – важливу роль відігравала посада гієропіїв. Доведено, що від відправників культу посада гієропіїв еволюціонувала в адміністрацію святилища Аполлона. Тепер же храмова казна була у віданні делоських громадян.

Досліджено декрети проксенії делоського поліса. Встановлено, що за період афінського панування дійшла невелика кількість цих декретів, а із становленням незалежності їх кількість різко зросла. Це може давати додаткові свідчення щодо самостійного управління делосцями своїм полісом та внутрішніми справами.

Розглянуто делоську громадянську общину в досліджуваній період. Виявлено, що вона становила досить невелику кількість повноправних громадян, де важливу роль відігравали родинні відносини. Життя делосців організовувалось, головним чином, навколо служіння святилищу Аполлона та виконання громадських літургій. Здійснено спробу реконструкції самосвідомості жителів Делоса та вказано на розумінні ними свого особливого становища через наявність загальногрецького святилища.

На основі епіграфічних джерел досліджено храмове господарство делоського поліса. Доведено, що воно становило основу економічного розвитку. Головні прибутки надходили від здачі в оренду храмових теменосів як на самому Делосі, так і на Ренеї, а також Миконосі. Крім того, храмове господарство передбачало і громадське будівництво на острові.

Окремо виділено для розгляду організацію господарства на Ренеї. Вказано, що більшість храмових теменосів були розташовані на цьому острові і, відповідно, більшість прибутків від нього надходило до храмової казни.

Виділено та розглянуто і нехрамові галузі економіки. Встановлено, що наявність загальногрецького святилища сприяла розвитку такої індустрії, як обслуговування паломників. Крім того, Делос спеціалізувався на виробництві бронзових виробів і, що досить важливо, почав формуватись як важливий комерційний центр.

Ключові слова: острів Делос, Ренея, Кіклади, святилище Аполлона, іонійці, поліс, Афіни, амфіктонія, Ліга несіотів, теменоси.

SUMMARY

Kukoba L. I. The polis of Delos in the IV – first half of the III century BC. – Qualifying research work as a manuscript.

Dissertation for the degree of a candidate of historical sciences in the specialty 07.00.02 «World history». – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation is devoted to the complex study of the polis of Delos in the IV – first half of the III centuries BC. The international position of Delos as a Greek religious center, its political and economic development during the period of the classical era and the final formation of the Hellenistic era based on a wide range of sources are considered.

The study for the first time carried out a comprehensive study of the most important aspects of life and the evolution of Delos through the background of the crisis of the ancient Greek polises and the formation of Hellenistic states; the problem of the island of Rheneia as an important part of the polis of Delos was raised. The definition of the role of the Delian-Attic amphictyony in the life of the polis, knowledge of the significance of the feast of Delia on Delos, the study of the First and Second the Nesiotic Leagues and the place of Delos in these island associations, attempts to

reconstruct the self-consciousness of the Delos were improved. Systematization of available sources and scientific literature on the problem of research and the study of Delos as a religious, socio-political and economic center of the Eastern Mediterranean in ancient times and the translation of the ancient Greek sources were further developed.

An analysis of the scientific literature revealed that the study of the history of Delos began with the beginning of archaeological excavations on the island in the 1870s by the French school in Athens. Delos was mentioned mainly in generalized works in ancient Greek history. In the course of further archeological research, special works began to appear, they were devoted either to the general history of ancient Delos, or to its separate periods. A large number of works were combined into a group, which aimed to study various aspects of socio-political, economic, religious life of Delos. In addition, for many researchers, the subject of the study were epigraphic inscriptions and their interpretation, archaeological finds, etc. With all the array of scientific literature, no special study of the polis of Delos in the IV – first half of the III century BC was found.

The source base of the dissertation research is analyzed. It was found to be quite representative. Sources include narrative reports of ancient authors such as Herodotus, Thucydides, Strabo, Callimachus, Polybius, Plutarch, Pausanias and others, epigraphic inscriptions, archaeological finds and numismatic sources. All of them complement each other, and only the integrated use of available sources allows us to explore the the polis of Delos during this period.

The study describes Delos as the religious center of ancient Greece. It is proved that the legend of the birth of the god Apollo and Artemis on the island and the arrival of the Ionian tribes led to the formation and development of the cult of this god on Delos. Delos became the center of the Ionian cult of Apollo. These tribes gathered on the island and had celebrations in honor of their patron god and formed an early island amphictyony. It has been studied that the god Apollo was also worshiped by the Hyperboreans, and an attempt was made to investigate the country of origin of these tribes. The question of the existence of an oracle on the island was considered and it was found that the oracle could function and give certain prophecies, but it was not as well known as the Delphic one. It was found that the formation of Delos as an

authoritative religious center led to the fact that other states tried to establish friendly relations with the sanctuary through their patronage. Traces of Naxos and Paros were traced on the island. The tyrant of Samos Polycrates presented to the sanctuary of Delos the neighboring island of Rheneia, and the Athenian tyrant Peisistratus purified the island. The history of the connections between Athens and Delos, which dates back to kings' times, is presented. The formation of the Delian Symmachia is studied and the role and place of the Delos in this union are determined.

The role of the formation of the Delian-Attic amphyctyony for the island has been determined. It was found that with its formation Athenians represented themselves as the leaders of the Ionian tribes. They tried to continue the policy that was directed for the formation of Athenian hegemony in the Aegean. As the religious leaders of the Ionians and beyond, Athens carried out a second purification of the island and founded the pro-Athenian festival of Delia.

The place of Delos in the island union of the Hellenistic era of the Nesiots League is considered. It was established that in the union founded by Antigonus Monophthalmos Delos had the role of a religious center, the island was not a member of this island association. It is investigated that Delos was constantly under the patronage of the Antigonides, Ptolemies and other Hellenistic monarchs. The second Nesiotic League formed under the protectorate of Rhodes, is considered and it is established that in this union the role of Delos as a religious center has receded into the background, it had the role of a commercial center.

The place and role of the island of Rheneia in the structure of the polis of Delos was studied. It is established that the sources reveal this problem in different ways. If, according to narrative reports, Rheneia was only a physical extension of the island, then epigraphic and archaeological data indicate its importance in the economic life of the polis.

The political development of the polis of Delos in the IV – first half of the III century BC is described. It was found that the political system of the polis of Delos in the IV century BC is insufficiently represented in the sources. It is known about the functioning of the assembly and the council. Instead, the epigraphic material reveals in

great detail the activities on the island of the Athenian administration – the amphictyones. It is established that they controlled the sanctuary of the god Apollo and its treasury. They were in charge of all the financial operations of the temple. Amphictyones rented temple temenoses and houses, provided loans to both individuals and entire policies. It allowed Athens to control all the debtors of the temple. It is proved that the delians were not allowed to control the temple of Apollo. From among them, only hieropoioses were chosen, which were in charge of cult affairs.

The rising of independence and the political evolution of the polis of Delos are traced. It is determined that with the departure of the Athenian administration from the island of Delos, it belatedly evolved into an independent polis. While the rest of the ancient Greek polises lost their independence and became Hellenistic cities, Delos managed to realize all his polis' structures. Under the auspices of the Hellenistic monarchs, all domestic political life was concentrated only in the hands of delians. It was found that one of the features of the policy was that the position of the hieropoioses which had a great importance. It is proved that from the senders of the cult the position of hieropoioses evolved into the administration of the sanctuary of Apollo. Now the temple treasury was run by the citizens of Delos.

The decrees of proxenia of the polis of Delos have been studied. It is established that during the Athenian rule a small number of these decrees were reached, and with the establishment of independence their number increased. This may provide additional evidence of self-management of the affairs of their policy and internal affairs.

The Delos civil community in the studied period is considered. It was found that it was a rather small number of full citizens, where family relations played an important role. The life of the Delos was organized mainly around the service of the sanctuary of Apollo and the performance of public liturgies. An attempt was made to reconstruct the self-consciousness of the inhabitants of Delos, and it was pointed out that they understood their special position due to the presence of an all-Greek sanctuary.

On the basis of epigraphic sources the temple economy of the Delos polis is investigated. It is proved that it was the basis of economic development. The main

income came from the lease of temple temenoses both on Delos itself and on Rheneia. In addition, the temple economy provided for social construction on the island.

The organization of the housebandry on Rheneia is singled out for consideration. It is stated that most of the temple temenoses were located on this island. Accordingly, most of the proceeds from it went to the temple treasury.

Non-temple branches of the economy are also singled out and considered. It is established that the presence of the famous Greek sanctuary contributed to the development of such an industry as the service of pilgrims. In addition, Delos specialized in the production of bronze products and, importantly, began to form as an important commercial center.

Key words: the island of Delos, Rheneia, the Cyclades, sanctuary of Apollo, the Ionians, polis, Athens, amphictyony, the Nesiotic League, temenos.

Список публікацій за темою дисертації,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кукоба Лена. Ліга несіотів та Делос. *Наукові записки Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 101–105.
2. Кукоба Л. І. Афінівські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 40. К.: НТУУ «КПІ», 2015. С. 5–14.
3. Кукоба Л. І. Храмове господарство на Делосі (V – III ст. до Р. Х.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Випуск 42. С. 209–212.
4. Кукоба Л. И. Праздник Делии на Делосе (V – IV вв. до н. э.). *Гуманитарные и юридические исследования*. Научно-теоретический журнал. Выпуск 1. 2015. Ставрополь, 2015. С. 4–49.
5. Кукоба Лена. Острів Ренея як складова делоського поліса у світлі античної традиції та епіграфіки (V–III ст. до Р. Х.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 45. К., 2015. С. 12–16.

6. Кукоба Лена. Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.). *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 54. К., 2018. С. 5–12.
7. Кукоба Лена. Період porto franco на Делосі. *Етнічна історія народів Європи*: Збірник наукових праць. Випуск 59. К., 2019. С. 9–14.
8. Kukoba L. Ionian factor and Delos (IX – IV centuries BC). *PNAP. Scientific journal of Polonia University Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. Vol. 45. № 2. P. 84–93.

**Список публікацій за темою дисертації, які засвідчують апробацію
матеріалів дисертації**

9. Кукоба Л. И. Афинские амфикионы на Делосе в IV в. до н. э. *XVIII Сергеевские чтения: Сборник тезисов (4–6 февраля 2013 г.)*. М.: б. и., 2013. С. 39.
10. Кукоба Л. Острів Делос під контролем Афін у другій половині V ст. до н. е. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Матеріали V-ї міжнародної конференції «Одеські читання – 2013». Одеса, 2014. С. 213–215.
11. Кукоба Л. Декрети проксенії Делоса в період незалежності (314–166 рр. до Р. Х.). *Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура*: Збірник матеріалів наукової конференції. Чернівці – Вижниця: Черемош, 2013. С. 91–95.
12. Кукоба Л. І. Делос та елліністичні монархи: Птолемеї, Атталіди, Селевкіді. *«Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17–18 квітня 2015 р. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 65–67.
13. Кукоба Л. Друга Ліга несіотів та протекторат Родоса над Делосом. *Дні науки історичного факультету*: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». К.: Логос, 2015. С. 357–359.

14. Кукоба Л. Острів Делос та святилище Аполлона в політиці македонських монархів в елліністичний період. *Каразінські читання (історичні науки)*: Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 49–50.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ I. Історіографія та джерела дослідження.....	21
1.1. Історіографія дослідження.....	21
1.2. Джерельна база дослідження.....	40
РОЗДІЛ II. Острів Делос у міжполісних відносинах стародавньої Греції у IV – першій половині III ст. до Р. Х.....	51
2.1. Делос як релігійний центр стародавньої Греції.....	51
2.2. Делосько-аттична амфіктіонія.....	83
2.3. Ліга несіотів та статус Делоса.....	92
РОЗДІЛ III. Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.....	105
3.1. Острів Ренея – складова делоського поліса.....	105
3.2. Делоська полісна організація у IV ст. до Р. Х. Афіньська адміністрація.....	110
3.3. Становлення «незалежності» та політична еволюція.....	118
3.4. Декрети проксенії Делоса.....	127
3.5. Делоська громадянська община.....	133
РОЗДІЛ IV. Економічний розвиток Делоса.....	141
4.1. Храм та храмове господарство – основа економічного життя поліса...141	141
4.2. Ренея як складова храмового господарства.....	154
4.3. «Нехрамові» галузі економіки делоського поліса.....	158
ВИСНОВКИ.....	168
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	175
ДОДАТКИ.....	205

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВДИ	Вестник древней истории
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения
AJA	American Journal of Archaeology
AJP	American Journal of Philology
BCH	Bulletin de correspondance hellenique
CAH	Cambridge Ancient History
CR	Classical Review
CW	The Classical World
JHS	Journal of Hellenique Studies
RE	Realencyclopädie der classischen Alterumswissenschaft (Pauly-Wissowa)
ZPE	Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik

ВСТУП

Актуальність дослідження. Одним із важливих викликів сучасного суспільства є долучення до здобутків та цінностей західної цивілізації, яка, у свою чергу, розвинулась на ґрунті античної спадщини. Особливо актуальним для вивчення є політичний досвід греко-римської цивілізації. Давньогрецький поліс та його римський аналог цивітас створили такі основи для розвитку сучасних європейських країн, як пряма демократія, республіканська форма правління, законодавча ініціатива, кодифікація правових норм, громадянське суспільство тощо. Тому вивчення саме цього досвіду є невід'ємною складовою подальших демократичних перетворень, що відбуваються сьогодні.

Проблема поліса, його зародження, розквіт та занепад, політичне оформлення і трансформація протягом тривалого періоду викликали підвищений інтерес у дослідників античності. Давньогрецька цивілізація створила велику кількість різноманітних полісів. Багато з них утворилось із притаманними лише їм унікальними ознаками. Одним із найбільш особливих у світі грецьких полісів давно визнано Делос. Наявність загальноеллінського святилища Аполлона та становлення Делоса як авторитетного релігійного центру і визначили його унікальність. Дослідження саме такого типу поліса є важливим та актуальним для історичної науки. Адже вивчення особливих та загальних рис цієї невеликої держави допоможе краще поглибити знайомство зі світом грецьких полісів, скласти їх типологію.

Крім того, Україна давно вже є постійним членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). А Делос та його пам'ятки у 1990 р. на Чотирнадцятій сесії під номером 530 були включені до переліку об'єктів світової спадщини. Тож Україна разом зі світовою спільнотою зобов'язана оберігати цей історичний об'єкт.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана в контексті розробки науково-дослідної теми кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського

національного університету імені Тараса Шевченка «Суспільства давньої, середньовічної і ранньомодерної доби та їх цивілізаційна спадщина» (номер державної реєстрації 011U007146) та пов'язана з навчальними курсами «Історія Греції», «Історія Риму» і спеціальними курсами кафедри історії стародавнього світу та середніх віків: «Повсякденне життя та культурний процес в Античній Греції», «Методика праці з давньогрецькомовними джерелами», «Джерелознавство з історії Давньої Греції».

Метою дисертаційної роботи є дослідження загальних та виявлення особливих рис у міжнародному, релігійному, суспільно-політичному, економічному житті делоського поліса на зламі двох історичних епох.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- здійснити аналіз історіографії та джерельної бази обраної проблеми;
- розглянути Делос як релігійний центр античної Греції;
- охарактеризувати делосько-аттичну амфіктіонію;
- розкрити місце Делоса в острівному об'єднанні – Лізі несіотів;
- встановити місце острова Ренеї у складі делоського поліса;
- проаналізувати політичний устрій Делоса в IV ст. до Р. Х. та місце афінської адміністрації на острові;
- дослідити становлення делоської «незалежності», політичну еволюцію поліса та делоську громадянську общину;
- окреслити найважливіші сфери господарської діяльності делоського храму Аполлона;
- розглянути організацію господарства на Ренеї;
- виявити основні «нехрамові» галузі економіки делоського поліса.

Об'єкт дослідження – острів Делос як релігійний, суспільно-політичний та торговий центр стародавньої Греції.

Предметом дослідження є Делос як релігійний центр та самостійний поліс у IV – першій половині III ст. до Р. Х.

Хронологічні межі охоплюють період IV – першої половини III ст. до Р. Х. Нижня межа визначена початком IV ст. До цього часу вже закінчилась

Пелопоннеська війна, яка призвела до краху афінської гегемонії в Егеїді, а в самій Греції розпочався процес кризи, як вважається багатьма дослідниками, античних полісів. Верхня межа – перша половину III ст. до Р. Х., саме на цей період припадає остаточне становлення системи елліністичних держав та нового порядку, на фоні яких продовжував функціонувати делоський поліс. Але для кращого розуміння окремих подій і явищ, пов'язаних із Делосом, хронологічні рамки можуть бути розширені.

Географічні межі дослідження співпадають із самим Делосом, найменшим центральним островом Кікладського архіпелагу, та сусіднім островом Ренеєю, який входив до складу делоського поліса.

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, а також комплексне, системне і контекстне вивчення явищ у всіх його проявах та взаємозв'язках, за допомогою чого можна дослідити всі аспекти певних явищ. В основу дисертації покладено проблемний підхід і виокремлено три основні проблеми дослідження, а саме: місце та роль Делоса у міжполісних відносинах, політична та економічна сторони життя делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.

Вирішення проблеми дослідження обумовили залучення таких загальнонаукових методів, як аналіз та синтез, що використовувались при вивченні всього фактологічного матеріалу, пов'язаного з делоським полісом та островом загалом. Ці методи дали змогу виділити особливості та загальні риси делоського поліса, виявити тенденції його розвитку, а також скласти суцільну картину основних подій та складових сторін його функціонування у IV – першій половині III ст. до Р. Х.

Крім загальнонаукових, у дослідженні використовувались загальноісторичні методи. Ретроспективний метод дав можливість виявити причинно-наслідкові зв'язки та закономірності головних подій, пов'язаних із делоським полісом.

Історико-типологічний, історико-порівняльний, порівняльно-хронологічний методи були використані у виявленні особливих та загальних рис делоського поліса, визначення його типу порівняно з іншими давньогрецькими полісами у

період завершення класичного періоду давньогрецької історії та становлення елліністичної епохи.

Проблемно-хронологічний метод дав можливість прослідкувати релігійну, суспільно-політичну, економічну сторони життя делоського поліса за хронологією.

Для дослідження не тільки політичної історії, а й антропологічних аспектів, а саме суспільства делоського поліса, самосвідомості громадян, залучались методи суміжних наук – психології, соціології. У використанні та трактуванні давньогрецьких та латинських текстів використовувались методи лінгвістичні. Усі залучені методи та принципи дають можливість дослідити еволюцію делоського поліса та найважливіших сфер його життя у зазначений хронологічний період.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

Вперше:

- проведено комплексне дослідження найважливіших сторін життя та еволюцію Делоса на фоні кризи давньогрецьких полісів та становлення елліністичних держав;
- виокремлено для розгляду місце острова Ренеї як складової частини делоського поліса;
- здійснено спроби реконструкції самосвідомості делосців у зазначений період.

Удосконалено:

- визначення ролі в розвитку острова делосько-аттичної амфіктіонії;
- знання про значення свята Делії на Делосі;
- дослідження Першої та Другої ліг несіотів та значення Делоса у цих острівних об'єднаннях;
- спроби реконструкції самосвідомості делосців у зазначений період.

Набули подальшого розвитку:

- систематизація наявних джерел та наукової літератури з проблеми дослідження;

- дослідження Делоса як релігійного, суспільно-політичного та економічного осередку Східного Середземномор'я в античний період;
- виконано власний переклад епіграфічних написів та вибраних уривків з текстів античних авторів.

Практична цінність дисертації полягає в досягнутих у процесі дослідження результатах та самих матеріалах у цілому. Вони можуть бути використані під час підготовки підручників, загальних та спеціальних курсів, що стосуються античної проблематики, зокрема, питань релігії стародавніх греків, внутрішньополітичної організації полісів та економічного розвитку стародавньої Греції. Матеріали та висновки дослідження можна залучати також під час написання узагальнювальних та спеціалізованих праць не тільки з історії античної Греції, а й стародавнього Риму.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та матеріали дисертаційного дослідження були представлені у вигляді доповідей і тез на наукових конференціях: Наукова конференція «XVIII Сергеевские чтения» (Москва, 4–6 февраля 2013 г.), П'ята Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса, 1–2 березня, 2013 р.), III Всеукраїнська студентська наукова конференція «Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура» (Чернівці, 22 – 23 березня 2013 р.), IV Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (Київ, 16–17 травня 2013 р.), I Міжнародний круглий стіл «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (Київ, 24–25 жовтня 2013 р.), Міжнародна науково-практична конференція на тему: «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» (Херсон, 17–18 квітня 2015 р.), VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 23 квітня 2015 р.), Міжнародна конференція молодих учених «68-мі Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2015 р.).

Публікації. Основний зміст за результатами дослідження відображено у дванадцяти наукових працях. Серед них п'ять статей опубліковано у фахових виданнях України, дві статті – в іноземному фаховому періодичному виданні, а також шість тез та матеріалів наукових конференцій.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, з яких основний зміст викладено на 160 сторінках.

РОЗДІЛ I

Історіографія та джерела дослідження

1.1. Історіографія дослідження

З виявленням дедалі більшого археологічного та епіграфічного матеріалу на Делосі дослідники почали звертатись до писемних свідчень грецьких і римських авторів. Це, у свою чергу, привело до появи робіт, присвячених дослідженню острова. Про Делос починають згадувати у загальних працях з історії стародавньої Греції, особливо розглядаючи питання створення Першого Афінівського морського союзу. У період із 1870-х рр. до сьогодні історична наука отримала велику кількість праць, що стосувались різних аспектів історії стародавнього Делоса. Тож, розглядаючи історіографію нашого дослідження, виділимо основні проблеми, яким були присвячені праці істориків.

Характеризуючи дослідження проблеми, виокремимо кілька великих груп. До першої групи належать праці з історії стародавньої Греції узагальнюючого характеру. До найбільш авторитетних із них належать «Грецька історія» Ернста Курціуса¹, «Історія Греції» Джорджа Грота², «Грецька історія» Юліуса Белоха³, «Історія стародавнього світу» Едуарда Мейєра⁴, перший том «Історії Європи» – «Стародавня Європа»⁵, «Кембріджська стародавня історія»⁶, «Грецька

¹ Curtius E. Griechische Geschichte. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1861. Zweiter Band: Bis zum Ende des Peloponnesischen Kriege. 708 S.

² Grote G. History of Greece. / Reprinted from the London edition. Boston: John P. Jewett and Company, 17 & 19 Cornhill, 1851. Vol. VI. 494 p.

³ Beloch K. J. Griechische Geschichte. Strassburg, Verlag von K. J. Trübner, 1914. Zweiter Band: Bis auf die sophistische Bewegung und den Peloponnesischen Krieg. Erste Abteilung. 432 S.

⁴ Meyer E. Geschichte des Alterthums. Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1901. Dritter Band. Das Perserreich und die Griechen. Erste Hälfte: bis zu den Friedensschlüssen von 448 und 446 v. CHR. 692 S.

⁵ История Европы. Т. 1. Древняя Европа / Под ред. Е. С. Голубцова, Ю. К. Колосовской, В. И. Кузицина, Л. П. Маринович, А. И. Павловской, Э. Д. Фролова. М.: Наука, 1988. 704 с.

⁶ САН. Vol. II, Part 2: History of the Middle East and the Aegean region c. 1380-1000 BC / Third edition by I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger

цивілізація» Андре Боннара⁷ та інші. Делос же в цих працях згадується в контексті перебігу греко-перських воєн як центр Першого Афінівського морського союзу та перенесення союзної казни з острова в Афіни. У деяких працях зазначається про Лігу несіотів, ринок рабів на острові, розвиток торгівлі, надання римлянами Делосу статусу вільного порту. Автори «Кембріджської історії стародавнього світу» вказали на значення Делоса як релігійного центру іонійських племен та звернули увагу на очищення острова афінівським тираном Пейсістратом, при цьому пояснюючи причини таких його дій. Це були основні проблеми, на яких зупинялись автори узагальнюючих праць з історії стародавньої Греції.

До другої групи входять ті дослідження, які мали на меті висвітлення всієї історії античного Делоса або були присвячені окремим періодам його розвитку. Першою спробою окреслити всю античну історію Делоса була стаття Р. К. Джебба «Делос»⁸. Автор виокремив чотири періоди історії острова (ранньоіонійський період (до 478 р. до Р. Х.), афінівський (478 – 322 рр. до Р. Х.), македонський (322 – 166 рр. до Р. Х.) та римський (від 166 р. до Р. Х.) і описав основні моменти, пов'язані з історією Делоса. Полісному етапу відповідають

Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 1045 p.; CAH Vol. III, Part 1: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries BC. / Second edition by John Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 1027 p.; CAH – Vol. III, Part 3: The Expansion of the Greek world, eighth to sixth centuries B. C. / Second edition by John Boardman, N. G. L. Hammond Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 467 p.; CAH Vol. IV: Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525 to 479 B.C. / Second edition by John Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, M. Ostwald Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 790 p.; CAH Vol. V: The Fifth Century B. C. / Second edition by D. M. Lewis, John Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 566 p.; CAH Vol. VI: The Fourth Century B. C. / Second edition by D. M. Lewis, John Boardman, Simon Hornblower, M. Ostwald Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 1026 p.; CAH Vol. VII: The Hellenistic World / Second edition by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 613 p.

⁷ Боннар А. Греческая цивилизация / Пер. с фр.: В 3 Т. М.: Искусство, 1992. Т. 1: От Илиады до Парфенона. 266 с.

⁸ Jebb R. C. Delos. *JHS*. 1880. Vol. 1. P. 7–62.

ранньоіонійський та афінський періоди. Надалі період, який він назвав македонським, в історії Делоса закріпиться як «період незалежності».

Випускник Університету Святого Володимира Валеріан Шеффер здійснив дисертаційне дослідження, присвячене античному Делосу. Результати його праці були представлені в латиномовній монографії «Про справи острова Делоса»⁹. У ній Валеріан Шеффер висвітлив найдавнішу історію Делоса, представив найважливіші легенди, пов'язані з островом, розглянув делоську амфіктіонію та афінську адміністрацію. Головну увагу було приділено елліністичному періоду, якому належали більшість відомих на той час археологічних та епіграфічних джерел. Автор дослідив політичні інститути Делоса в період «незалежності», його храмову адміністрацію, звіти гієропіїв, організацію на острові афінської клерухії. Валеріан Шеффер також узяв участь у створенні Реальної Енциклопедії Паулі-Віссова. У ній була представлена його стаття «Делос»¹⁰. Ця невелика робота містила короткий історіографічний огляд, історію дослідження, опис археологічних знахідок та топографії острова, найважливіші історичні події. Але деякі положення статті, як виявилось із подальшого археологічного дослідження Делоса, виявились хибними. Зокрема, це стосується питання заснування відомої Ліги несіотів.

Ще однією працею, яку можна віднести до фундаментальних досліджень античного Делоса, стала робота П'єра Русселя «Делос – колонія Афін»¹¹. Вона присвячена періоду найбільшого процвітання острова – періоду вільного порту (167/6 – 69 рр. до Р. Х.). У ній автор розкрив політичне оформлення афінської колонії на острові та описав релігійне життя. Він детально охарактеризував усі грецькі і негрецькі культури на Делосі, при цьому показавши виникнення та

⁹ Schoeffer V. de. *Die Deli Insulae Rebus*. Berlin: Verlag von S. Calvary&Co, 1889. 250 S.

¹⁰Schoeffer V. de. *Delos. Pauly. Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Georg Wissowa. Vierter Band: Corniscae-Demodoros. Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1901. S. 2459–2503.

¹¹ Roussel P. *Délos, colonie Athénienne*. Paris : Boccard, 1916. 451 p.

еволюцію культу бога Аполлона, що не можна оминати увагою в цьому дослідженні. П. Руссель також опублікував у цій праці епіграфічний матеріал, що стосувався цих проблем. При цьому недостатньо уваги приділено економічній історії острова, яка для цього періоду є визначальною. Адже разом із передачею римлянами Делоса Афінам острову одночасно було надано статус вільного порту, що спричинило зростання торгової активності представників різних держав елліністичного світу.

Грунтовною спробою дати всеохоплюючий огляд подій та основних аспектів розвитку острова від найдавніших часів до занепаду стало дослідження Уільяма Лейдлоу «Історія Делоса»¹². Робота ця також була побудована за хронологічним принципом. Як і попередники, автор представив легенди та міфи, пов'язані з Делосом у доісторичний період. Досліджуваний нами період корелюється з кількома розділами, зокрема, це «Афінський контроль». Хронологічно він охоплює час від активності тирана Пейсістрата на острові і триває до звільнення Делоса від афінської адміністрації та впливу самих Афін. Наступні кілька розділів: «Вільний Делос (314–166 р. до Р. Х.)» та «Вільний Делос – Місцева адміністрація» автор присвятив періоду «незалежності». У них було досліджено як зовнішньополітичне становище острова, так і його внутрішня організація. Не залишився поза увагою в цьому дослідженні і період вільного порту. Уільям Лейдлоу представив релігійне, політичне та економічне життя острова. Хоча з моменту виходу цієї монографії пройшло достатньо багато часу, більшість результатів та висновків цього дослідження залишаються актуальними і важливими для теперішніх дослідників.

Період із початку I тисячоліття до V століття до Р. Х. вивчав Губерт Галле де Сантерр. Його праця «Делос примітивний та архаїчний»¹³ є цінна тим, що автор залучив широкий археологічний матеріал, який, зважаючи на нечисельність писемних свідчень про ранню історію острова, є чи не єдиним джерелом для її вивчення. Хронологічно автор охопив бронзовий вік (період розквіту палацової

¹² Laidlaw W. A. A history of Delos. Oxford: The Kemp Hall Press, 1933. 316 p.

¹³ Santerre Gallet de H. Délos primitive et archaïque. Paris : Boccard, 1958. 358 p.

цивілізації на Криті) і довів до кінця архаїчного періоду із встановленням самоського впливу. Зокрема, опираючись на археологічні дані, дійшов висновку, що період мінойського панування закінчується під час середнього бронзового віку, а ахейські племена з материка зайняли острів на початку пізнього бронзового віку. Автор також наголосив на важливості культу Артеміди на мікенському Делосі, прослідкував тривалість накоського впливу та намагався детально розглянути походження та формування культу бога Аполлона на острові.

Клод Віаль свою працю «Делос незалежний»¹⁴ присвятила дослідженню лише делоської громадянської общини. Її робота має велику цінність, адже до праці залучено значну кількість нового на час виходу дослідження епіграфічного матеріалу. Головна увага приділялася проблемам населення на Делосі, реконструкції його кількості, сімейним відносинам, правовим нормам, які регулювали взаємовідносини між громадянами, політичним інститутам, головним статтям доходів делосців та іншому. Хоча у представленій рецензії на цю монографію було вказано на недооцінку авторкою такої статті доходів та активності громадян, як обслуговування численних паломників та гостей острова, а також відсутність у дослідженні динаміки розвитку громадянської общини¹⁵. Незважаючи на це, праця Клод Віаль узагальнила тривале вивчення окремих сторін життя Делоса в цей період.

До зазначеної групи робіт, виділеної нами під час розгляду історіографії, треба включити праці російської авторки Ольги Лопухової¹⁶. Її дисертаційне дослідження «Грецький поліс Делос в елліністичну епоху» присвячене вивченню міжнародного становища острова, його політичної організації та економічного життя протягом принципово різних періодів в історії Делоса: в період

¹⁴ Vial Claude. *Delos independante*. Paris : Editions E. De Boccard, 1984. 423 p.

¹⁵ Лопухова О. Б. Cl. Vial. *Délos indépendante*. *ВДИ*. 1988. № 4. С. 2011. С. 208–212.

¹⁶ Лопухова О. Б. Греческий полис Делос в эллинистическую эпоху. – Автореф. д. н. М., 1986. 22 с. Некоторые особенности городской застройки эллинистического Делоса. *Проблемы исследований античных городов*. Тезисы докладов III научных чтений, посвященных памяти В. Д. Блаватского. М., 1989. URL: <http://annales.info/life/small/piag.htm#7284>

«незалежності» та вільного порту. Представлено аналіз полісних структур та впливу делоського храму на становлення Делоса як полісу. Досліджено причини його еволюції та особливості, починаючи від найдавніших часів і закінчуючи елліністичною епохою. Визначено роль храмового комплексу в житті поліса протягом зазначеного періоду. Більш загальний огляд розвитку Делоса був представлений у її статті «Священний острів стародавніх греків»¹⁷, в якій розкрито найвідоміші події. Важливою є також стаття «Делос у II ст. до Р. Х.»¹⁸. Оскільки у II ст. до Р. Х. закінчується період «незалежності» і починається період вільного порту, то авторка прослідкувала зміни та еволюцію найважливіших сфер життя полісу протягом цього часу.

Продовжують виходити праці, які мають на меті висвітлення найвідоміших подій із загальної історії острова. До таких належить праця П. Дж. Хад'їдакіса «Делос», яка вийшла грецькою та англійською мовами¹⁹. У ній дано загальний огляд основних подій, пов'язаних з островом, у тому числі подій архаїчного та класичного періодів, і детально описано археологічні знахідки та руїни найвідоміших на той час будівель, храмів Делоса, статуй тощо. Уся робота супроводжується різними фото археологічних пам'яток, делоського ландшафту, реконструкціями, що робить цю працю зразковим путівником у вивченні делоської історії.

Одним із останніх досліджень цієї групи є робота Крісті Константакопулу «Егейські взаємодії: Делос та його мережі у III столітті»²⁰. Основна увага сфокусована на Делосі та його релігійному святилищі. Дослідниця зосереджена на ідеї формування регіональної ідентичності та взаємодій південноегейських островів у релігійному, політичному, економічному вимірах, центром яких був Делос. Крісті Константакопулу виділила і висвітлила такі проблеми, як

¹⁷ Лопухова О. Б. Священный остров древних греков. *Вопросы истории*. 1988. № 1. С. 183–187.

¹⁸ Лопухова О. Б. Делос во II в. до н. э. *Эллинизм: экономика, политика, культура*. М., 1990. С. 223–248.

¹⁹ Hadjidakis P. J. *Delos*. Athens: Editions Olkos, 2005. 455 p.

²⁰ Constantakopoulou C. *Aegean Interactions: Delos and its networks in the third century*. Oxford University Press, 1st edition. 2017. 384 p.

федеральна організація островів (Ліга несіотів), монументалізація острівного ландшафту делосцями та іншими федератами, мережа почестей та соціальна динаміка різноманітних присвячень, відображених у делоських інвентарних записах.

До третьої групи робіт у нашому історіографічному огляді належать ті праці, які присвячені різним проблемам та аспектам життя і функціонування стародавнього Делоса, його історії. Цю групу досліджень умовно поділимо на підгрупи, кожній з яких відповідає певна проблематика.

До першої підгрупи належать праці, присвячені релігійній проблематиці. Адже острів Делос, у першу чергу, був відомим релігійним центром стародавньої Греції. Тому питання походження та становлення культу Аполлона, організація різноманітних свят, виникнення культів іноземних богів, посвяти храму з боку елліністичних правителів ставали предметом дослідження для багатьох науковців. Наприклад, стаття І. Р. Арнольд «Місцеві фестивалі на Делосі»²¹ мала на меті розглянути делоські свята, їх час та процедуру проведення, значення, адже вони були важливою частиною культу Аполлона Делоського та релігійного життя загалом. Ж. Купрі²² здійснив спробу визначити, чи афінські теорії на Делос здійснювались лише Афінами, чи до них залучались представники інших полісів. Статті Т. Е. Грегорі²³, Р. Д. Аделя²⁴ присвячені дослідженню питання наявності оракула на острові, С. Бірне²⁵ – Деліям елліністичного періоду та їх організаторам, Д. Сосіна – епонімічним фестивалям, призначенням яких вважав не політичні цілі їхніх засновників, а щорічні вшанування членів сім'ї²⁶. Г. Галле де Сантерр вивчав походження та відправлення культів Гери та Лето на Делосі²⁷,

²¹ Arnold I. R. Local festivals at Delos. *AJA*. 1933. Vol. 37. № 3. P. 452–458.

²² Coupry J. *ΑΡΧΕΘΕΩΡΟΙ ΕΙΣ ΔΗΛΟΝ*. *BCH*. 1954. Vol. 78. P. 285–294.

²³ Gregory T. E. The oracle at Delos in late antiquity. *CW*. 1983. Vol. 76. № 5. P. 290–291.

²⁴ Adel R. D. Apollo's prophecies at Delos. *CW*. 1983. Vol. 76. № 5. P. 288–290.

²⁵ Byrne S. IG II² 1095 and the Delia of 98/97 BC. A document about the Athenian politician Medeios. *Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik*. № 109. 1995. S. 55–61.

²⁶ Sosin J. D. Endowed eponymous festivals on Delos. *Kernos*. 2014. № 27. P. 127–157.

²⁷ Santerre Gallet de H. Héra et Léto à Délos. *BCH*. 1946. Vol. 70. № 70. P. 208–215.

К. Ватін – Зевса Сабісіуса²⁸. Г. Зіберт – Артеміди Сотерії²⁹. Цей автор також вивчав сирійські святилища на острові³⁰.

Найважливішою працею з цієї проблематики, на нашу думку, можна вважати роботу Філіппа Брюно «Дослідження культів Делоса в елліністичну епоху та епоху імперії»³¹. У ній детально представлено всі культури як античних, так і східних богів (Аполлона, Артеміди, Лето, Діоніса, Ізиди, Серапіса, Роми та інших), що існували на Делосі в зазначений період. Дослідник розглянув походження культу Аполлона на острові, найважливіші свята на честь богів, становлення культів та заснування свят з метою вшанування елліністичних правителів (Антигонеї, Деметрії, Птолемеї, Філадельфії тощо). Філіпп Брюно встановив різницю між святом делосців на честь бога Аполлона – Аполлоніями та аналогічним святом Делії, яке заснували афіняни. З отриманням Делосом незалежності Делії припинили своє існування, але після організації афінської клерухії вони були відновлені. Кілька робіт Філіпп Брюно присвятив дослідженню окремих іноземних богів на Делосі. Зокрема, це статті, в центрі уваги яких була єгипетська Ізіда Пелагія³².

Крім того, на наш погляд, сюди варто віднести працю Джона Мікалсона «Релігія в елліністичних Афінах»³³. В окремому розділі «Афіни та Делос» автор узагальнено охарактеризував усі культури до 168/7 р. до Р. Х., місце у релігійному житті Делоса афінян у зазначений період та нововведення у культурах, які здійснили Афіни після 168/7 р. до Р. Х.

До другої підгрупи належать дослідження, що вивчали політичні інститути делоського поліса, їх зміни протягом різних періодів та храмову адміністрацію,

²⁸ Vatin C. Zeus Sabazios à Délos. *BCH*. 1967. Vol. 91. № 2. P. 447–450.

²⁹ Siebert G. Artémis Sôteira à Délos. *BCH*. 1966. Vol. 90. № 2. P. 447–459.

³⁰ Siebert G. Sur l'histoire du sanctuaire des dieux syriens à Délos. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 359–374.

³¹ Bruneau Ph. Recherches sur les cultes de Delos a l'epoque hellenistique et a l'epoque imperial. Paris : Editions E. De Boccard. 1970. 694 p.

³² Bruneau Ph. Isis Pelagia à Délos. *BCH*. 1961. Vol. 85. P. 435–446. Bruneau Ph. Isis Pelagia à Délos (Compléments). *BCH*. 1963. Vol. 87. № 1. P. 301–308.

³³ Mikalson J. D. Religion in Hellenistic Athens. Berkeley: 1998. 364 p.

особливо афінську в період аттико-делоської амфіктіонії. Ці питання відображені зазначених вище працях Уільяма Лейдлоу, Клод Віаль, Ольги Лопухової. Остання особливу увагу звертала на важливості храмових посадових осіб – гієропіїв, що посідали одне з провідних місць у делоській ієрархії³⁴. Огляд деяких звітів гієропіїв ще раніше представив Мішель Лакруа³⁵ та Жак Трехо³⁶.

Варто виділити кілька інших спеціальних робіт із цієї проблеми. Веронік Чанковська у праці «Афіни та Делос у класичну епоху. Дослідження адміністрації святилища Аполлона Делоського»³⁷ запропонувала кілька цікавих відповідей на дискусійні питання. Зокрема, вона заперечила існування ранньої іонійської амфіктіонії та наголосила на дружній співпраці делосців із афінянами в управлінні храмовим комплексом. Також Веронік Чанковська окреме дослідження³⁸ присвятила храмовій адміністрації кінця періоду незалежності та колегії наопів³⁹.

У центрі уваги багатьох істориків було відображення у світлі епіграфічних написів різних політичних магістратур, особливо колегії наопів⁴⁰, архонтів⁴¹, епімелетів⁴², гімнасіархів⁴³ періоду еллінізму.

³⁴ Лопухова О. Б. Гиеропеи – должностные лица делосского храма (314 – 166/165 до н. э.). *Из истории социально-политической и культурной жизни античного мира и средневековья*. М., 1985. С. 139–160.

³⁵ Lacroix M. Notes sur les comptes des hiéropes déliens. *BCH*. 1932. Vol. 56. № 56. P. 372–387.

³⁶ Tréheux J. Les hiéropes déliens de 171 avant J.-C. *BCH*. 1985. Vol. 109. № 1. P. 485–497.

³⁷ Chankowski V. Athènes et Délos à l'époque classique. Recherchés sur l'administration du sanctuaire d'Apollon délien. Athens : École française d'Athènes, 2008. 588 p.

³⁸ Chankowski V. Le compte des hiéropes de 174 et l'administration du sanctuaire d'Apollon à la fin de l'Indépendance délienne. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 1. P. 213–238.

³⁹ Chankowski V. Un nouveau procès délien : les comptes des naopes de Délos et la procédure athénienne au IVe siècle. *BCH*. 2001. Vol. 125. № 1. P. 175–193.

⁴⁰ Sordi M. La fondation du collège des naopes et le renouveau politique de l'Amphictionie au IVe siècle. *BCH*. 1957. Vol. 81. P. 38–75.

⁴¹ Glotz H. Note sur les archontes déliens, de 314 à 302. *BCH*. 1920. Vol. 44. № 44. P. 362–366. Lacroix M. Note sur la chronologie des archontes déliens. *BCH*. 1923. Vol. 47. № 47. P. 450–454.

До третьої підгрупи варто включити дослідження, які присвячені вивченню економічної сторони життя делоського поліса.

В одному із найфундаментальніших досліджень елліністичної економіки Михайла Ростовцева «Соціальна та економічна історія елліністичного світу»⁴⁴ характеристиці острова присвячено кілька розділів. У них показано роль Делоса як великого міжнародного центру торгівлі. Хоча автор перебільшив значення торгівлі для економіки острова саме в III ст. до Р. Х.

Питання умов здачі в оренду храмових земель розкрив Едуард Цібарт у статті «Ἱερὰ συγγραφή Делоса»⁴⁵. У ній автор уперше ввів у науковий обіг напис ΙΣ (Ἱερὰ συγγραφή), який регулював орендні відносини на Делосі, детально проаналізував його положення. Крім того, Едуард Цібарт досліджував делоські фонди, які засновували для вшанування богів як іноземці, так і самі громадяни, а також їхню фінансову складову⁴⁶.

Не можна не виділити з цієї групи працю Августа Бека «Державне господарство Афін»⁴⁷. У ній значне місце було відведено дослідженню звітів афінської храмової адміністрації на Делосі, особлива увага була приділена фінансовим аспектам діяльності святилища в період афінського панування на острові.

Д. Х. Кент у статті «Храмові угіддя Делоса, Ренеї та Миконоса»⁴⁸ розглядав характер земельних володінь храму та їх передачу в оренду. Досить детально він дослідив кількість та розташування цих храмових теменосів на згаданих островах.

⁴² Charneux P., Tréheux J. Décret des Athéniens de Délos en l'honneur d'un épimélète de l'île. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 1. P. 239–276.

⁴³ Charneux P., Tréheux J. Décret du peuple athénien pour Pausanias de Méliète, gymnasiarque à Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 1. P. 153–173.

⁴⁴ Rostovtzeff M. M. The social and economic history of the Hellenistic world. Oxford: Oxford University Press, 1941. 1221 p.

⁴⁵ Ziebarth E. Die Ἱερὰ συγγραφή von Delos. *Hermes*. Bd. 61, H. 1. 1926. P. 87–109.

⁴⁶ Ziebarth E. Delische Stiftungen. *Hermes*. Bd. 52, H. 3. 1917. P. 424–441.

⁴⁷ Böekh A. Die Staathaushaltung der Athener. Berlin: G. Reimer, 1851. 2 Ausgabe. 766 S.

⁴⁸ Kent J. H. The Temple estates of Delos, Rheneia and Mykonos. *Hesperia*. 1948. Vol. 17. № 4. P. 243–338.

Автор також визначив основні види господарської діяльності на угіддях храму Аполлона.

Р. Богарт у своїй праці «Банки і банкіри в містах грецьких»⁴⁹ значне місце приділив делоському храму і досліджував лише фінансові операції святилища Аполлона.

У російській історіографії більше уваги звертали саме на економічну сторону розвитку Делоса. Статті Я. Ленцмана «Дар Масінісси»⁵⁰, «Про хлібну торгівлю Делоса в III – II ст. до н. е.»⁵¹, «Ринок рабів на Делосі»⁵² при повному аналізі різноманітних джерел розкривають проблеми торгівлі острова в елліністичний період.

Питання орендних відносин були предметом дослідження вкотре згаданої Ольги Лопухової у статті «Деякі питання оренди храмових земель на Делосі»⁵³.

Економіка Делоса була сферою дослідження Гарі Реджера. Його статті «Приватна власність та приватні позики на незалежному Делосі»⁵⁴, «Публічна купівля зерна на незалежному Делосі»⁵⁵, «Два угіддя Делоського Аполлона на Миконосі та датування ID 452 + 467»⁵⁶, монографія «Регіоналізм і зміни в економіці незалежного Делоса»⁵⁷ містять досить детальну характеристику всіх галузей господарства в період незалежності. А останню працю можна назвати

⁴⁹ Bogaert R. *Banques et banquiers dans les cités grecques*. Leyden : Sijthoff, 1968. 453 p.

⁵⁰ Ленцман Я. Н. Дар Масиниссы. *ВДИ*. 1948. № 4. С. 55–64.

⁵¹ Ленцман Я. Н. О хлебной торговле Делоса в III – II вв. до н. э. *ВДИ*. 1946. № 2. С. 89–96.

⁵² Ленцман Я. Н. Рынок рабов на Делосе. *ВДИ*. 1950. № 1. С. 55–65.

⁵³ Лопухова О. Б. Некоторые вопросы аренды храмовых земель на Делосе. *ВДИ*. 1985. № 1. С. 139–160.

⁵⁴ Reger G. Private property and private loans on Independent Delos (314 – 167 B. C.). *Phoenix*. 1992. Vol. 46. № 4 P. 322–341.

⁵⁵ Reger G. The public purchase of grain on independent Delos. *Classical Antiquity*. Vol. 12. № 2. 1993. P. 300–334.

⁵⁶ Reger G. Two estates of Delian Apollo on Mykonos and the Date of ID 452 + 467. *Hesperia*. 1994. Vol. 63. № 1. P. 105–110.

⁵⁷ Reger G. *Regionalism and change in the economy of Independent Delos*. Berkeley: University of the California Press, 1994. 396 p.

повноцінним доповненням до роботи Клод Віаль «Делос незалежний» та «Економіка і суспільство Делоса в часи незалежності»⁵⁸. У ній автор показав характерні особливості економічного розвитку Делоса.

Мішель Брунет зумів коротко викласти основні моменти розвитку сільського господарства на Делосі у класичну та елліністичну епоху⁵⁹.

Як торговий центр в елліністично-римський період Делос був досліджений у роботі Н. Рау⁶⁰. В одній із своїх праць дослідниця Б. Танг⁶¹ охарактеризувала Делос як один із трьох середземноморських торгових центрів.

Така сфера діяльності, як суспільне будівництво на Делосі, також була відображена в роботах дослідників. Ф. Девіс вивчав делоські будівельні контракти⁶². Серед низки робіт Ж.-К. Моретті одна була присвячена публічному будівництву на Делосі у III ст. до Р. Х.⁶³. Сюди ж потрібно включити дослідження В. Кузнецова. У його праці «Організація суспільного будівництва в стародавній Греції»⁶⁴ один розділ присвячено Делосу. Автор на основі епіграфічних написів зумів досить детально висвітлити організацію, умови, правову базу та контроль за суспільним будівництвом, яке було у віданні храмових магістратів.

⁵⁸ Vial C. Économie et société à Délos au temps de l'Indépendance (314–167 av. J. – C.). *Pallas. Revue d'études antiques : Économies et sociétés en Grèce classique et hellénistique*. № 74. 2007. P. 263–276.

⁵⁹ Brunet M. Contribution à l'histoire rurale de Délos aux époques classique et hellénistique. *BCH*. 1990. Vol. 114. № 2. P. 669–682.

⁶⁰ Rauh N. K. The sacred bonds of commerce: Religion, economy, and trade society at Hellenistic Roman Delos, 167 – 87 B. C. Amsterdam: Gieben, 1993. – xxiv + 377 p.

⁶¹ Tang B. Delos, Cathage, Ampurias: the housing of three Mediterranean trading centres. Rome: L'erma Di Bretschneider, 2005. 262 p.

⁶² Davis P. A. The Delian building contracts. *BCH*. 1937. Vol. 61. № 61. P. 109–135.

⁶³ Moretti J.-C. L'architecture publique à Délos au IIIe s. a. C. *L'Architecture monumentsle grecque au IIIe siecle A.C.* / éd. par Des Courtils, J. Ausonius Mémoires 40, Bordeaux, 2015. P. 83–115.

⁶⁴ Кузнецов В. Д. Организация общественного строительства в древней Греции. М., Языки русской культуры, 2000. 536 с.

Багато робіт присвячено окремим галузям господарства, крім уже згаданих оренди, торгівлі, суспільного будівництва. У статті Е. Літл⁶⁵ досліджується така галузь, як рибальство. У ній визначено, що значна частина прибутків належала храму Аполлона. Дж. Брун досліджував виробництво парфумів⁶⁶. Питання рослинництва були у центрі уваги В. Деонна⁶⁷. Вивчення делоської хори та делоського ландшафту і його планування для тваринництва стало змістом статті М. Легіллю⁶⁸.

Четверта підгрупа праць – роботи, присвячені визначенню ролі Делоса у зовнішніх відносинах як протягом полісного етапу, так і в елліністичний період, також присутності та діяльності на острові іноземців.

Вийшло багато праць, які розглядали перебування наксосців на острові. Зокрема, головна увага була зосереджена на виявлених археологами наксоському Ойкосі⁶⁹ та колосі Аполлона⁷⁰, а також на архаїчних скульптурах левів⁷¹. Питання відносин тирана острова Самоса VI ст. до Р. Х. Полікрата та острова Делоса

⁶⁵ Lytle E. Entirely ignorant of the Agora (Alkiphron 1.14.3): Fishing and the economy of Hellenistic Delos. *Ager and Faber*. 2013. P. 295–315 URL: http://www.academia.edu/3391001/Fishing_and_the_Economy_of_Hellenistic_Delos_Ager_and_Faber_2013_295-315_

⁶⁶ Brun J.-P. Laudatissimum fuit antiquitus in Delo insula. La maison IB du Quartier du stade et la production des parfums à Délos. *BCH*. 1999. Vol. 123. № 1. P. 87–155.

⁶⁷ Déonna W. La végétation à Délos. *BCH*. 1946. Vol. 70. P. 154–163.

⁶⁸ Leguilloux M. The Delian chora in Classical and Hellenistic times: an island landscape planned for pastoralism. *British school at Athens studies*. Vol. 9: Zooarchaeology in Greece: Recent advances. 2003. P. 251–256.

⁶⁹ Santerre Gallet de H. L'oikos des Naxiens à Délos était-il un temple ? *BCH*. 1984. Vol. 108. № 2. P. 671–693.

⁷⁰ Chamoux F. L'épigramme du Colosse des Naxiens à Délos. *BCH*. 1990. Vol. 114. № 1. P. 185–186. Courbin P. Le colosse naxien et le palmier de Nicias. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 157–172. Querrel F. Apollon et le colosse des naxiens. *Revue archéologique*. 2014. № 2. P. 245–258. URL: http://www.academia.edu/9758366/F_Quereyrel_Apollon_et_le_Colosse_des_Naxiens_Revue_arch%C3%A9ologique_2014_2_p_245-258.

⁷¹ Kokkorou-Alewrass G. Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik. *Antike Kunst*. 36 Jahrg. H. 2. 1993. S. 91–102.

розкрито у статті Парке Х. У. «Полікрат і Делос»⁷². Одна з найвідоміших подій історії Делоса – очищення цього острова афінським тираном Пейсістратом – була предметом дослідження Ш. Лонг⁷³ та Р. Брока⁷⁴.

Після проголошення острова вільним портом там оселилось багато іноземців, присутність яких підтверджують археологічні та епіграфічні дані. Досліджувались питання присутності іудеїв на Делосі⁷⁵, саламінців із Кіпру⁷⁶, італійців та беритських посеїдоніастів⁷⁷.

Крім того, важливо представити історіографію дослідження Ліги несіотів, до якої Делос мав безпосереднє відношення. Основна увага дослідників приділялась як розгляду Ліги несіотів загалом, так і окремим аспектам, що стосувались цього союзу. Першими дослідженнями були роботи Т. Омолля⁷⁸, Ф. Дюррбаха⁷⁹, С. Жебельова⁸⁰, В. Кьоніга⁸¹, А. Гутгенмоса⁸². В. Шеффер⁸³ та

⁷² Parke H. W. Polycrates and Delos. *The Classical Quarterly*. 1946. Vol. 40. № 3/4. P. 105–108.

⁷³ Long C. R. Greeks, Carians and the Purification of Delos. *AJA*. 1958. Vol. 62. № 3. P. 297–306.

⁷⁴ Brock R. Thucydides and the Athenian Purification of Delos. *Mnemosyne*. 1996 Vol. 49. Fasc. 3. P. 321–327.

⁷⁵ Bordreuil P., Bruneau Ph. Les Israélites de Délos et la juiverie délienne. *BCH*. 1982. Vol. 106. № 1. P. 465 – 504. Trümper M. The oldest original synagogue building in the diaspora: The Delos synagogue reconsidered. *Hesperia*. № 73. 2004. P. 513–598.

⁷⁶ Pouilloux J. Salaminiens de Chypre à Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 399–413.

⁷⁷ Picard C. Le guerrier blessé de l'agora des Italiens à Délos. *BCH*. 1932. Vol. 56. № 56. P. 491 – 530. Picard C. Fouilles de Délos (1910) Observations sur la société des Poseidoniastes de Bérytos et sur son histoire. *BCH*. 1920. Vol. 44. № 44. P. 263–311.

⁷⁸ Homolle T. Les confédération des Cyclades au III – e siècle avant J. C. *BCH*. 1880. Vol. 4. P. 320–334.

⁷⁹ Dürrbach F. Antigoneia-Demetrieia (en grec): les origines de la Confédération des insulaires. *BCH*. 1907. Vol. 31. P. 208–227.

⁸⁰ Жебелев С. А. Союз островитян. *ЖМНП*. 1905. С. 219–260.

⁸¹ König W. Der Bund der Nesioten: ein Beitrag zur Geschichte der Kykladen und benarbachten Inseln im Zeitalter des Hellenismus– Halle – Wittenberg: Druck von Wischan & Burkhardt, 1910. 100 S.

⁸² Guggenmos A. Die Geschichte des Nesiotenbundes bis zur Mitte des 3. Jh. v. Chr. Würzburg: Buchdr. K. Triltsch, 1929. 48 S.

⁸³ Schoeffer V. de. Delos ...

У. Лейдлоу⁸⁴. У вже вказаних загальних дослідженнях історії Делоса не оминали увагою проблеми Ліги несіотів та місця Делоса в ній. Статті В. Колбі⁸⁵ та В. Тарна⁸⁶ були присвячені визначенню статусу Делоса як священного або нейтрального острова, у тому числі в Союзі островитян. Також В. Тарн⁸⁷ досліджував інші проблеми, що стосувались еллінізму, елліністичного Єгипту та Ліги несіотів. Зокрема, він звернув увагу на важливість діяльності єгипетських навархів на Делосі та управління союзом Птолемеями з допомогою своїх посадовців⁸⁸. Крім того, В. Тарн⁸⁹ підкреслив, що панування єгипетських царів тривало стільки ж, скільки їхній флот панував в Егеїді. Проблему птолемеївських посадовців та їхнього місця в Лізі несіотів також розглянули І. Меркер⁹⁰ та Р. Бегналл⁹¹. Питання Ліги несіотів стало невід'ємною складовою досліджень елліністичних держав, особливо Македонії. Серед іншого, воно розглядається і у фундаментальній праці К. Бураселіса⁹². Частково проблеми острівного союзу розглянув і Р. Реджер⁹³ у дослідженні економічного розвитку Делоса в період незалежності та під час вивчення політичного становища Кіклад другої половини III ст. до Р. Х. Більшість дослідників одностайні в тому, що Делос був важливим релігійним центром цього союзу і мав особливе становище.

⁸⁴ Laidlaw W. A. A history of Delos...

⁸⁵ Kolbe W., Tarn W. The neutrality of Delos. *JHS*. 1930. Vol. 50. Part.1. P. 20–29.

⁸⁶ Tarn W. W. The political standing of Delos. *JHS*. 1924. Vol. 44. Part. 2. P. 141–157.

⁸⁷ Тарн В. Эллинистическая цивилизация /пер. с англ. С. А. Ляскового. М.: Издательство иностранной литературы, 1949. 372 с.

⁸⁸ Tarn W. W. Nauarch and Nesiarch. *JHS*. 1911. Vol. 31. P. 251–259.

⁸⁹ Tarn W. W. Egypt's loss of sea-power: a note. *JHS*. Vol. 30. 1910. P. 22–225.

⁹⁰ Merker I. L. The Ptolemaic officials and the League of the islanders. *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*. 1970. Bd. 19. H. 2. P. 141–160.

⁹¹ Bagnall R. S. The administration of the Ptolomaic Possessions outside Egypt. Leiden: Brill, 1976. 286 p.

⁹² Buraselis K. Das hellenistische Makedonien und Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und in Westkleinasein – Munich: Beck, 1982. 207 p.

⁹³ Reger G. Regionalism and change; Reger G. The political history of the Kyklades 260 – 200 B. C. *Historia*. 1994. Vol. 43. P. 32–9.

До цих робіт варто додати статтю Марі-Франсуа Басле та Клод Віаль «Дипломатія Делоса у першій третині II ст. до Р. Х.»⁹⁴. У ній автори на основі епіграфічних написів намагались відтворити відносини Антигонідів, Атгаладів, Птолемеїв, Селевкідів зі святилищем Аполлона. При цьому дослідники розділили написи на кілька груп: почесні декрети, звіти гієропіїв, постанови делоських народних зборів. За таким самим порядком вони розглядали цю проблему. Якщо ще для третього століття почесні декрети та фінансові звіти мали свідчення про більшу співпрацю святилища з елліністичними монархами, то на початку II ст. до Р. Х. в декретах та постановах делоських народних зборів найбільше фігурує Родос та Тенос.

Епіграфічні написи містять інформацію про різні посвяти елліністичних монархів делоському святилищу та їхні взаємовідносини з ним, що стало окремим предметом вивчення. М. Холльо зосередив увагу на відносинах Антіоха III Великого із храмом Аполлона⁹⁵, Т. Райнах представив дослідження декрету вшанування Лаодіки Філадельфії⁹⁶. Вшанування Аполлона Делоського Антигоном Гонатом розглянув В. Тарн⁹⁷.

П'ята група робіт об'єдує дослідження, у центрі уваги яких стало вивчення пам'яток, що були виявлені археологами під час розкопок на Делосі. Постійно виходили роботи з дослідженнями статуй, храмів, будинків, кварталів, міської забудови, іноземних агор, мозаїк та графіті, різних предметів та побутових речей⁹⁸.

⁹⁴ Baslez M.-F., Vial C. La diplomatie de Délos dans le premier tiers du IIe siècle. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 1. P. 281–312.

⁹⁵ Holleaux M. Antiochos Mégas (note sur une inscription de Délos). *BCH*. 1908. Vol. 32. № 32. P. 266–270.

⁹⁶ Reinach T. Note sur une inscription de Délos en l'honneur de Laodice (Philadelphie) princesse du Pont. *BCH*. 1910. Vol. 34. № 34. P. 429 – 431.

⁹⁷ Tarn W. W. The dedicated ship of Antigonos Gonatas. *JHS*. 1910. Vol. 30. P. 209–222.

⁹⁸ Amandry P., Ducat J. Trépieds déliens. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 1 –64. Audiat J. Le gymnase de Délos et l'inventaire de Kallistratos. *BCH*. 1930. Vol. 54. № 54. P. 95–130. Basch L. Graffites navals à. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 65–76. Béquignon Y., Replat J. Le tracé du théâtre de Délos. *BCH*. 1927. Vol. 51. № 51. P. 401– 422. Bruneau Ph.

Після завершення тривалих археологічних досліджень острова почали з'являтися праці, в яких було детально описано та дано характеристику всім археологічним знахідкам на Делосі. Так, у 1965 р. Брюно Ф. та Жан Дюкат випустили «Путівник Делоса»⁹⁹, який мав кілька перевидань, останнє з яких відбулось у 2005 р.

Сюди ж треба віднести серію статей Філіппа Брюно під назвою «Деліака»¹⁰⁰. Вони з'являлись на сторінках Бюлетня грецької кореспонденції

Contribution à l'histoire urbaine de Délos. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 633–709. Bruneau Ph. Le quartier de l'Inopos à Délos et la fondation du Sarapieion A dans un «lieu plein d'ordure». *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 111–136. Bruneau Ph. Le dromos et le temple C du Sarapieion C de Délos. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 1. P. 161–188. Bruneau Ph., Vatin C. Lycurgue et Ambrosia sur une nouvelle mosaïque de Délos. *BCH*. 1966. Vol. 90. № 2. P. 391–427. Chabas A., Jeannette D., Lefèvre R. Altération du marbre et du granite de Délos: rôle de l'environnement atmosphérique marin naturel et pollué. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 2. P. 487–500. Chamonard J. Le théâtre de. *BCH*. 1896. Vol. 20. № 20. P. 256–318. Delorme J. La maison dite de l'Hermès, à Délos: étude architecturale. *BCH*. 1953. Vol. 77. P. 444–496. Guimier-Sorbets A.-M., Nenna M.-D. L'emploi du verre, de la faïence et de la peinture dans les mosaïques de Délos. *BCH*. 1992. Vol. 116. № 2. P. 607–632. Guimier-Sorbets A.-M., Nenna M.-D. Réflexions sur la couleur dans les mosaïques hellénistiques : Délos et Alexandrie. *BCH*. 1995. Vol. 119. № 2. P. 529–563. Karvonis P., Malmayr J.-J. Du quartier à l'agora : étude de cas dans le Quartier du théâtre à Délos. *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques*. Actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009. Paris. Bordeaux – Athènes, 2012 URL: http://www.academia.edu/10090142/Du_quartier_à_lagora_étude_de_cas_dans_le_Quartier_du_théâtre_à_Délos. Marcadé J. Les trouvailles de la maison dite de l'Hèrme, à Délos. *BCH*. 1953. Vol. 77. P. 497–615. Michalowski C. Les Hermès du gymnase de Délos. *BCH*. 1930. Vol. 54. № 54. P. 131–146. Moretti J.-C. Graffites de la Palestre du lac à Délos. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 1. P. 201–212. Moretti J.-C. Klèrôtèria trouvés à Délos. *BCH*. 2001. Vol. 125. № 1. P. 133–143. Moretti J.-C. Le gymnase de Délos. *BCH*. 1996. Vol. 120. № 2. P. 617–638. Moretti J.-C. Les inventaires du gymnase de Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 1. P. 125–152. Roux G. Salles de banquets à Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 525–554. Santerre Gallet de H. Notes déliennes. *BCH*. 1975. Vol. 99. № 1. P. 247–265.)

Vallois R. L'«agalma» des Dionysies de Délos. *BCH*. 1922. Vol. 46. № 46. P. 94–112.

⁹⁹ Bruneau Ph., Ducat J. Guide de Delos. Paris: Editions E. De Boccard, 1965. 246 p.

¹⁰⁰ Bruneau Ph. Deliacia. *BCH*. 1975. Vol. 99. № 1. P. 267–311. Bruneau Ph. Deliacia (II). *BCH*. 1978. Vol. 102. № 1. P. 109–171. Bruneau Ph. Deliacia (III). *BCH*. 1979. Vol. 103. № 1. P. 83–107. Bruneau Ph. Deliacia (IV). *BCH*. 1981. Vol. 105. № 1. P. 79–125. Bruneau Ph. Deliacia (V). *BCH*. 1985. Vol. 109. № 1. P. 545–567. Bruneau Ph.

протягом 20-ти років. Статті мали на меті ідентифікацію археологічних об'єктів, дослідження конкретних епіграфічних написів, пам'яток мистецтва, архітектури та топографії тощо. Наприклад, у центрі уваги автора була агора італійців, хронологія будинків кварталу Театру, Квартал Інопу, хронологія Серапейона, колони на вулицях та гіпотези щодо їх функціонування, Північний квартал, його будинки та виробництво пурпуру там, ідентифікація справжнього храму Аполлона, звіти Піфійона, Діоскуріон, Летоон, культу беритських посейдоніастів, делоська ономастика, меблі, архаїчні написи на основі делоського колоса, іподром та інше. Також у цій серії Філіпп Брюно звертався до досліджень окремих сюжетів із писемних джерел, наприклад, про переслідування Герою Лето, про пальму Нікія. Як бачимо, у цій серії статей автор намагався ознайомити з більшістю археологічних об'єктів на Делосі, деякими епіграфічними написами та сюжетами з античної традиції.

Досить цінною в дослідженні Делоса, особливо в його архаїчний та класичний періоди, є праця Рене Валлуа «Античні конструкції Делоса: Документи»¹⁰¹, де детально розглядаються сам острів, його топографія, історія дослідження та опис, основні залишки споруд та їх історію і значення, що проливає світло на багато важливих і недонесених в античній традиції питань. Особливу увагу було надано вивченню споруд Наксосу на Делосі та встановленню наксоського впливу на острові. Для вивчення архітектури Делоса встановлено такий порядок: святилища Аполлона та інших божеств, типи будівель, визначальні архітектурні риси.

Deliaca (VI). *BCH*. 1987. Vol. 111. № 1. P. 313–342. Bruneau Ph. Deliacca (VII). *BCH*. 1988. Vol. 112. № 2. P. 569–582. Bruneau Ph. Deliacca (VIII). *BCH*. 1990. Vol. 114. № 1. P. 553–591. Bruneau Ph. Deliacca (IX). *BCH*. 1991. Vol. 115. № 1. P. 377–388. Bruneau Ph. Deliacca (X). *BCH*. 1995. Vol. 119. № 1. P. 35–62.

¹⁰¹ Vallois R. *Les constructions antiques de Delos : Documents*. Paris : Editions E. De Boccard, 1953. 378 p.

До шостої підгрупи можна віднести статті в періодичних виданнях, що містять аналіз різних джерел (особливо, якщо це стародавні гімни та поетичні твори) та коментарі до них і висвітлення в них певних аспектів щодо Делоса¹⁰².

Один з українських дослідників еллінізму Андрій Зелінський також звертався до одного з наших джерел, а саме до «Гімну до Делоса» придворного єгипетського поета Каллімаха. Але у своїх статтях¹⁰³ він досліджував питання, які стосувались династії Птолемеїв, сам же Делос був поза увагою дослідника.

На сучасному етапі Делос залишається в центрі уваги науковців. Продовжують виходити статті та інші роботи з економічної історії острова¹⁰⁴, особлива увага приділяється торгівлі. На наукових конференціях представляють доповіді, присвячені різним аспектам розвитку античного Делоса¹⁰⁵. Археологічні

¹⁰² Overbeck J. Zum Hymnus auf den Delischen Apollon. *Rheinisches Museum für Philologie*. Neue Folge. Vol. 23. 1868. S. 195–197. Fontenrose J. E. Apollo and Sol in the Latin Poets of the First Century B. C. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 1939, Vol. 70. P. 439–455. Miller A. M. The “Address to the Delian Maidens” in the Homeric Hymn to Apollo: Epilogue or Transition? *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 1979, Vol. 109. P. 173–186. Schmiel R. Callimachus’ Hymn to Delos: Structure and Theme. *Mnemosyne*. 1987. Vol. 40, Fasc. 1/2. P. 45–55. Sokolowski F. On the Episode of Onchestus on the Homeric Hymn to Apollo. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 1960. Vol. 91. P. 376–380. Nishimura-Jensen J. Unstable Geographies: The Moving Landscape in Apollonius’ *Argonautica* and Callimachus’ Hymn to Delos. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 2000. Vol. 130. P. 287–317. West M. L. Cynaethus’ Hymn to Apollo. *The Classical Quarterly*. New series. Vol. 25. № 2. 1975. P. 161–170.

¹⁰³ Зелінський А. Л. Антигалатський пасаж з «Гімну до Делоса» Каллімаха і видіння друзів Птолемея Керавна. *Східний світ*. 2008. № 4. С. 11–17. Його ж: Місце так званого пророцтва Аполлона з «Гімну до Делоса» Каллімаха в антиселевкідській пропаганді Птолемея Філадельфа. *Східний світ*. 2008. № 1. С. 83 – 94. Його ж: Можливе датування «Гімну до Делоса» Каллімаха. *Східний світ*. 2009. № 1. С. 48–57.

¹⁰⁴ До таких можна віднести статтю В. Чанковської та К. Хасенор, присвячену делоським мірам та стандартам в елліністичний період. Див.: Chankowski V., Hasenohr C. Étalons et tables de mesure à Délos hellénistique : évolutions et ruptures. *Dialogues d’histoire ancienne*. Supplément 12, Besançon, 2014. P. 21–39.

¹⁰⁵ Наприклад, ще одне дослідження кварталу Театру: Karvonis P., Malmayr J.-J. Du quartier à l’agora : étude de cas dans le Quartier du théâtre à Délos. *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques*. Actes du colloque d’Athènes,

пам'ятки, отримані в результаті тривалих розкопок, постійно є предметом досліджень, реконструкцій, інтерпретацій.

Тож, як бачимо, в історіографії Делосу присвячено велику кількість досліджень, які розкривають різні аспекти його розвитку. Але можемо сказати, що питання еволюції Делоса у IV – III ст. до Р. Х. не було спеціальним предметом дослідження серед істориків.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельною базою роботи є наративні джерела (свідчення античних авторів), археологічні, епіграфічні та нумізматичні джерела.

Наративні джерела, у свою чергу, розділено на кілька підгруп, які об'єднані за певною тематикою. Серед них такі:

Свідчення античних авторів, що розкривають релігійний аспект. Найдавнішою писемною пам'яткою про Делос є Гомерівський гімн до Аполлона Делоського¹⁰⁶, в якому прославляється бог Аполлон, описуються загальноіонійські святкування. У поемі Гомера «Одіссея»¹⁰⁷ згадується вже олтар бога та фінікова пальма, яка надалі стала невід'ємним атрибутом культу Аполлона на Делосі. Ще одним важливим автором був грецький поет елліністичного періоду Каллімах, який складав гімни богам¹⁰⁸. Він прославляв острів Аполлона, описав святкування іонійців тощо. Релігійний аспект присутній у кількох повідомленнях автора елліністичного періоду (II ст.) Павсанія в «Описі Еллади»¹⁰⁹. Він також згадує іонійське святкування на честь Аполлона, змагання

16-19 juin 2009. Paris – Bordeaux – Athènes, 2012. URL: http://www.academia.edu/10090142/Du_quarier_à_lagora_étude_de_cas_dans_le_Quartier_du_théâtre_à_Délos

¹⁰⁶Hymn to Apollo Delien. Homeric Hymns. Cambridge: Harvard University Press. London: William Heinemann, 1914.

¹⁰⁷ Homerus. The Odyssey / with an English translation by A. T. Murray. Cambridge: Harvard University Press, 1919.

¹⁰⁸ Callimachus. Hymns and Epigrams / Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Berlin: Weidmann, 1897.

¹⁰⁹ Pausanias. Pausaniae Graeciae Deacriptio. Leipzig: Teubner, 1903.

поетів під час делоських святкувань. Його доповнюють ще кілька уривків Страбона. У праці «Географія»¹¹⁰ містяться цінні дані у розробці питань ранньої острівної амфіктіонії, делоських святкувань.

Друга група, яка є найбільшою, містить повідомлення, що розкривають подієву історію острова та делоського поліса. Інформацію про події, які відбулись на острові, залишив Геродот у його «Історії»¹¹¹. Від нього можна дізнатись про очищення острова афінським тираном Пейсістратом, ушанування гіперборейськими дівчатами Аполлона, період греко-перських війн.

Ще один історик V ст. до Р. Х. Фулідід у праці «Історія Пелопоннеської війни»¹¹² доповнює Геродота та повідомляє про події, які відбулися на Делосі. У першій книзі «Археологія» він зазначив про карійське населення острова та його озброєння, вигнання карійців з усієї Егеїди мінойським царем Міносом, друге очищення острова, запровадження делоських святкувань, самосько-делоські відносини, утворення Делоського союзу та введення першого форосу.

Про Делос та афінську щорічну теорію на острів повідомляє філософ Платон у діалозі «Федон»¹¹³. Це доповнює проблематику афінсько-делоських відносин.

Часткове повідомлення щодо делосців можна знайти у давньогрецького оратора Демосфена. Його промова «Про корону»¹¹⁴ дає цінні дані щодо звернення жителів Делоса до Дельфійської амфіктіонії з проханням допомогти отримати незалежність від Афін.

В Арістотеля та його «Афінській політії»¹¹⁵ міститься інформація саме про афінських амфіктіонів на Делосі, посадовців, які повинні відправляти свята та

¹¹⁰ Strabo. *Geographica* / ed. A. Meineke. Leipzig: Teubner, 1877.

¹¹¹ Herodotus. *The Histories* / with an English translation by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press, 1920.

¹¹² Thucydides. *Historiae* in two volumes. Oxford: Oxford University Press, 1942.

¹¹³ Plato. *Works in 12 vol.* / Plato. Cambridge: Harvard Univ. Press. London: Heinemann, 1977–1979.

¹¹⁴ Demosthenes. *On the crown // Demosthenis Orationes* / Ed. S. H. Butcher. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano, 1903.

¹¹⁵ Aristotelis. *Politeia Athenaiou*. Quartum ed. F. Blass. Lipsie: Teubner, 1908.

очолювати теорії. Крім того, Арістотель пояснює значення посади гієропіїв. Уривки Страбона, крім тих, що стосуються релігійної проблематики, розкривають значення вільного порту для острова в елліністичний період та описують ринок рабів на Делосі.

Важливі відомості про Делос дав Плутарх у своїх «Біографіях»¹¹⁶, зокрема, в біографіях Тесея, Арістіда, Перікла, Нікія та «Мораліях»¹¹⁷, в яких відображені певні факти з проблем Делоського союзу, загальної казни на острові, афінських посольств на острів та їх пояснення.

Подієва історія Делоса також присутня в «Історичній бібліотеці» Діодора Сицилійського¹¹⁸. Вона також доповнює проблематику мінойського панування на острові, розкриває передумови, утворення та розвиток Делоського союзу.

Павсаній також включив у свій «Опис Еллади» такі події, як виселення делосців афінянами, розграбування Делоса військами Мітридата, коли острів зазнав першого спустошення, та інші.

Крім зазначених вище, також були залучені повідомлення з «Персів» Есхіла¹¹⁹, Полібія¹²⁰, Афінея із Навкратіса¹²¹, Плінія Старшого¹²², Сервія¹²³, Корнелія Непота¹²⁴, Лукіана¹²⁵ та інших.

¹¹⁶ Plutarchus. *Lives / with an English Translation by Bernadotte Perrin*. Cambridge: MA. Harvard University Press. London: William Heinemann Ltd, 1914.

¹¹⁷ Plutarch's *Moralia* in 16 vol. Cambridge: Harvard University Press. London: William Heinemann, 1968 – 1971.

¹¹⁸ Diodorus Siculus. *Diodorus of Sicily in Twelve Volumes / with an English Translation by C. H. Oldfather*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd., 1989.

¹¹⁹ Aeschylus. *Aeschylus, with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. Persians*. Cambridge. Cambridge, Mass., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1926.

¹²⁰ Polibius. *Historiae / Theodorus Büttner –Wobst after C. Dindorf*. Leipzig: Teubner, 1893.

¹²¹ Athenaeus. *Deipnosophistae*. The Loeb Classical Library edition, 1930.

¹²² Plinius Secundus. *Historiae Naturalis: In 5 v. Ed. R. Hubert / Plinius Secundus*. Lipsiae: Holtze, 1871–1874. V. 4.

¹²³ Maurus Servius Honoratus. *In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen*. Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner, 1881.

До найменшої підгрупи включено повідомлення, що стосуються природно-географічних умов та етимології назви острова. Вони залишились у коротких замітках Страбона та у константинопольського граматика, письменника і географа VI ст. Стефана Візантійського. Він створив географічний та етнографічний лексикон «Етніка»¹²⁶, в якому знаходмо пояснення назви Кіклад та самого Делоса, наведено давні легенди та пророцтва, що були з ним пов'язані.

Повідомлення античних авторів є фрагментарними. Вони хоч повністю не розкривають, але допомагають краще зрозуміти ключові моменти історії Делоса. Їх послідовне залучення дає змогу відтворити своєрідний хронологічний ланцюжок подій історії Делоса як у полісний етап його розвитку, так і в елліністичний період.

Друга група джерел – археологічна. Археологічне дослідження острова розпочалось ще у XV ст. і мало вигляд простих розвідок, у результаті яких з'являлись короткі описи та спогади про Делос. Перші експедиції були здійснені ще між 1412 і 1447 роками. Тоді було переписано кілька написів на камені і зроблено замальовки руїн. У наступні століття досліджувались руїни на острові, копіювались епіграфічні написи, робились замальовки, топографічні описи.

У 1829 р. була перша спроба проведення експедиції на Делос. Її учасники зробили більш детальний план території між Кварталом театру і місцем Священного озера. До 1870-х рр. дослідники обмежувались лише описом тих речей і написів, які перебували на острові та були відомими.

У 1873 р. Альберт Лебег, член Французької школи в Афінах, розпочав повноцінні розкопки на Делосі. Тоді було відкрито найдавніше святилище Аполлона (VIII – VII ст. до Р. Х.), що розміщувалось у печері на горі Кінф. Його роботу продовжили експедиції грека Стаматакіса, а в 1876 р. – Німецький археологічний інститут, який очолював Альберт Дюмонт. Було знайдено храм

¹²⁴ Cornelius Nepos. Vitae / Albert Fleckeisen. Leipzig: Teubner, 1886.

¹²⁵ Lucian. Works / with an English translation by A. M. Harmon. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd. 4. 1925.

¹²⁶ Byzantii Stephani. Etnicorum que supersunt. / Augusti Meinekii. Beroloni, 1849. T. 1.

Зевса Кінфія та Афіни Кінфії, храми, присвячені негрецьким (єгипетським, сирійським) богам. Також виявлено значну кількість делоських написів. Археологічне дослідження Делоса дало широкий предметний матеріал, що пояснював різні аспекти життя на острові.

У період 1877–1894 рр. розкопки продовжили Теофіл Омолль та його учні. Тоді були проведені більш масштабні дослідження, які розкрили ряд давніх кварталів. З'ясувалося, що територія храму Аполлона була обведена масивною огорожею з каменю, частина якої добре збереглась. У центрі огороженого простору був розміщений основний храм. Знайдені рештки цього храму датують початком IV ст. до Р. Х., коли він був збудований на місці більш давнішого святилища. Біля храму Аполлона було знайдено святилища богинь Лето, Артеміди, Афродіти та інших божеств, скарбниці та портики. Споруди, які замикали собою північні огорожі, служили для багатьох паломників, які приїжджали на Делос, притулком. Знайдено досить цінні скульптури, особливо архаїчна статуя Артеміди. Серед численних статуй Аполлона виявлено тільки два торса і кілька інших дрібніших фрагментів. Тоді ж було відкрито велику кількість делоських написів. Розкопані святилища допомагають уявити храмовий комплекс, житлові будинки свідчать про рівень життя делосців і його побутову сторону. Були розкопані житлові райони острова: «Верхнє місто» біля гори Кінф, квартал біля Священного озера, квартал Стадіону, квартал Інопа, що доводили урбанізаційні процеси на Делосі. 1892–1894 рр. розкопки велися, головним чином, у кварталі Театру.

Значення Делоса як важливого центру торгівлі особливо чітко було виявлено при розкопці міста. Роботи на території храму велись одночасно з дослідженням храму і пізніше, в 1902 – 1914 рр. Від найдавнішого періоду життя міста збереглося досить мало пам'яток. Цікавими були фігури левів із накоського мармуру. Про значний розвиток торгівлі вже на той час свідчить простора зала із мармуру, збудована купцями з острова Накоса в VII ст. до Р. Х. До класичного періоду належить система водостічних каналів, що проходили під будинками та вулицями міста.

У період від 1914 до 1945 рр. на Делосі проводились незначні роботи. Серед знахідок 1928 р. цікавим був скарб речей епохи бронзи і геометричного стилю, знайдені на території святилища Артеміді.

У 1946 р. знову відновились розкопки на Делосі. Дослідження, в основному, відбувались у Північному кварталі. Були розкопані найвідоміші з делоських приватних будинків: Будинок тритона, Будинок Гермеса, Будинок Інопа, Будинок Кедрона, Будинок дельфіна, Будинок Діоніса, театр, храм Ізиди, храм Діоніса тощо.

Під час цих розкопок під східною стіною архаїчного храму Артеміді було знайдено велику кількість предметів із золота, слонової кістки, бронзи та різних прикрас. Нижче фундаменту була знайдена кераміка, яка датувалась від домікенського часу до геометричного періоду. Це відкриття дало можливість датувати побудову архаїчного храму Артеміді близько 700 роком до Р. Х.

У 1947 р. на схід від Артемісіона були знайдені рештки кількох будівель періоду мікенської цивілізації, що дає підстави говорити про існування тут поселення, яке виникло до середини II тис. до Р. Х. Поблизу святилища Лето була розкопана стіна, яка з'єднувала цей храм із терасою левів, а також розкрито фундаменти храму VI ст. до Р. Х. Розкопки велись на території святилища Афродіти і в східній частині палестри біля озера.

Результати всіх археологічних досліджень на Делосі та описи виявлених матеріалів постійно публікувались¹²⁷. Розкопки проводились і на початку XXI ст.

¹²⁷ Lebègue A. Recherches sur Délos observations diverses. *Revue Archéologique, Troisième Série*. Т. 7. 1886. P. 243–265. Ardaillony E. Rapport sur les fouilles du port de Délos. *BCH*. 1896. Vol. 20. № 20. P. 428–445. Jardé A., Durrbach F. Fouilles de Délos (1903). Exécutées aux frais de M. le duc de Loubat. *Inscriptions. BCH*. 1904. Vol. 28. № 28. P. 265–307. Jardé A. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1904). *BCH*. 1905. Vol. 29. № 29. P. 5–54. Mayence F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Les réchauds en terre-cuite. *BCH*. 1905. Vol. 29. № 29. P. 373–404. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1904-1907). Le côté oriental du téménos d'Apollon. *BCH*. 1907. Vol. 31. № 31. P. 471–534. Huvelin P., Schulhof E. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1905). *Inscriptions. Loi réglant la vente du bois et du charbon à Délos. BCH*. 1907. Vol. 31. № 31. P. 46–93. Roussel P., Hatzfeld J. Fouilles de Délos, exécutées aux

Такий масив археологічних знахідок потребує систематизації для нашого дослідження. Їх варто розділити на три головні підгрупи.

Перша підгрупа археологічних джерел дає змогу реконструювати храмовий комплекс та релігійне життя поліса. До них належать рештки святилища Аполлона (VIII – VII ст. до Р. Х.), що розміщувались у печері на горі Кінф, та кількох храмів Аполлона, святилищ богинь Лето, Артеміди та інших, а також споруд, присвячених наксосцям. Сюди ж слід включити ті рештки будівель та статуй, що засвідчують покровительство з боку елліністичних монархів та вшанування їх самих на Делосі.

Друга підгрупа об'єднує археологічні знахідки, які стосуються функціонування делоського поліса, а саме його політичних інститутів. До них можна віднести такі віднайдені споруди, як Булевтеріон, Пританейон, Екклесіон та інші.

Третя ж проливає світло на розбудову самого міста та його кварталів. Були розкопані житлові райони острова, «Верхнє місто» біля гори Кінф, квартал біля Священного озера, квартал Стадіона, квартал Інопа, квартал Театру, Північний квартал. Житлові будинки свідчать про рівень життя делосців і його побутову сторону.

frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions. *BCH*. 1909. Vol. 33. № 33. P. 472–522. Schulhof E. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1904-1905), I. *BCH*. 1908. Vol. 32. № 32. P. 5–132. Schulhof E. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1904-1905), II. *BCH*. 1908. Vol. 32. № 32. P. 449–498. Schulhof E., Dürrbach F. Fouilles de Délos exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1904 et 1905) (fin). *BCH*. 1910. Vol. 34. № 34. P. 122–186. Picard C., Replat J. Recherches sur la topographie du Hiéron délien. *BCH*. 1924. Vol. 48. № 48. P. 217–263. Chamonard J. Fouilles de Délos (juillet-septembre 1930). *BCH*. 1933. Vol. 57. № 57. P. 98–169. Demangel R. Fouilles de Délos. Un sanctuaire d'Artémis-Eileithyia à l'Est du Cynthe. *BCH*. 1922. Vol. 46. № 46. P. 58–93. Delorme J. Notes d'archéologie délienne. *BCH*. 1947. Vol. 71. № 71–72. P. 255–261. Déonna W. Notes d'archéologie délienne. *BCH*. 1938. Vol. 62. № 62. P. 209–235. Fraisse P., Moretti J.-C. Délos. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 2. P. 567–574. Fraisse P., Moretti J.-C. Délos. *BCH*. 1999. Vol. 123. № 2. P. 497–500. Alabe F., Fraisse P., Moretti J.-C. Délos. *BCH*. 2000. P. 522–526.

Крім результатів археологічного дослідження, для нас є важливими і дані археологічного дослідження сусіднього острова Ренеї. На ній було виявлено кладовище делосців, усі теменоси храму Аполлона та залишки від господарської діяльності¹²⁸.

Тож археологічні джерела дають змогу дослідити релігійне, економічне життя острова, прослідкувати іноземний вплив на острові. Хоча більшість знахідок і належить до елліністичного періоду, але значна частина їх надає досить цінні відомості про більш ранній Делос. З допомогою археологічних джерел можна прослідкувати еволюцію делоського поліса та розбудову його міста на острові.

Третя група джерел нашого дослідження – епіграфічні написи. Вони є ключовими у вивченні економічної сторони діяльності делоського святилища і поліса, політичної організації острова на різних етапах історії і взаємовідносин Делоса з іншими державами. Велика частина делоських написів була знайдена французькими вченими при розкопках 1877 – 1885 і 1902 – 1912 рр. Завдяки написам можна ідентифікувати розкопані на острові побудови, уявити внутрішнє оздоблення деяких будівель храмового комплексу. Написи містять описи майна храму, контракти про оренду нерухомого майна, звіти про прибутки і витрати із храмової казни тощо. Епіграфічні дані також дають свідчення про розширення делоського порту, ремонт храмових будівель, будівництво різних споруд. Вони є важливим джерелом з демографії поліса.

¹²⁸ Siebert G. Exploration archéologique à Rhénée. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 416–449. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Délos et Rénée. *BCH*. 1985. Vol. 109. № 2 P. 886–890. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Délos et Rénée. *BCH*. 1989. Vol. 113. № 2. P. 746–761. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1976. Vol. 100. № 2. P. 822–828. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1978. Vol. 102. № 2. P. 853–877. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 2. P. 748–750. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 2. P. 655–662. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Nécropole délienne et épitaphes: Problèmes d'interprétation. *BCH*. 1984. Vol. 108. № 1. P. 345–353. Farnoux A. Délos et Rhénée. *BCH*. 1991. Vol. 115. № 2. P. 720–725.

Під час виявлення написів їх постійно вводили в науковий обіг на сторінках періодичних видань¹²⁹. Наявність великої кількості написів зумовила їх подальше опублікування в серіях епіграфічних корпусів. Спочатку частина делоських написів була представлена в серії *Inscriptions Graecae* (IG). Але в ній вийшло тільки два томи: IG XI 2¹³⁰ IG XI 4¹³¹. Через початок Першої світової війни та підйом націоналізму видання делоських написів продовжилось у самостійній французькій серії *Inscriptions de Delos* (ID)¹³². Кілька видань делоських написів

¹²⁹ Homolle T. Comptes des hiéropes du temple d'Apollon Délien. *BCH*. 1882. Vol. 6. P. 1–167. Homolle T. Comptes des hiéropes du temple d'Apollon délien (pl. XXV). *BCH*. 1878. Vol. 2. P. 570–584. Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. *BCH*. 1890. Vol. 14. P. 389–511. Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279 (deuxième article). *BCH*. 1891. Vol. 15. P. 113–168. Homolle T. Décrets du peuple athénien de Délos. *BCH*. 1889. Vol. 13. P. 408–430. Homolle T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne. *BCH*. Vol. 8. 1884. P. 282–327. Jouguet P. Fouilles du port de Délos : inscriptions. *BCH*. 1899. Vol. 23. № 23. P. 56–85. Chankowski V., Feyel C. Comptes de la fin de l'indépendance délienne. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 1. P. 103–124. Coupury J. Études d'épigraphie délienne. *BCH*. 1938. Vol. 62. P. 236–250. Coupury J. Études d'épigraphie délienne. II Notes sur un compte rendu de gestion Amphiktyonique (IVe S.). *BCH*. 1938. Vol. 62. № 62. P. 85–96. Coupury J. Études d'épigraphie délienne. *BCH*. 1938. Vol. 62. № 62. P. 236–250. Dürrbach F. Décrets du IIIe et du IIe siècles, trouvés à Délos. *BCH*. 1886. Vol. 10. P. 102–135. Holleaux M., Dürrbach F. Fouilles de Délos (1902). *Inscriptions*. *BCH*. 1904. Vol. 24. № 24. P. 93–190. Dürrbach F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1903). *Inscriptions* (suite). *BCH*. 1905. Vol. 29. № 29. P. 417–573. Dürrbach F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. *Inscriptions financières* (1906 – 1909), I. *BCH*. 1911. Vol. 35. P. 5–86. Dürrbach F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. *Inscriptions financières* (1906 – 1909), I – suite et fin. *BCH*. 1911. Vol. 35. P. 242–287. Étienne R. *Inscriptions de Délos*. *BCH*. 1981. Vol. 105. № 1. P. 171–182. Tréheux J. Études d'épigraphie délienne. *BCH*. 1944. Vol. 68. № 69-69. P. 271–295. Tréheux J. Études d'épigraphie délienne. *BCH*. 1952. Vol. 76. P. 562–595.

¹³⁰ *Inscriptions Graecae* XI 2. *Inscriptiones Deli liberae. Tabulae archontum, tabulae hieropoeorum annorum 314 – 250* / Edid. Felix Dürrbach. Berlin, 1912. VIII, 149 p.

¹³¹ *Inscriptions Graecae* XI 4. *Inscriptiones Deli liberae. Decreta, foedera, catalogi, dedicationes, varia* / Edid. Petrus Roussel. 1914. VII, 139 p.

¹³² Про загальну характеристику делоських написів див. статті Н. Н. Залеського: Залесский Н. Н. Делосские надписи. *ВДИ*. 1946. №3. С. 133–140. Його ж. Вновь опубликованное постановление делосского союза беритских «посейдониастов». *ВДИ*. 1940. № 2. С. 123–126.

включали звіти та рахунки гієропіїв¹³³. Наступними в цій серії були опубліковані написи, які містили різноманітні законодавчі та нормативні акти, контракти та господарські угоди¹³⁴. В окреме видання об'єднувались написи, які стали результатом діяльності афінської храмової адміністрації у період аттико-делоської амфіктіонії¹³⁵. В аналогічну групу були зібрані епіграфічні дані, змістом яких стали акти афінських посадовців та допоміжного персоналу, які управляли святилищем у період афінських клерухів¹³⁶.

Важливим виданням для нас є підбірка Феліксом Дюррбахом вшанувальних декретів у період незалежності острова та коментарі, які супроводжують написи і трактують їх¹³⁷.

Четверту групу джерел становлять нумізматичні дані. Монети з Делоса датуються вже архаїчним періодом. На них зображена семиструнна ліра як символ бога Аполлона, і це дає підстави вважати, що на острові з архаїчних часів встановився культ Аполлона. З часом на Делосі почали чеканитись монети із зображенням ще одного символу Аполлона – пальми. Крім того, знайдені на острові монети свідчать про приїзди паломників, ремісників і дрібних торговців, дають можливість встановити регіони, з яких вони прибували, визначити рівень торгових відносин на Делосі.

Джерельна база нашого дослідження достатньо репрезентативна. Кожна група джерел доповнює одна одну, і лише при комплексному дослідженні всіх

¹³³ *Inscriptions de Délos : Comptes des Hiéropes (nos. 290 – 371)*. Paris, 1926.
Inscriptions de Délos : Comptes des Hiéropes (nos. 372 – 498). Paris, 1929.

¹³⁴ *Inscriptions de Délos : Lois ou règlements, contrats, d'entreprises et devis (nos. 499 – 509)*. Paris, 1929.

¹³⁵ *Inscriptions de Délos. Période de l'amphictyonie attico-délienne. Actes administratifs (nos. 89 – 104³³)* / Ed. J. Coupry. Paris : Edition de Bocard for Académie des inscriptions et belles-lettres, 1972. 123 p.

¹³⁶ *Inscriptions de Délos : Actes des fonctionnaires athéniens préposés à l'administration des sanctuaries après 166 av. J. – C. (nos. 1400 - 1479) ; Fragments d'actes divers (nos. 1480 - 1496)* / Ed. Felix Durrbach, Pierre Roussel. Paris : H. Champion, 1935. – viii + 227 p.

¹³⁷ Durrbach F. *Choix d'Inscriptions de Délos : avec traduction et commentaire*. Paris : Georg Olms Verlag, 1921. 294 p.

нарративних, археологічних, епіграфічних та нумізматичних даних можна представити основні сторони розвитку делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.

РОЗДІЛ II

Острів Делос у міжполісних відносинах стародавньої Греції у IV – першій половині III ст. до Р. Х.

2.1. Делос як релігійний центр стародавньої Греції

Передумови становлення острова як релігійного центру виникли ще в мікенський період. Після занепаду критської цивілізації Делос був заселений між 1600 і 1200 рр. до Р. Х. грецьким населенням, що поселилось у долині. Це поселення мало зв'язки з мікенськими центрами на континенті¹³⁸. З 1400 р. до Р. Х. Кіклади належали до мікенської культури. На Делосі було знайдено найбільше мікенської кераміки, ніж будь-де ще на архіпелазі, а під фундаментами пізніших храмів було виявлено сліди мікенських будівель¹³⁹. Головним божеством, яке шанували на острові, була, швидше за все, Артеміда. Культ Артеміди, напевно, був важливим для мікенського Делосу і виходить із середнього бронзового віку¹⁴⁰. Імовірно, що існував культ мікенського божества Гіакінфа, на Делосі у подальший період йому поклонялись разом з Аполлоном, і свідченням цього був Артемісій на острові¹⁴¹. Делос так само, як інші місця мікенського періоду, був залишений його жителями після 1200 р. до Р. Х.¹⁴²

Після занепаду мікенської цивілізації, з якою Делос був пов'язаний, відбувся розрив із мікенськими традиціями, у тому числі і у сфері культу. Навіть у найбільших грецьких святилищах, які існували як у мікенську епоху, так і в пізніші часи (починаючи приблизно з XI – VIII ст. до Р. Х.) відсутні сліди будь-якої культової діяльності. Така ситуація, що свідчила про завмирання релігійного життя, була, зокрема, в Дельфах, на Делосі, у святилищі Гери на Самосі та в деяких інших місцях. Виняток становив тільки Крит¹⁴³.

¹³⁸ Etienne R. Delos de l'île sacrée a la place commercial. *Clio*. 2003. P. 3.

¹³⁹ Грант М. Греческий мир в доклассическую эпоху. М., 1998. С. 250.

¹⁴⁰ Gallet de Santerre. Delos primitive et archaïque... P. 78.

¹⁴¹ САН. Vol. 2. Part 2. P. 670.

¹⁴² Etienne R. Delos de l'île sacrée... P. 4.

¹⁴³ История Европы. М.: Полигон, 1988. Т.1. Древняя Европа. С. 218.

Саме в «темні віки» почали зароджуватись культу всіх грецьких богів. Спочатку найголовнішими осередками найдавнішого культу були жертвні олтарі, а не храми. Із часом з'явилися великі святилища: Зевса – в Додоні, в Олімпії і Немеї; Аполлона – у Дельфах (Піфо), на Делосі, в Дідімах і в Кларосі; Гери – в Аргосі, на Самосі, а також біля Кротона і Посейдонії; Артеміди – в Ефесі; Посейдона – на Істмійському перешийку біля Коринфу¹⁴⁴.

Свідчення на користь прямого спадкоємства між цими грецькими святилищами і осередками мікенської епохи представляються суперечливими та сумнівними (у будь-якому випадку, якщо таке запозичення дійсно існувало, саме божество зазвичай підлягало переосмисленню). Але вже на VIII ст. до Р. Х. ці найважливіші культові осередки ознаменували рішучий етап у грецькій релігії, вплинувши на розвиток громадського життя в цілому і неймовірно розширившись протягом наступних двохсот років¹⁴⁵.

Як відомо з Гомерівського гімну (Hom., *To Delian Apollo*. I. 30–178.) до Аполлона Делоського та з гімну до Делоса александрійського поета Каллімаха (Callimachus. *Hymn to Delos*, 55–274.), саме на Делосі богиня Лето народила двох богів – Артеміду та Аполлона під горою Кінф, обійнявши при цьому пальмове дерево¹⁴⁶.

Уявлення про Делос як місце народження бога Аполлона збереглося у період після античності. Візантійський географ Стефан Візантійський¹⁴⁷ залишив

¹⁴⁴ Грант М. *Греческий мир в доклассическую эпоху...* С. 35.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ З перетворенням острова на легендарну батьківщину бога Аполлона Делос став на особливий шлях розвитку, притаманний багатьом аналогічним релігійним центрам. Досить влучно, на наш погляд, охарактеризував значення та місце бога Аполлона в історії стародавнього Делоса Філіпп Брюно (Bruneau Ph. *Sur les cultes de Delos...* – Р. 15.): «Як тільки він появився в історії, ім'я Делоса було пов'язане з іменем Аполлона, до кінця античності життя повертається до Делоса, і останній прояв античності стосується також Аполлона. Протягом кількох тисяч років першість бога не заперечувалась. Аполлон народився на Делосі, він там був верховним правителем, стояв на чолі землевласників, його фортуна возвеличувалась. Це до нього звертається більшість написів, це йому присвячені будівлі, він залишався першим».

¹⁴⁷ Steph. Bizant. P. 226–227.

у своїй праці таке повідомлення про острів та народження бога: «Делос – острів Кіклад. Делос оточують [острови] по колу, тому і назва Кіклади. За пророцтвом, Делос отримав святилище Аполлона як перший подарунок богині при її пологах. За легендою, [острів] був побачений, адже був таким, який важко знайти».

За легендою, острів Аполлона спочатку належав Посейдону. Посейдон поступився цим островом так, як поступився Афіні новим містом, Аргос віддав Гері, Егіну – Зевсу, а Наксос – Діонісу¹⁴⁸. Делос завжди вважався батьківщиною Аполлона, про Посейдона мало пам'ятали. Згодом на Делосі з'явилося ще одне з найбільших святилищ Греції – святилище Аполлона. Культ Аполлона на Делосі розвинувся тоді, коли острів став іонійським, що пов'язано з рухом іонійських племен, чому слід, на нашу думку, дати загальний огляд.

Саме наприкінці II – на початку I тис. до Р. Х. острови Егеїди були об'єктами міграцій. Але ціла епоха грецької історії від падіння мікенської цивілізації і до останніх років правління Пейсістрата була епохою, по-суті, «доісторичною». В античній традиції весь цей період визначається досить узагальнено – як час «після падіння Трої», і його тривалість оцінюється часом життя двох десятків умовних «поколінь», після чого почалась власне писемна частина грецької історії¹⁴⁹.

Антична традиція зафіксувала такий порядок у часі головних подій тієї епохи: історія першого покоління почалась із захоплення ахейцями Трої. У другому поколінні була заселена Беотія. Третє покоління було свідками «повернення Гераклідів», чим називалось вторгнення дорійських племен на Пелопоннес, звідки нащадків Геракла колись вигнав цар Еврісфей¹⁵⁰. За життя четвертого покоління ті самі дорійці вторглися з Пелопоннеса в Аттику, вбили

¹⁴⁸ George E. Mylonas. Athens and Minoan Crete / Athenian studies presented to W. S. Ferguson. Vol.I. 1940. P. 34–35.

¹⁴⁹ Колесников М.А. Греческая колонизация Средиземноморья. (Опыт анализа миграционного механизма). К.: КНУ, 2003. С. 53.

¹⁵⁰ Аналіз античної традиції щодо дорійського завоювання, повернення Гераклідів та порівняння з археологічними джерелами детальніше див.: Андреев Ю. В. Дорийское завоевание: Историческая проблема в свете археологии / Под редакцией В. С. Бочкарёва. СПб.: Нестор-История, 2015. 222 с.

останнього афінського царя Кодра і заселили Мегариду. П'яте покоління греків поклало початок колонізації західного узбережжя Малої Азії та островів Егеїди¹⁵¹.

У XI ст. до Р. Х. в основному з Аттики і через Аттику виходили хвилі мігрантів. Одинадцять островів Кікладського архіпелагу і шість із 13 полісів малоазійської Іонії були виведені з Аттики¹⁵². І, як зазначив В. Латишев, тоді отримали своє іонійське населення Андрос, Кеос, Наксос, Парос, Делос та інші сусідні острови Егейського моря. На березі Малої Азії були засновані міста: Мілет, Міунт і Прієна в Карії, Ефес, Колофон, Лебед, Теос, Еріфри, Клазомени і Фокея в Лідії, потім Самос і Хіос на островах того ж імені¹⁵³.

Тиск дорійців на Пелопоннесі спричинив те, що перші месенці з Пілоса, у тому числі і царський дім Нелеїдів, та інші іонійські жителі Ахеї залишили Пелопоннес і знайшли притулок в Аттиці. Там Нелеїди отримали громадянство¹⁵⁴, а також права на землю і місце в системі родового устрою¹⁵⁵, про що вказував і Фуکیدід (Thuc. I. 12. 4). Вони добре влаштувалися в Аттиці. Деякі з родів, а саме Медонтиди, підтримали царську владу в Афінах; інший рід – Кодріди – очолили міграцію в Іонію¹⁵⁶. Як відомо з античних джерел (Strab. XIV. I. 3; Paus. VII. 2. 1–4), Кодріди були представниками афінського царського роду, між якими розгорілась боротьба за царювання в Афінах. Зрештою, правити залишився Медонт, а решта вирушили засновувати колонії, зібравши навколо себе, головним чином, іонійське населення¹⁵⁷. Колонізація була єдиним організованим актом, підготовленим Афінами, де зібралось багато біженців з інших частин Греції¹⁵⁸.

¹⁵¹ Колесников М. А. Греческая колонизация... С. 53.

¹⁵² Там само. С. 55.

¹⁵³ Латышев В. В. Очерк Греческих древностей. Государственные и военные древности. СПб., 1997. С. 75–76.

¹⁵⁴ САН. Vol. 2. Part 2. P.703.

¹⁵⁵ Томсон Дж. Исследования по истории ... Т.1. С. 549.

¹⁵⁶ Там само.

¹⁵⁷ Дослідження заснування колоній з детальнішим аналізом джерел див.: САН. Vol. 2. Part 2. P. 782–790.

¹⁵⁸ САН. Vol. 2. Part 2. P. 783.

Офіційним центром іонійців був обраний Паніоній на мисі Мікале, але він був досить далеко на півдні і виявився незручним. Згодом, коли іонійці розселились у всіх напрямках, вони збирались для свят Аполлона на острові Делос¹⁵⁹. Це сприяло зближенню еллінської Азії і Європи¹⁶⁰. Відтоді Делос став центром іонійського культу бога Аполлона. Давньогрецька традиція дає пояснення того, чому саме Аполлон та його культ об'єднував усі іонійські племена і чому саме іонійці розвинули культ Аполлона настільки, що його святилище на Делосі набуло загальногрецького значення. За давньогрецькою міфологією, іонійці походили від Іона, а Іон був сином Аполлона і Клеруси, дочки афінського царя Ерехтея¹⁶¹. Тому можна припустити, що іонійці могли вважати себе нащадками Аполлона.

Питання походження культу Аполлона залишається дискусійним у наукових колах¹⁶², «особливо питання про те, де і коли складові частини культу Аполлона злились в єдиний образ»¹⁶³. Можна виділити три основні гіпотези щодо його появи: північне походження, південне та близькосхідне. Хоча щодо походження культу Аполлона на Делосі не існує єдиної точки зору, більшість наполягає саме на його малоазійському походженні. Найбільш імовірною, на нашу думку, є аргументація Дж. Томсона. Він виводить його з культу Артеміди та Лето. Деякі характерні риси Аполлона, як, наприклад, його зв'язок із торгівлею бурштином, вказують на північ, на Центральну Європу. Можливо, що це

¹⁵⁹ Томсон Дж. Исследования по истории ... Т.1. С. 550. Г. де Сантерр також дотримувався думки, що Аполлон отримав перевагу над мікенською Артемідією з приходом іонійців, його шанувальників (Santerre Gallet de H. Notes déliennes... Р. 248.)

¹⁶⁰ Пельман фон Р. Очерк греческой истории и источниковедения. СПб., 1999. С. 78.

¹⁶¹ Грейвс Р. Мифы... С. 122.

¹⁶² Детальніше щодо походження культу Аполлона та розгляд цього питання в науковій літературі див.: Кулишова О. В. Дельфийский оракул в системе античных межгосударственных отношений (VII – V вв. до н. э.). СПб., 2001. С. 44–51.

¹⁶³ Кулишова О. В. Дельфийский оракул... С. 51.

індоевропейські риси. Але він пов'язаний з південно-західною Анатолією і Критом¹⁶⁴.

Свята Аполлона в континентальній Греції зустрічаються рідко, і у всіх випадках він привласнив більш давніші свята, які спочатку йому не належали. На противагу решті грецьких богів, які надавали перевагу повним місяцям, Аполлон «захопив» сьомі числа місяців, за якими святкувались усі його свята. Це повністю відповідає вавилонському шабату, і така схожість не випадкова. Його мати, Лето, походила з південно-західної Анатолії. Тільки там були складові власних імен, що включають ім'я Лето. Її культу в Греції зустрічались рідко і мали невизначений вік: тільки на Криті відоме одне свято, яке присвячене Лето. В історичний період культ Аполлона в Дельфах набув дуже великого впливу, що піднявся над усіма іншими, але навіть у Дельфах пам'ятали, що першими охоронцями його святилища були чужоземці з Криту. Якщо культ Аполлона проник у Дельфи з Криту, то можна з упевненістю сказати, що на Криті він з'явився з Анатолії. Коли карійський Аполлон прийшов на Делос, його мати була ще досить сильною, щоб забезпечити там місце і для себе, і для своєї дочки. Коли він влаштувався біля підніжжя Парнасу, то проголосив себе просто «сином Зевса». У Дельфах Лето з дочкою були виключені як із міфу, так і з ритуалу. Таким чином, дельфійський Аполлон був відображенням суспільних змін, що його створили. У Дельфах мати і дочка зовсім витіснились, залишивши одного сина, що має владу свого всемогутнього батька Зевса¹⁶⁵. Ще одним доказом того, що Аполлон і його культ прийшли з півдня, з Криту, свідчить семиструнна ліра, його власний інструмент¹⁶⁶.

Про походження культу Аполлона у стародавній Греції варто навести таке узагальнення: «Аполлон, син Зевса і Лето, один із “молодших” богів, – комплексний образ, що відображає, без сумніву, комплексне походження. Різноманітність запропонованих етимологій, імовірно, вказує, що його ім'я

¹⁶⁴ Томсон Дж. Исследования по истории... Т.1. С. 291.

¹⁶⁵ Там само. С. 292–293.

¹⁶⁶ Там само. С. 487.

негрецьке, і у Гомера він на стороні троянців. Було багато суперечок, він прийшов до греків з півночі чи зі сходу, але під час становлення великим і загальногрецьким божеством він, здається, поглинув різні божества доісторичних часів і релігійні елементи різних походжень; найімовірніше, греки вперше зустріли його в Анатолії, і він прийшов туди з північніших частин Азії. Загадкові гіпербореї, з якими легенда пов'язує його так наполегливо, прослідковуються з більшою ймовірністю у Північній Азії, ніж у Північній Європі; аполлонівський тип пророцтв ... сильно перегукується із шаманізмом Сибіру. Важливість жінок у його культурі, жреці та пророки є особливою ознакою анатолійської релігії, і його епітет «лікій» найправдоподібніше трактується як «лікієць». Жіночий елемент пов'язує його з Діонісом чи Вакхом, богом Фрігії і Лідії, який розділив його центральне святилище у Дельфах і з яким, здається, він був у парадоксальних стосунках братерства і напруги»¹⁶⁷.

З початком «темних віків» почав формуватись образ Аполлона як одного з важливих богів-олімпійців, а його функції протягом наступних періодів продовжували збільшувались. У Платона (Plato. Crat. 404 d–406 b) можна знайти такі функції Аполлона, як покровительство музиці, надання пророцтв, уміння лікувати, стрільба з лука. Крім того, Аполлон – бог світла, чистоти, покровитель пастухів і охоронець стад, ватажок Муз, бог змагань, бог-захисник, засновник нових міст¹⁶⁸. Незважаючи на такий єдиний образ Аполлона для стародавній греків, безумовно, потрібно розрізняти дельфійського Аполлона, який був дорійським богом, та Аполлона делоського, бога іонійського.

Для нас не таким важливим є питання походження культу Аполлона на Делосі, як сам факт його наявності. Становлення культу бога Аполлона відбулось у період «темних віків». У поемі Гомера «Одіссея» (Hom. Od. VI. 162–163) можна знайти свідчення про те, що на Делосі вже існував олтар і храм Аполлона, а біля

¹⁶⁷ САН. Vol. 2. Part 2. P. 901.

¹⁶⁸ Більше про функції Аполлона та його релігію див.: Wernicke U. Apollon. *RE*. 1895. Bald III. S. 2–111. Лосев А. Ф. Аполлон. *Мифы народов мира*. М., 1987. Т. 1. С. 92 – 96. Його ж: Мифология греков и римлян. М., 1996. С. 303–500. Кулишова О. В. Дельфийский оракул... С. 51–68.

нього – фінікова пальма як один з його атрибутів. Саме з фініковою пальмою Одиссей зумів порівняти красу дочки феакського царя Алкіноя Навсікаї.

Культ Аполлона зробив з острова місце загальноіонійського та загальногрецького значення. Делос набув статусу «священного місця». Страбон (Strab. X. V. 2) це доводить також давньою легендою: «Здавна, починаючи з героїчних часів, Делос, завдяки названим богам [Аполлону і Артеміді] був оточений повагою, бо міф розповідає, що Лето позбавилась мук породіллі, народивши на світ Аполлона і Артемиду». Сусідні острови прославили за це Делос¹⁶⁹. Так він став центром ранньої острівної амфіктіонії.

Амфіктіоніями називались релігійні союзи сусідніх народів для спільного вшанування божества, без будь-якого відношення до їхньої племінної спорідненості¹⁷⁰. Першопочатковою метою амфіктіоній були спільні жертвоприношення і святкування на честь шанованого божества при його храмі, потім захист цього храму та його скарбів, які накопичились від приватних і громадських приношень, покарання святотатців. На святкових зібраннях могли відбуватись при нагоді і наради про політичні справи, що мали спільний інтерес для жителів певної місцевості, так що амфіктіонії поступово набули впливу і на політичні відносини. Під час свят оголошувались священні перемир'я¹⁷¹. Якщо ж

¹⁶⁹ Досить влучно, на наш погляд, висловлено значення релігії для Делоса у Кембріджській стародавній історії (САН. Vol. 3. Part 3. P. 258): «Аполлон Делоський, культовий центр іонійців, неприваблива скеля, мешканці якої не мали нічого, щоб продавати, крім релігії. Це вони зробили із вражаючим успіхом...Його [Аполлона Делоського] місця, якщо її можна так назвати, – діяти як фокус для іонійських настроїв виключно та включно».

¹⁷⁰ Латышев В. В. Очерк Греческих древностей. Государственные и военные древности... С. 289.

¹⁷¹ Там само. С. 290. Зелінський Ф. Ф. про амфіктіонію писав так: «Амфіктіонія була правовою формою національного об'єднання Еллади, яка ґрунтувалась на тому, що всі елліни визнавали одних і тих самих богів і під одним і тим самим іменем. «Амфіктіони» означає «ті, що живуть навколо». Обов'язково навколо храму. Храм потребував охорони – у нього були, крім споруди, і часто дорогі пожертвування, і табуни, і землі. Сам себе він охороняти не міг – ось його і охороняли «навколишні жителі», амфіктіони. Це їх зближувало між собою» (Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. К., 1993. С. 65–66).

говорити про назву «амфіктіони», то вона означає «жителі, які проживають навколо»¹⁷².

До делоської амфіктіонії, як продовжує Страбон (Strab. X. V. 3), «спочатку входили 12 Кікладських островів, а в результаті до цього додалось ще кілька: Кеос..., а після нього острови Кіфнос, Серіфос, Мелос, Сіфнос, Кімонос, Препенсіфнос, Оліарос, і, крім цих, ще Парос, Наксос, Сірос, Миконос, Тенос, Андрос і Гіарос. Я називаю всі останні острови, крім Препенсіфоса, Оліароса і Гіароса в числі 12». Ця рання острівна амфіктіонія називалась іонійською, адже більшість островів, які входили до її складу, були іонійськими.

Існування ранньої іонійської амфіктіонії ставилось під сумнів, головні точки зору щодо цього будуть наведені при розгляді делосько-аттичної амфіктіонії. Але, опираючись на повідомлення давньогрецьких авторів, можна стверджувати, що культ Аполлона на Делосі був релігійним осередком іонійських племен. А вони, у свою чергу, не могли не здійснювати будь-якого покровительства та захисту своєму релігійному центру.

Уже протягом усього архаїчного періоду на Делосі проводились святкування на честь бога Аполлона, що й було зафіксовано античною традицією. Найдавніші повідомлення про делоські святкування знаходимо у Гомерівському гімні до Аполлона Делоського (Hom. Hymn to Delian Apollo. II. 146–161). У ньому знаходимо, що іонійці збиралися разом із дружинами, щоб прославляти бога. Вони проводили кулачні бої, танці, хори¹⁷³. Дівчата стріляли з лука. Крім Аполлона, іонійці вшановували Лето та Артеміду.

У Фукідіда (Thuc. III. 104. 3) знаходимо аналогічне повідомлення: «на Делосі вже здавна відбувались великі зібрання іонійців і жителів сусідніх островів. Сюди вони приїжджали (як зараз на Ефеські ігри) разом з дружинами та

¹⁷² Jessen O. *Amphiktyonia*. *RE*. S. 1905.

¹⁷³ Присутність змагань на святах богів можна пояснити вірою та серйозним сприйняттям стародавніми греками міфів та переказів. Самі боги насолоджувались змаганнями, і змагання біля святилища бога було особливим способом його вшанування. (САН. Vol. 5. P. 227). Аполлон же сам брав участь у музичних змаганнях (у грі на флейті), в яких переміг Марсія та Пана.

дітьми дивитись на Делоські ігри. Тут проходили музичні та гімнастичні змагання, і влаштовувались містами танці з піснями».

Страбон також розповідає про зібрання іонійців (Strab. X. V. 2): «Кіклади посилали в його честь від імені держави священних послів, які влаштовували жертвоприношення, дівочі хори та справляли на ньому великі всенародні святкування».

Джерела згадують поетів, які писали гімни Аполлону. Так Геродот (Hdt. IV. 35) і Павсаній (Paus. I 18.5. V 7.8; 19.10. VIII 21.3) називають імена Евмела та Олена. Наприклад, Олен був лікійцем. Він поселився на Делосі, де й створив багато гімнів Аполлону. Один із них супроводжувався танцем подвійного хору юнаків і дівчат. У Фуکیدіда (Thuc. III. 104. 6) навіть збереглась легенда про виступ на святі самого Гомера, якому приписували згаданий вище гімн до Аполлона Делоського.

Така достатньо велика кількість повідомлень античних авторів про іонійські зібрання на Делосі свідчить лише про першопочаткове становлення Делоса разом із його святилищем головним релігійним центром іонійських племен. Крім того, такі зібрання мали не тільки релігійне, а й, певною мірою, економічне значення: у період щорічних свят на честь Аполлона на Делосі переважно здійснювались торгові зв'язки між Іонією та Кікладами. Хоча вони були незначними протягом усього архаїчного періоду і обмежувались, в основному, керамікою¹⁷⁴.

Із античних наративних джерел також впливає факт – не тільки іонійці брали участь у святкуваннях на честь бога Аполлона. Згодом до них почали приєднуватись решта греків і не тільки. Вже на початку VIII ст. до Р. Х., як відомо у Павсанія (Paus. IV. 4. 1), на змаганнях виступав чоловічий хор із Мессенії, який виконував гімн, написаний для цього Евмелом із Корінфа. Цей хор послався в період першої Месенської війни¹⁷⁵. Крім того, мессенці також послали і жертву Аполлону. Афіняни ж виступали там з архаїчних часів.

¹⁷⁴ Лаптева М. Ю. У истоков древнегреческой цивилизации: Иония XI – VI вв. до н. э. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2009. С. 263.

¹⁷⁵ САН. Vol. 3. Part 1. P. 770.

Делос був центром культу Аполлона, якого вшановували гіпербореї. На Кікладах часто співали гімни гіперборейським дівчатам¹⁷⁶. Уривки Геродота (Hdt. IV 13. 32–36) і Павсанія (Paus. I 18. 5; 31. 2 V 7. 8) містять перекази про те, що гіпербореї посилали щороку священні дари, загорнуті в пшеничну соломку, через скіфів, Малійську затоку, острів Евбею, потім через острів Тенос на Делос. Вважається, що гіпербореї встановили відносини з Делосом ще до того часу, як він став центром культу бога Аполлона. За легендами, дві гіперборейські дівчини були присутні при народженні богів на острові і допомагали Лето разом з Ілітією. Імена цих дівчат були на гробниці, що розміщувалась позаду Артемісіона¹⁷⁷. Саме цим дівчатам жінки на Делосі співали гімн Олена Лікійця¹⁷⁸.

Єдиної думки щодо локалізації гіпербореїв у античних авторів не було. Із повідомлень Геродота випливає, що вони заселяли скіфські землі від верхів'я Дунаю до ареалу Чорного та Азовського морів¹⁷⁹. Назву ж цього народу також слід пов'язувати з міфологією та богом північного вітру Бореєм, постійним місцезнаходженням якого були гори Фракії. Відповідно, гіпербореї вважались такими, що проживали північніше володінь Борея. Римський автор Вергілій (Verg. A. 4. 143–144) Гіперборею асоціював з Лікією, зазначаючи, що Аполлон зимує там. Хоча локалізація гіпербореїв не є на меті нашого дослідження, потрібно лише зауважити, що для греків цей народ був міфологізованим і вважався таким, що має ті ідеали, яких елліни ще не зуміли досягти.

У стародавніх греків збереглися перекази про Аполлона Гіперборейського, які узагальнив і представив у своїй роботі П'єр Гіро: «Вони вважали, що у найвіддаленішій країні, на крайній півночі, зовсім не буває зими; ніч невідома цій землі, яка завжди осяяна сонячними променями. Аполлон любить переноситись туди і жити там частину року серед щасливого і справедливого народу, який

¹⁷⁶ Нильсон М. Греческая народная религия. СПб., 1998. С. 53.

¹⁷⁷ Про Артемісій на Делосі див.: Santerre Gallet de H. Notes déliennes...

¹⁷⁸ Roux G. Salles de banquets à Délos... P. 525.

¹⁷⁹ Детальний аналіз повідомлень античних авторів щодо гіпербореїв та їхню ідентифікацію з кельтами див. працю Т. Бріджмана: Bridgman T. P. Hyperboreans: Myth and history in Celtic-Hellenic contacts. New York: Routledge, 2014. 272 p.

віддає йому похвалу; навесні він сідає у свою колісницю, запряжену сяючими, як світло, лебедями, і повертається в Грецію»¹⁸⁰. Аполлон Гіперборейський представляв метафоричне вираження феномену – щорічного руху сонця з акцентом на сонцестояння¹⁸¹. День народження Аполлона у Дельфах святкувався сьомого Бісіуса – першого місяця весни за дельфійським календарем. Це був єдиний день, коли надавались пророцтва, і асоціювався він із поверненням Аполлона від гіпербореїв у Дельфи¹⁸². Святкування дня народження Аполлона на Делосі (свято мало назву Таргелії) співпадало з афінськими Таргеліями, присвяченими весняному богосходженню бога Аполлона¹⁸³ і, у свою чергу, із літнім сонцестоянням. Загалом ототожнення Аполлона із сонцем могло бути міфологізованим поясненням щорічного руху сонця¹⁸⁴.

Досить важливою проблемою щодо історії Делоса та важливих подій і аспектів релігійного життя в архаїчний і в наступний класичний періоди займає питання оракула на ньому. Зокрема, Афіней (*Athen.* VII. 294 с.) зберіг легенду про Главка, сина Сісіфа та морської богині Меропи, який «поселився на Делосі у компанії з nereїдами і давав пророцтва тим, хто їх бажав», тож легенди протягом століть стверджували надання різних пророцтв в доісторичний період.

У Діодора Сицилійського (*Diod.* V. 58. 4) є згадка про звернення до оракула на Делосі, коли родосці «відправили на Делос посольство запитати бога, як позбавитись від бід». У Сервія та його Коментарях «Енеїди» Вергілія (*Serv.* A. 3. 73) зазначається, що «Делос же тому так давно помічений і після того вшановується ще більше, так як коли де б то не було, відповіді Аполлона були затемнені, той даний оракул очевидний». Він (*Serv.* A. 4. 143) також вказав, що Аполлон давав оракули у зимові місяці в Патарі, в літні – на Делосі.

¹⁸⁰ Гиро П. Частная и общественная жизнь греков. СПб., 1913. С. 10–11.

¹⁸¹ Bilić T. Apollo, Helios, and the Solstices in the Athenian, Delphian and Delian calendars. *Numen*. 2012. № 59. P. 510.

¹⁸² Ibid. P. 518.

¹⁸³ Ibid. P. 525.

¹⁸⁴ Хоча таку думку вважали застарілою, і те, що Аполлон був богом світла (Фебом), не пов'язує його із сонцем (*САН.* Vol. 2. Part 2. P. 901).

Серед дослідників проблема існування оракула на острові залишилась невіршеною. Одні схиляються до думки, що оракул на острові був, але не такий відомий, як у Дельфах, інші є прихильниками того, що оракула на острові зовсім не було. Інші доводять, що оракул на острові давав пророцтва лише в період пізньої античності.

Дж. Томсон стверджував, що оракул на Делосі був. Він навіть дав опис періоду надання пророцтв на острові: «Оракул на Делосі не був настільки популярним, як оракул Аполлона в Дельфах. У культурі Аполлона на Делосі пророцтва давались оракулом тільки протягом шести літніх місяців. На острові сезон пророцтв розділяв календарний рік, який починався в цей історичний період із зимового сонцестояння»¹⁸⁵.

В одній із перших спроб дослідження комплексної історії острова нема ствердження про існування на острові оракула, зокрема, Джебб Р. К. зазначив: «Традиція, яка містила народження Аполлона на Делосі, була дуже широко прийнятою: дійсно, його прийняття було дуже близьким до універсального. Цей факт є, можливо, пов'язаний із політичною мізерністю оракула Делоса на початку історичних віків. Там було хороше порозуміння між Делосом та Дельфами. Делос віддав можливість пророцтв Дельфам; вплив Дельф був використаний, щоб підтримувати вірування в те, що Делос мав окреме і унікальне ствердження для вшанування як місце народження бога»¹⁸⁶.

Проблему визначення діяльності на острові оракула намагався вирішити В. Лейдлоу, зокрема, він наголошував, що віра в існування на острові стародавнього та відомого оракула проявляється, головним чином, тоді, коли звертаються до згадок Вергілія в «Енеїді» (Verg. Aeneid. III. 70–99). Еней прибув на так званий острів Астерія (одна з давніх назв Делоса), коли плыв від Трої, жрець-цар упізнав сина Анхіза і завів до храму. Еней запитав щодо подальших подорожей та нової батьківщини. Зразу ж бог відповів, що «аж поріг і лавр бога

¹⁸⁵ Томсон Дж. Исследования древнегреческого общества / Пер. с англ. М.: Издательство иностранной литературы, 1959. Т.2. Первые философы. С. 104–105.

¹⁸⁶ Jebb R. C. Delos ... P. 16.

тремтіли, і все навколо рухалась, як це здавалось, і триніжок гуркотів із відкритої святині». Зі слів Вергілія зрозуміло, що він розміщував святиню на горі Кінф, можливо, у так званому гроті Аполлона. Але це не відповідало тогочасній об'єктивній дійсності. Вергілій не менше за своїх сучасників міг знати, що на той час не було жодної практики звернення до делоського оракула.

Якщо такий оракул існував у більш ранні часи, то потрібно вимагати писемних свідчень цього. У Гомерівському гімні острів попросив, що в обмін на місце народження Аполлон зведе чарівний храм, який буде оракулом для людей. Однак Лето пообіцяла лише олтар і храм, але не оракул. Із цього можна зробити висновок, що автор гімну не чув про делоський оракул, і якщо він існував, то не був відомим.

З іншого боку, грецькі автори періоду пізньої імперії згадують делоський оракул. Лукіан (Лис. Alex. 8) ставив Делос на рівні з відомими Дельфами, Кларосом і Бранхідою. Не можна стверджувати, що не було жодного переконливого свідчення про відомий оракул у героїчні часи. Немає жодної згадки у класичних чи елліністичних авторів про делоський оракул. Ці факти, поєднані з мовчанням делоських написів, є підсумковими для цього періоду¹⁸⁷.

Аналогічну думку можна знайти у Грегорі Т.¹⁸⁸, який зробив такий висновок у своєму дослідженні діяльності оракула на Делосі в період пізньої античності: «Делос не був важливим місцем оракула у класичний період, але, принаймні, в очах його противників він виріс, щоб бути на рівні з такими традиційними пророцькими центрами, як Дельфи і Додона, оскільки він набув перевагу відігравати роль в останньому засвідченому прояві класичного язичницького пророцтва»¹⁸⁹.

Ще однією спробою з'ясувати наявність оракула Аполлона на Делосі була робота Р. Д. Аделя¹⁹⁰. Автор звернув увагу на те, що з островом пов'язані інші, більш відомі події, зокрема, делоський фестиваль, до якого приєдналось священне

¹⁸⁷ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 18–19.

¹⁸⁸ Gregory T. E. The oracle at Delos...P. 290–291.

¹⁸⁹ Ibid. P. 291.

¹⁹⁰ Adel R. D. Apollo's prophecies at Delos ... P. 288–290.

посольство афінян, два релігійні очищення острова, великий землетрус, перетворення Делоса на вільний порт, де за один день могли продати десять тисяч рабів. Серед цих важливих подій не зазначається, що Аполлон має свої пророцькі здібності порівняно з його відомими святинями з оракулами. Можливо, розташування декількох оракулів у Малій Азії (Дідіма, Патара, Кларос) унеможливила розвиток на Делосі цих функцій¹⁹¹. Надалі наводяться приклади непрямих свідчень античних авторів на підтвердження того, що на острові все ж таки можна було отримати пророцтво, і робиться висновок: «Більшість грецьких і римських авторитетних джерел вірили у деякі пророцтва на Делосі, але жодне не згадує проведення специфічних процедур оракула там, не залишено численних згадок, які зробили Дельфи відомими. В обох, поетичних і географічних, посиленнях зазначалось, що Аполлон давав відповіді на Делосі, але шкода, що специфічна згадка про Аполлона Делоського не була записана чи зафіксована в усній традиції. Незважаючи на таку відсутність згадок про чіткі відповіді оракула, це зводиться до того, що Делос виконував божественні функції. Проте в той час, коли Делос мав багато можливостей для прославлення, перевага як місця пророцтв Аполлона не була однією з них»¹⁹².

Аналогічне твердження можна знайти у Кембріджській стародавній історії, де заперечувалась присутність оракула, який міг надавати пророцтва¹⁹³.

Розглядаючи питання щодо оракула Аполлона на Делосі, можна вважати, враховуючи думку попередніх дослідників, що на острові певні пророцтва і відповіді бога надавались, але він не мав такої слави та авторитету серед еллінського світу, яку мали Дельфи та інші. Чітко про оракулів заговорять тільки пізні античні автори, а в більш ранні періоди вони могли існувати, як щось незначне і другорядне.

Оскільки Делос уже в архаїчний період був відомим релігійним центром у грецькому світі, то багато сусідніх островів та держав намагались поширити на

¹⁹¹ Adel R. D. Apollo's prophecies at Delos ... P. 289.

¹⁹² Ibid. P. 290.

¹⁹³ САН. Vol. 3. Part 1. P. 258.

нього свій контроль, що сприяло б росту їхнього впливу в Егеїді. З приводу такої політики греків щодо священних місць досить влучно зазначив Гербін Ф.: «На Делосі, як і скрізь у грецькому світі, спорудження всіх видів пам'яток у громадських та священних місцях дало змогу грекам, окремо чи колективно, показати їхню побожність або вдячність ближнім, водночас володіючи своїм престижем, політичною та економічною силою. Ось чому цю практику часто характеризували як акт пропаганди. Цей термін може здатися надмірним, і в багатьох випадках його слід кваліфікувати; ця пропаганда та політичні інтереси часто лежали в основі. Таким чином, залучаючи доброзичливість місцевого бога, спонсори, безумовно, вимагали визнання від його послідовників¹⁹⁴.

В архаїчний період на Делосі прослідковується вплив кількох держав, що доводять археологічні та писемні дані. У кінці VII – на початку VI ст. до Р. Х. Делос потрапив під вплив Накосу. Але Г. де Сантер¹⁹⁵ стверджував, опираючись на дослідження архаїчних присвячень, що Накос домінував над Делосом із середини VII ст. до Р. Х. аж до його приєднання Пейсістратом. Багатий на родовища мармуру в VI ст. до Р. Х. Накос став досить сильною державою в Егеїді. До 500 р. до Р. Х. він мав армію у 8000 чоловік, значний флот і навіть певний контроль над Паросом, Андросом та рештою Кіклад¹⁹⁶. Археологічні свідчення добре демонструють, що саме накосці присвятили Делосу та святилищу Аполлона терасу левів¹⁹⁷ у кінці VII ст. до Р. Х., але деякі дослідники вважають, що це відбулось у кінці VI ст. до Р. Х. Ці леви були зроблені саме із накоського мармуру¹⁹⁸. Більше всього, що тераса була зруйнована на початку

¹⁹⁴ Herbin F. Propagande et stratégies d'occupation de l'espace sacré durant la période de l'Indépendance à Délos. *Pouvoirs, îles et mer. Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* / édité par Bonnin G., Quéré E. Le. Bordeaux: Ausonius, 2014. P. 161.

¹⁹⁵ Santerre G. de. *Delos primitive et archaïque...* P. 138.

¹⁹⁶ САН. Vol. 3. Part 1. P. 258.

¹⁹⁷ Детальніше дослідження архаїчних левів на Делосі див.: Kokkorou-Alewras G. Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik. *Antike Kunst*. 36 Jahrg. H. 2. 1993. S. 91–102.

¹⁹⁸ Точно не встановлено, скільки саме левів накосці присвятили, але вважається, що їх кількість була від 9 до 19. Розміщувались вони на природній терасі, яка була

I ст. до Р. Х. Фрагменти левів були використані як будівельний матеріал для конструкцій стін, збудованих у 67 р. до Р. Х. римлянином Гаєм Тріарієм, щоб захистити ту частину міста, яка вижила після нападу піратів¹⁹⁹.

Відомо, що, крім тераси левів, Наксос присвятив Делосу такі будівлі, як храм Аполлона, накоський ойкос (скарбницю), Артемісіон, а також статуї: накоські куриси²⁰⁰ та відомий Колосс Аполлона, дев'ять метрів заввишки²⁰¹. Такі

паралельною до дороги, що вела від північного порту до святилища. Призначення їх полягало в тому, щоб наганяти страх на паломників, більшість яких, можливо, ніколи не бачили до того левів. Ці скульптури звернені на Схід, вони ніби вітають кожного ранку і вечора бога світла, як надприродні охоронці його святилища. Частина левів була знайдена у 1886 р. та у 1894 р., але більшість із них виявлено у 1906 р. Тоді ж левів помістили на місця, де вони стоять сьогодні. Частина з них перебуває в археологічному музеї Делоса.

¹⁹⁹ Делос протягом усього античного періоду не мав захисних стін, тому в пізніший, уже елліністично-римський період зазнав кілька нападів і пограбувань. Через загальногрецьке святилище Аполлона Делос набув загальновизнаного особливого статусу «священного місця», яке не повинно підлягати військовим завоюванням та нападам. Цей привілей дозволив зберігати острів неукріпленим. Тому у 89 р. до Р. Х., за повідомленнями Павсанія (Paus. III. XXIII. 2), воєначальник Мітридата Менофан, знаючи, що острів неукріплений, підплив із флотом, убив купців, що там жили, убив усіх делосців і пограбував усі багатства торгових складів. Він також захопив усі присвячені дари, а жінок і дітей продав у рабство. Страбон (Strab. X. V. 4) про становище на Делосі говорить так: «Афіняни, захопивши острів, почали піклуватись і про купців, і про релігійні обряди. Але коли полководці Мітридата і тиран, який схилив острів до повстання, прибули на Делос, вони його повністю спустошили; коли римляни після повернення царя у свою країну заволоділи островом, він був незаселеним. До сьогодні острів залишається у скрутному становищі. Тепер ним володіють афіняни. Напад на Делос відбувся під час війн Мітридата з Римом. Тому не дивно, що разом із зруйнуваннями на острові були знищені всі італіки.

Делос відродився на певний час, але острів Аполлона, розквіт якого опирався на работоргівлю і на контакт із піратами, сам же загинув, ставши жертвою піратів. Саме в 69 р. до Р. Х. на Делос напали пірати, які настільки його зруйнували, що він більше не зміг відродитись до попереднього рівня. Римляни ще своїми наказами зробили спробу повернути Делос у його попередній стан, але нічого не вдалось. Після нападу піратів була збудована стіна з ініціативи римського легата Тріарія. Життя, хоч і незначною мірою, на Делосі існувало і на початку першого тисячоліття після Р. Х., але острів уже не мав того значення, яке в нього було до зруйнувань.

²⁰⁰ Більше про накоські куриси див.: Lévêque P. Note sur le kouros délien A 4052. *VCH*. 1973. Suppl. 1. P. 287–290.

речі означають інтерес, більший за просту відданість, і щось більше, ніж просте бажання рекламувати вироби зі своїх кар'єрів²⁰². Крім Наксосу, на Делосі виявлено сліди острова Пароса, що підтверджують археологічні дані. Паросці, за прикладом Наксосу, присвятили Аполлону кілька куросів (статуї юнаків та дівчат), які також перебувають в археологічному музеї Делоса.

Вплив наксосців на Делос привів до становлення покровительства святилищу інших давньогрецьких тиранів. Як відомо, через внутрішньополітичну боротьбу на Наксосі майбутній тиран Лігдамід не міг закріпити свою владу. Але він мав можливість підтримати фінансово та людськими ресурсами афінського тирана Пейсістрата у його третьому встановленні своєї тиранії. За це Пейстрітат, у свою чергу, віддячив Лігдамиду, допомігши йому стати тираном Наксосу, і навіть довірив під його нагляд афінських заручників²⁰³. Така ситуація відкрила шлях до Делоса Пейсістрату²⁰⁴. Крім Наксосу та Афін, на Делос, можна припустити, було поширено вплив Еретрії. Страбон (Strab. X. I. 10), описуючи її, вказав, що вона «панувала над Андросом, Теносом, Кеосом та іншими островами». Еретрійський вплив на Делос, великий іонійський культовий центр Егеїди, тривав раніше VII ст. до Р. Х.²⁰⁵.

З VI ст. до Р. Х. Делос потрапив під вплив Афін. У 540 р. до Р. Х. Пейсістрат здійснив очищення острова. Ця подія зафіксована у Геродота (Hdt. I. 64) та Фулідіда (Thuc. III. 104). Зокрема, Геродот очищення описав так: «Крім того, він [Пейсістрат] очистив за велінням оракула острів Делос. А зробив

²⁰¹ Колосу Аполлона на Делосі присвячені такі дослідження: Bruneau Ph. *Deliaca* (VII) ... P. 577–582. Chamoux F. *L'épigramme du Colosse des Naxiens à Délos* ... P. 185 – 186. Courbin P. *Le colosse naxien et le palmier de Nicias* ... P. 157–172. Courbin P. *Le temple archaïque de Délos*. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 1. P. 63–78. Querrel F. *Apollon et le colosse des naxiens* ... № 2. P. 245–258. Santerre G. de H. *L'oikos des Naxiens à Délos était-il un temple?*... P. 671–693. Replat J., Picard C. *Recherches sur la topographie du Hiéron délien*. *BCH*. 1924. Vol. 48. P. 217–263.

²⁰² *САН*. Vol. 3. Part 1. P. 258.

²⁰³ *Ibid.* P. 259.

²⁰⁴ Про суть тиранії Пейсістрата в Афінах див.: Ставнюк В. В. *Становлення афінського поліса*. К.: Аквілон-Плюс, 2005. С. 144–165.

²⁰⁵ *САН*. Vol. 4. P. 363.

це Пейсістрат ось як: він наказав викопати всіх небіжчиків, що були поховані на території, яку було видно із храму, і було перенесено звідси в іншу частину Делоса». Тоді ж споруджено новий храм Аполлона, який був зроблений з аттичного каменю²⁰⁶.

Пейсістрат вирішив підняти свій авторитет підтримкою і покровительством, які він надавав великим іонійським святкуванням, що проводились на Делосі. Пейсістрат був потомком роду Нелеїдів, який походив від шанованих засновників Іонії. Тож із великою наполегливістю він почав здійснювати цю ідею. Варто наголосити, що не без значення для майбутнього Афін був тісний зв'язок, у який вступив Пейсістрат із Делосом і його храмом Аполлона, святинєю всіх іонійців. Очищення острова було прикладом претензій Афін на першість серед іонійських міст. Тут варто навести ще повідомлення Афінея (Athen. VIII. 330 E) про можливе пророцтво: «Коли афіняни приносили жертвоприношення на Делосі, жрець набрав священної води і приніс їм; але у посудині, яку він спорожнив їм на руки, було стільки риби, скільки води. Божество Делосу, відповідно, сказало афінянам, що вони матимуть домінування на морі». У цьому випадку Пейсістрат, виконуючи це пророцтво, почав налагоджувати відносини з Делоським Аполлоном. Проведення очищення і встановлення верховенства над Делосом допомогло Афінам поширити свій контроль по всій Егеїді, особливо серед іонійського населення островів та Малої Азії, що матиме важливе значення для політики Афін у подальший період²⁰⁷. Це могло бути основою для встановлення надалі афінської гегемонії в усій Егеїді.

Інший погляд щодо цього був у Берве Г. Він, зокрема, зазначив: «У нього [Пейсістрата] були досить напружені відносини з Дельфійським святилищем, яке, очевидно, було прихильним до Алкмеонідів»²⁰⁸. Надалі він продовжив: «Думка,

²⁰⁶ САН. Vol. 3. Part 1. P. 259.

²⁰⁷ Аналогічну думку щодо очищення Пейсістратом острова, його причин і значення можна зустріти у Хорнблоуера С. (Hornblower S. A commentary on Thucydides. Oxford: Clarendon Press, 1991. P. 346.) і Лейдлоу У. (Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 308.).

²⁰⁸ Берве Г. Тирани Греции... С. 78.

що Пейсістрат зайняв панівне становище в Егейському морі, завоювавши цей [Наксос] та інші острови, навряд чи відповідає дійсності, принаймні, це не підтверджено. Якщо він у культових цілях наказав очистити Делос, священний острів Аполлона, від поховань і сприяв розширенню території святилища, то це означає, що він активно домагався прихильності делоського бога, який певною мірою конкурував із дельфійським богом, і не більше. Якби він дійсно панував на морі, це не залишилось би непоміченим у переказах»²⁰⁹.

У британських авторів Кембріджської стародавньої історії²¹⁰ також аналогічна думка, що Пейсістрат відмовився від зближення з Дельфами, які були прихильниками Алкмеонідів, крім того, на це впливали шлюб із аргів'янкою і зближення переважно з іонійським Аполлоном Делоським (зближення з цим святилищем було характерним також для друга Пейсістрата Лігдаміда Наксоського і для друга останнього Полікрата Самоського). Але у висновках щодо тиранії Пейсістрата зазначено: «... Діяльність тирана в Егеїді і особливо очищення Делоса вказують на той напрямок, у якому Афінам судилося рухатись у V ст. до Р. Х.»²¹¹.

Афіняни, як представники іонійських племен, брали участь у делоських святах та амфіктіонії. Крім того, вони щороку посилали на Делос священне посольство²¹², про що розповідає і пояснює Платон у діалозі «Федон» (Plato. Phaed. 58 a. 10 – с. 9): «Афіняни прикрасили вінком корму корабля, який вони посилають на Делос... За словами афінян, це саме той корабель, на якому Тесеї колись повіз на Крит відомі сім пар. Він і їм життя врятував, і сам залишився живим. А афіняни, як говорить переказ, дали тоді обітницю Аполлону: якщо всі врятуються, щорічно відправляти на Делос священні посольства. Відтоді і до сьогодні вони неухильно, рік за роком, дотримуються своєї обітниці. І якщо вже спорядили посольство в дорогу, закон вимагає, щоб весь час, поки корабель не

²⁰⁹ Берве Г. Тираны Греции... С. 82.

²¹⁰ САН. Vol. 3. Part 1. P. 316–317.

²¹¹ Ibid. P. 415.

²¹² Kukoba L. Ionian factor and Delos (IX – IV centuries BC). *PNAP. Scientific journal of Polonia University* *Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. Vol. 45. № 2. P. 88.

прибуде на Делос і не повернеться назад, місто зберігало чистоту, і не виконувався жоден смертний вирок... Початком священного посольства вважається той день, коли жрець Аполлона покладе вінок на корму корабля». Посольство називалось теорією, а корабель теорідою. Саме ця легенда пов'язувала афінян із Делосом ще з царських часів. Відправлення одного такого посольства на Делос відтягло в часі страту філософа Сократа²¹³.

Платон не єдиний автор, який доніс цю легендарну історію. Згадку про перебування Тесея на Делосі знаходимо у Павсанія (Paus. VIII. 48. 3): «Тесеї, повертаючись із Криту додому, влаштував на Делосі на честь Аполлона змагання і нагороджував переможців пальмовим вінком». Це повідомлення корелюється з повідомленням Плутарха у біографії Тесея (Plut. Thes. 21). Він, як уже згадувалось, танцював танець «журавля», «влаштував ігри, в яких переможці отримували від нього пальмову гілку».

В античній традиції збереглися описи корабля Тесея. Плутарх про нього залишив таке повідомлення: «Корабель, на якому відправився і повернувся Тесеї, мав 30 весел; афіняни зберігали його в цілісності до часів Деметрія Фалерського²¹⁴. Старі дошки знімали, а замість них клали нові так, що корабель цей служив філософам прикладом для пояснення поняття зростання, бо одні казали, що корабель цей завжди був один і той самий, інші стверджували протилежне». У Павсанія (Paus. I. XXIX. 1) також знаходимо, що «Поряд з Ареопагом показують корабель, зроблений для процесії під час Панафіней.

²¹³ Грецький історик Ксенофонт у «Спогадах про Сократа» також залишив повідомлення про посольство на Делос, свято Делії та смерть Сократа (Xen. Memorab. IV. 8. 2): «За загальною думкою, ніхто не згадає, щоб хтось зустрів смерть із такою гідністю. Після суду йому довелось прожити ще місяць через те, що в тому місяці були Делії, а закон забороняє будь-які страти до повернення священних теорій із Делоса. Протягом усього цього часу він жив, як бачили всі близькі йому люди, так само, як і до цього; а раніше його надзвичайно благодійний, ясний настрій породжував загальний подив».

²¹⁴ Якщо афіняни зберігали корабель до часів Деметрія Фалерського, то це тривало 1000 років після смерті Тесея. Цей герой повертався в Афіни в 1235 р. до Р. Х. Каллімах, сучасник Деметрія, писав, що в його час афіняни продовжували посилати на Делос цей самий корабель.

Звичайно, були кораблі, які перевершували його величиною, але ось корабель на Делосі, я знаю із впевненістю, перевершити не може жоден, тому що на ньому внизу від палуби – дев'ять рядів гребців».

Тесей приніс Аполлону свої обіцянки сьомого числа піанепсіона, коли повернувся в Афіни. У самих Афінах склалась традиція святкувати Таргелії – аттичне свято на честь Аполлона і Артеміди, яке проводилось у кінці травня. Тож, як бачимо, давня легендарна історія, що пов'язувала Афіни з Делосом, та амбіції тирана Пейсістрата зумовили налагодження дружніх відносин з делоським святилищем.

Після Афін острів зі своїм храмом перейшов під вплив Самосу. Тиран Полікрат також приніс дари Аполлону після Пейсістрата²¹⁵. Полікрат мав на меті захопити торгіву гегемонію в Егеїді і з цією метою звернув увагу на Делос, намагаючись стати покровителем делоського храму Аполлона. Античні автори донесли відомості про діяльність тиранів щодо Делоса та його святилища. У 522 р. до Р. Х. Полікрат приєднав Ренею до Делоса і заснував новий фестиваль на острові²¹⁶.

Він здійснював свого роду протекторат над цим островом і святами, що там проводились, які, можливо, збагатив заснуванням змагань²¹⁷. Мета таких його дій може бути достатньо зрозумілою: забезпечення ідеологічної підтримки своєї влади, сакралізація її²¹⁸.

Таким чином, протягом архаїчного періоду відбулось становлення Делоса як важливого релігійного місця. Він став центром ранньої острівної амфіктіонії, місцем для регулярних зборів та святкувань іонійських племен. Одночасно набуття статусу «священного місця» привело до того, що іноземні держави постійно намагались встановити контроль над ним. На Делосі прослідковуються впливи Наксосу, Паросу, Самосу, Афін.

²¹⁵ Parke H. W. Polycrates and Delos... P. 105–108.

²¹⁶ САН. Vol. 3. Part 1. P. 259.

²¹⁷ Берве Г. Тираны Греции... С. 140.

²¹⁸ Лаптева М. Ю. У истоков древнегреческой цивилизации... С. 353.

Протягом всього архаїчного і подальшого періоду навіть делоські жителі почали дійсно усвідомлювати, що їхній острів-святиня почав набувати важливості в усьому еллінському світі загалом. Однак, вже на цей час делоський фестиваль почав занепадати тому, що іонійці Малої Азії змушені були дивитись не на захід, а на схід. Перський цар Кір почав свою експансію. Іонійські міста були надто обтяжені перськими податками, повинностями, самодержавством посаджених Дарієм правителів-тиранів. Тепер війна, яка наближалась, привернула увагу материкових іонійців до їхньої давньої релігійної асоціації, Паніонія, місцем якої був Паніоній, район на мисі Мікале, присвячений Посейдону. Це була дуже давня релігійна амфіктіонія. Вона не досягла структури політичного об'єднання, але спричинила спільні дії більше одного разу. Тож для іонійців Делос втратив своє попереднє значення релігійного центру.

Міста Іонії підняли повстання проти держави персів у 500 р. до Р. Х. Усе це, як відомо, привело до тривалих греко-перських воєн, які добре досліджені в наукових працях. Для нас важливими є лише ті факти, які стосувались безпосередньо Делоса в цей період.

Підкорення персами Іонії вело за собою вторгнення до Греції. Після невдалого походу полководця Мардонія у 492 р. до Р. Х. перси розпочали наступний похід у 490 р. до Р. Х. Перський флот відплив від Самосу через Егеїду. Тоді перси висадились на острові Наксосі, його зруйнували, спалили, а жителів на вернули у рабство. Ситуація ж на Делосі склалась в інший спосіб. Після такого розорення Наксосу Делос же залишився недоторканим, підтвердження чого знаходимо у наративних джерелах. Геродот (Hdt. VI. 97) зафіксував наступне повідомлення. Коли перський флот зупинився біля острова Ренеї, то Датіс, який очолював цей флот, дізнавшись, що делосці втекли на Тенос, до них звернувся: «Жителі священного острова! Чому ви тікаєте? Адже я сам настільки розсудливий, та і цар наказав мені не спустошувати цієї країни, батьківщини цих двох божеств [Аполлона та Артеміді], і не ображати її жителів. Так ось повертайтеся у свої будинки і живіть на острові» – це Датіс подав через посланця». Щоб показати своє ставлення до святилища, Датіс в подальшому

присятив пожертву у триста талантів олтарю²¹⁹. Самі ж делосці були повернуті на свій острів знову.

Павсаній (Paus. X. 28. 3) також відзначив шанобливе ставлення персів до бога Аполлона. За його даними, коли Датіс знайшов на фінікійському кораблі позолочену статую Аполлона, наказав негайно її повернути до делоського святилища, а делосцям – перевезти її до Деліуму (місто у Беотії). Делосці ж вирішили краще зберігати цю статую у себе, і лише через двадцять років Фіви прийшли, щоб її забрати (Hdt. VI. 118).

Ці вчинки персів Лейдлоу У. оцінює так: «Те, що Датісу слід було поводитись із стриманістю з іноземним святилищем не було несподіванкою; толерантність була звичкою для перських правителів, коли сплачувались податки і підтримувались військові сили. Замість визнання коректної поведінки перського лідера на Делосі, чи ще його інформанти прикрасили розповідь. Драматичний контраст, отриманий розграбуванням Наксосу є штучним. Наксосці чинили опір персам протягом чотирьох місяців у 500 р. до Р. Х. під час Іонійського повстання; їх покарання було затриманим, але вони повинні були чекати його. Але не було старих рахунків проти делосців. Геродот, крім того, дає додаткову причину для переконання: перський начальник ідентифікував Аполлона і Артеміду з двома божествами їхньої релігії, Мітрою і Махою, Сонцем і Місяцем. Оскільки ідентифікація не могла появитись безпричинно для греків до V ст. до Р. Х., відколи ні Аполлон не вважався сонцем, ні Артеміда місяцем, як до цього періоду. Гомер нічого не знає про лунну Артеміду чи про солярного Аполлона. Геката, між іншим, раніше ідентифікувалась із місяцем. Крім того, Артеміда була богинею місяця, яка дивилась за священними деревами, у Греції – за оливковим деревом: на Криті був культ місяця і оливи. Артеміда була переможена на Делосі, як і в Дельфах, Аполлоном; Місяць поступився місцем Сонцю. Таким чином, дії Датіса були зрозумілими через розуміння спорідненості з його релігією»²²⁰. Позицію Датіса можна пояснити і без релігійного сприйняття. Він міг прагнути, як це

²¹⁹ САН. Vol. 3. Part 1. P. 259.

²²⁰ Laidlaw W. A history of Delos... P. 60.

зробив Пейсістрат, забезпечення доброзичливості делоського Аполлона. Можливо, він бажав заспокоїти його іонійських матросів. Крім того, Гіппій, син Пейсістрата, був з ним і міг повпливати на нього. Яка б не була специфічна і безпосередня причина, Датіс діяв як перський начальник діє зазвичай, коли він не спровокований. «Можливо, делосці були таємно у ворожості з афінянами; умови Пейсістрата виявились занадто високими, коли Афіни стали найкращими новоприбулими членами фестивалю. Тоді виникає питання, якщо вони мали таке налаштування, то чому вони втекли на Тенос?»²²¹.

У всіх великих битвах греків і персів делосці не брали активної участі. Як це зрозуміло від Есхіла²²², перси не зробили жодного захоплення острова. Делос відзначався соєю світською роллю нейтралітету²²³.

Після того, як перси вже були відбиті, коли Мільтіад плавав по Кікладах, він не з'явився, щоб зробити якусь демонстративну акцію проти чи атакувати острів.

Коли Датіс, здійснивши жертвоприношення на острові і залишивши Делос, на острові відбувся землетрус. Ця подія в античний період відносилась найвідоміших, з якими асоціювався острів. Геродот (Hdt. VI. 98) стверджував, що це був перший і єдиний землетрус до того часу, як його запевняли делосці. Геродот це пояснював тим, що бог хотів попередити про великі біди, які чекають

²²¹ Laidlaw W. A history of Delos... P. 61.

²²² Aeschylus. Persae, 885.

²²³ Laidlaw W. A history of Delos... P. 61. Хоча до статусу Делоса як нейтрального існує інша думка. Так потрібно розрізнити статус «священного місця» із статусом нейтральним. Тарн В. у статті (Tarn W. W. The political standing of Delos... P. 141–157.) розглядав Делос як «священне місце» і як нейтральне місце, і дійшов висновку, що Делос завжди був лише «священним місцем», а нейтрального статусу він ніколи не мав. На підтримку теорії Тарна В. з доповненнями вийшла стаття Колбе В. (Kolbe W. The neutrality of Delos... P. 20–29). Хоча це дослідження більше присвячене III ст. до Р. Х., коли Делос переживав період своєї «незалежності» (314 – 167/6 рр. до Р. Х.), він акцентував увагу на тому, що острів не входив до складу так званої «Острівної ліги», хоч на його території проводились фестивалі членів цієї ліги. Сам же Делос не був членом цього союзу, а лише користувався його покровительством, що ще раз доводить визнання острова з його відомим святилищем «священним місцем».

на греків, бо за царювання Дарія, Ксеркса і Артаксеркса, протягом цих трьох поколінь Еллада випробувала більше негараздів, ніж за двадцять поколінь до Дарія. Геродот надалі продовжив, що про це було сказано оракулом, за яким Делос зазнає струсу, якого до цього не знав. Фуکیدід (Thuc. II. 8), пишучи про 431 р. до Р. Х., зазначив, що Делос перед цим зазнав незначного трусу. Це дає підстави вважати, що їх було два.

Делоська традиція знає лише про один землетрус. Сам Фуکیدід зазначив, що там раніше не було ніякого землетрусу; насправді, важливість і цікавість цієї історії унікальна, адже, за легендами, коли Аполлон народжувався, то було обіцяно острову, що він ніколи не зазнає землетрусу. Тепер острів став жертвою обману самого бога. Пліній (Pliny. N.H. IV. 12) згадував два землетруси на Делосі, але Геродот і Фуکیدід були більш ранніми авторами, і до Плінія на острові міг відбутись ще один землетрус.

Через Делос проходив шлях перського флоту до південного мису Евбеї. Після битви при Саламіні, коли Фемістокл був усунений від командування, і його місце зайняв Арістід, греки обмежились частковими заходами: частина флоту залишалась біля берегів Греції, інша частина, приблизно 110 трієр, під командуванням спартанського царя Леотіхіда, направились до острова Делоса. Займаючи таку позицію, цей флот міг у випадку необхідності повернутись у Грецію і одночасно створював безпосередню загрозу узбережжю Малої Азії. Пізніше флот, що стояв біля Делоса, отримав наказ прямувати до берегів Азії²²⁴. Тож греки використали зручне географічне положення Делоса.

Перемоги греків після битви при Мікале та Платеях вирішили подальший хід греко-перських воєн. Наступальна ініціатива тоді ж повністю перейшла на сторону греків, у зв'язку з чим військові дії в подальшому були перенесені переважно на море, вилившись у форму морських походів²²⁵.

²²⁴ Древняя Греция. / Под ред. В. В. Струве, Д. Л. Каллистова. М.: Академия Наук СССР, 1956. С. 192–194.

²²⁵ Там само. С. 195.

Роль Делоса як релігійного центру у період греко-перських воєн відновилася знову. Авторитет і особливе становище делоського святилища та Делоса загалом привели до того, що цей священний острів став у 478/7 р. до Р. Х. центром так званої Делоської симмахії або Першого Афіньського морського союзу. Ця подія добре збереглася в античній традиції і згадується не одним автором, зокрема, інформацію про неї можна знайти у Фукідіда (Thuc. I. 96), Арістотеля (Arist. Athen. Pol. 23, 5), Діодора Сицилійського (Diod. XI. 37–84), Плутарха (Plut. Arist. 24–25). Творцем союзу вважається Арістід, а його мета – подальша боротьба з персами²²⁶, хоча першопочаткові кампанії Делоського союзу були спрямовані не тільки проти персів, але і проти піратів²²⁷. Утворення Делоського морського союзу безпосередньо пов'язане з історією об'єднання грецьких держав, яке виникло під час походу Ксеркса на Балканську Грецію для спільного захисту від

²²⁶ Утворення та розвиток Першого Афіньського морського союзу достатньо розглянуті як у спеціальних, так і в загальних працях. Див.: Боннар А. Греческая цивилизация. М.: Искусство, 1992. Т. 1. От Илиады до Парфенона. С. 236; Вишпер Р. История Греции в классическую эпоху. М.: Тип-я т-ва И. Н. Кушнерев и К., 1916. С. 217–218; Грант М. Классическая Греция. / Пер. с англ. Т. Азаркович. М.: Терра, 1998. С. 35; Древняя Греция... С. 200–208; Егер О. История Греции... С. 245; Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. СПб.: Алетейя, 1997. С. 302; Паршиков А. Е. Исследование по истории афинской морской державы. М., 1976; Пельман фон Р. Очерк греческой истории и источниковедения... С. 179; Перкис Дж. Греческая цивилизация. / Пер. с англ. А. Озерова. М.: ФАИР – ПРЕСС., 2000. С. 142 – 143; Строгецкий В. М. Полис и империя в классической Греции. Нижний Новгород, НГПИ им. М. Горького, 1991; Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 63 – 64; Amit A. Athens and the Sea: A study in Athenian sea-power. Bruxelles, 1965; Jordan B. The Athenian navy in the Classical period. Berkeley, 1975; McGregor M. F. The Athenians and their empire. Vancouver, 1987; Meiggs R. The Athenian empire. Oxford, 1975; Nesselhauf H. Untersuchungen zur geschichte der delisch-attischen Symmachie. Leipzig, 1933; Schuller W. Die Herrschaft der Athener im ersten attischen Seebund. Berlin, 1974.

²²⁷ САН. Vol. 3. Part 1. P. 254. Надалі в цій роботі автори зазначили щодо піратів: «...Егеїда була вільною від піратів у ті короткі проміжки часу, коли існувала яка-небудь сильна морська держава, спроможна очистити від них море, – у часи Міноса; після цього, в античності, лише під Афінами, під Родосом і під Римом (після Помпея)».

ворога своєї свободи і незалежності²²⁸. Союзників у Афін було близько двохсот. Делоська симмахія повторювала форми більш ранніх союзів, наприклад, пелопоннеського, що склався на чолі зі Спартою.

Симмахія охоплювала всі острови в Егейському морі, всі колонії на південному березі Фракії, береги Меотиди до самого Босфору і звідти по всьому азійському березі Егейського моря до повороту цього берега у східному напрямку. Той факт, що Делос з відомою давньогрецькою святинєю став центром симмахії, був закономірним. Тут потрібно знову вказати на важливість іонійського фактору. Делос зі своїм святилищем Аполлона був важливим для іонійців у прямому значенні. Спочатку панівний вплив мав Наксос, афінський інтерес був продемонстрований тираном Пейсістратом, який очистив Делос. Використання терміну «іонійський» із співвідношенням до союзу, члени якого включали східних греків усіх берегів, є не випадковим, що зазначено в джерелах: із заснуванням союзу він був представлений як іонійський (що мало допомогти виправдати лідерство Афін і зробити його прийнятним для Спарти), і всі східні греки асимілювались до іонійців²²⁹.

Делоський союз мав особливість: потрібно було вести морську війну. Для вирішення загальних справ союзу на Делосі збирався з'їзд усіх уповноважених від окремих міст, і на цих зборах у всіх членів союзу було рівне право голосу. Незважаючи на це, провідну роль у союзі мали Афіни, які і визначали умови і напрямки діяльності союзників. Фулідід (Thuc. I. 96) досить повно описав заснування симмахії: «Ставши, таким чином, предводителями за пропозицією союзників (через їхню ненависть до Павсанія), афіняни визначили, які міста повинні вносити гроші на боротьбу з варваром, а які – виставляти кораблі з екіпажами (приводом було бажання помститись варвару за завдані ним біди спустошенням перської землі). Тоді вперше афіняни запровадили посаду еллінотаміїв (скарбників союзної еллінської казни), які приймали форос (так називалась сплата грошових внесків). Перший форос був встановлений на суму

²²⁸ Древняя Греция... С. 195.

²²⁹ САН. Vol. 5. P. 37.

460 талантів. Казносховищем був Делос і в тамтешньому храмі проходили збори делегатів союзників». Таку ж суму називає і Корнелій Непот (Corn. Nep. Arist. 3). Він зазначив, що встановлення суми, яку повинен був вносити кожен поліс для будівництва флоту, і спорядження війська було доручено Арістиду, і за його рішенням щорічно вносилося по 460 талантів до делоського храму. Діодор Сицилійський (Diod. XI. 47. 1) також зафіксував створення спільної казни: «Арістід почав радити всім союзникам, що зібрались на нараду, встановити на Делосі спільну казну і вносити в неї всі зібрані гроші, а для подальшої війни проти персів на всі міста з урахуванням можливостей кожного він наклав форос, так що вся сума зібраних засобів становила близько 560 талантів». З 437 р. до Р. Х. сума форосу досягла 600 талантів, а в 425 р. до Р. Х. одразу піднята до 1300 талантів; але, насправді, такі суми ніколи не отримувались; на початку Пелопоннеської війни дійсно отримувалось тільки 400 талантів²³⁰. Частина грошей, яку сплачували союзники, була присвячена Аполлону на Делосі (аналогічне приношення було призначене для богині Афіни в самих Афінах). Тоді ж у другій чверті V ст. до Р. Х. розпочалась робота над новим храмом Аполлона²³¹, але вона припинилась, коли союзницьку казну було перенесено до Афін²³².

Спочатку всі члени союзу були вільними і рівноправними, з однаковим правом голосу на союзному зібранні, яке складалось із делегатів союзних держав для наради у справах союзу. Регулярне проведення союзних зборів було відмінною рисою об'єднання. До кінця 470-х рр. до Р. Х. більшість рішень у

²³⁰ Латышев В.В. Очерк греческих древностей... С. 263.

²³¹ На Делосі було три храми Аполлона: найдавніший із них у іонійському стилі називався Порінос Наос, імовірно, був побудований Пейсістратом до середини VI ст. до Р. Х. Другий «великий храм» із мармурової, доричної, периферичної частини був заснований після утворення Делоської симмахії. Третій так званий «храм афінян» або «храм семи статуй», доричний, амфіпростильний, із мармуру будувався афінянами після Нікійського миру між 421р. і 415 р. до Р. Х. Детальне дослідження щодо топографічного розміщення храмів Аполлона див.: Roux G. Le vrai temple d'Apollon à Délos. *BCH*. 1979. Vol. 103. № 1. P. 109–135.

²³² САН. Vol. 5. P. 38.

Делоському союзи вирішувались на зборах союзників²³³. Суперечки між членами симмахії на зборах були заборонені.

Арістід був обраний першим еллінотамієм. Загалом, посаду еллінотаміїв одержали відразу 10 осіб серед афінян. Вони отримували внески від союзників і відали спочатку союзною казною на Делосі. Щодо еллінотаміїв, то після перенесення казни в Афіни вони ставали важливими фінансовими чиновниками з широким колом діяльності: вони приймали податки союзників, вели їх списки, видавали гроші стратегам на ведення війни та інше²³⁴.

Для багатьох союзників війна вилилась у неспроможність надалі утримувати свої кораблі та екіпаж у постійній бойовій готовності. І саме для цих міст безпосередня участь кораблів і людей у військових діях була замінена виплатою форосу. Свої кораблі виставляли тільки такі союзники: Самос, Хіос і Лесбос²³⁵. Це повністю влаштовувало союзників і афінян. «У результаті союзники почали поділятися на дві категорії: на тих, які безпосередньо власними силами брали участь у військових діях, і тих, які виплачували лише грошові внески. Ці грошові внески фактично повністю поступали у повне розпорядження афінян, і на них вони будували нові кораблі, збільшуючи і без того великий афінський флот. Морська могутність Афін, таким чином, із року в рік зростала, і незабаром вони не мали собі рівних в Егейському морі»²³⁶.

У військовому відношенні утворення Делоського союзу відразу себе виправдало. Після вигнання в 471 р. до Р. Х. Фемістокла з Афін і смерті Арістіда, керівництво над військовими діями перейшло до Кімона – сина Мільтіада, переможця при Марафоні. Під керівництвом Кімона союзники відкрили активні військові дії проти перських гарнізонів, що залишалися на фракійському узбережжі²³⁷. Надалі вони продовжували завдати поразок персам у битві біля

²³³ Строецкий В. М. Полис и империя... С. 86.

²³⁴ Там само. С. 278–279.

²³⁵ САН. Vol. 5. P. 37.

²³⁶ Древняя Греция... С. 203.

²³⁷ Там само. С. 201.

узбережжя Малої Азії, біля гирла річки Еврімедонт, і одночасному морському бою, в якому потопили багато перських кораблів²³⁸.

Наслідки посилення Афін не змусили себе чекати. Афіняни дедалі частіше почали втручатись у внутрішні справи союзних міст, виявляючи наполегливе прагнення підпорядкувати їх своєму різносторонньому контролю. Перетворення Делоського союзу у централізоване державне об'єднання під верховенством Афін стало повністю свідомою і головною метою афінської політики. Розглядаючи втручання Афін у внутрішні справи союзників, С. Я. Лур'є зазначив, що від союзу відокремлювались тільки сильні аристократичні держави (Наксос, Фасос, Самос, Мітілена) і дійшов такого висновку: «Неправильно було б сказати, що демократичні Афіни не експлуатували союзників – як ми говорили вже, ця експлуатація була досить суворою. Але все ж вона була спрямована, головним чином, на заможні кола союзних міст... вона гарантувала союзникам регулярні торгові відносини по морю, особливо забезпечення хлібом, оберігала їх від економічної кабали пелопоннеської аристократії і від піратства»²³⁹. Афіни розділили територію союзу спочатку на три, а з 443/2 р. до Р. Х. на п'ять податкових округів: іонійський, геллеспонтський, фракійський, карійський і острівний. Пізніше іонійський і карійський були об'єднані разом. Поза межами цих округів залишались Самос, Хіос і Лесбос як держави, що продовжували зберігати свої власні військові сили і автономію, які не платили форос.

Союзницька казна перебувала на Делосі до 454 р. Р. Х. Тоді ж, як відомо з біографії Перікла Плутарха (Plut. Per. 12. 1), казна була перенесена в Афіни, щоб її не захопили варвари. На той час перси розгромили афінський флот на Нілі. І Перікл вдало використав це як доказ нового і можливого вторгнення персів, щоб перевезти казну союзу з Делоса в Афіни, де вона буде в більшій безпеці і під безпосереднім контролем Афін. Але опоненти були проти перенесення казни з Делоса в Афіни. Казна перебувала у храмі Афін, що символізувало покровительство над союзом не Аполлона, а Афін. Союз став уже не

²³⁸ Древняя Греция... С. 201–202.

²³⁹ Лурье С. Я. Эксплуатация афинских союзников. ВДИ. М., 1947. № 2. С. 27.

загальногрецьким, а афінським²⁴⁰. Незабаром афіняни почали використовувати ці гроші на задоволення потреб афінської держави. Після так званого Каллієвого миру 449 р. до Р. Х., коли війна проти персів, заради якої був створений союз, припинилась, подальше існування цього об'єднання в очах багатьох союзників перестало себе оправдовувати. Афіняни не тільки не зменшили, а й посилили свої вимоги до союзників. Крім виплати форосу, союзні міста повинні були брати участь у всіх тих війнах, які вели Афіни, надавати їм різну допомогу, підпорядковуватись їхньому політичному контролю²⁴¹. Перший Афінський морський союз проіснував до 404 р. до Р. Х., коли в результаті поразки Афін від Спарти у зтяжній Пелопоннеській війні (431 – 404 рр. до Р. Х.) розпуск союзу був однією з вимог мирного договору.

Якщо говорити про Афінський морський союз, то його утворення та подальший розвиток мали більше значення саме для Афін²⁴², а не для Делоса, на якому він був заснований. Цей острів продовжував зберігати мир, свій статус «священного місця» та привілеї. Делос був звільнений від сплати військових внесків, які інші союзники зобов'язувалися сплачувати.

Після заснування союзної казни на Делосі продовжувалась будівельна активність і зведення мармурового храму Аполлона. Після перенесення казни на Акрополь робота над храмом збавила свої темпи, його будівництво було завершено лише у III ст. до Р. Х.²⁴³. К. Константанопулу ці факти прокоментувала так: «Відмова від будівництва великого храму на Делосі та передача скарбу в Афіни знаменують собою певний політичний розвиток. Тепер Афіни були новим центром островів Егейського моря. Зараз навколо Афін танцюють острови. Афінське імперське будівництво призводить до того, що інтелектуально

²⁴⁰ Строецкий В.М. Полис и империя... С. 131.

²⁴¹ Древняя Греция... С. 205.

²⁴² Дослідження особливостей афінської талассократії та її наступників див.: Pébarthe C. Les Cyclades dans la tourmente des thalassocraties. Approche comparatiste des dominations athénienne (Ve siècle) et lagide (IIIe siècle). *Pouvoirs, îles et mer. Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* / édité par Bonnin G., Quéré E. Le. Bordeaux : Ausonius, 2014. P. 81–99.

²⁴³ Vallois R. Les constructions antiques de Delos... С. 243.

асоціюється з контролем над островами та морською державою. Острови виглядають як природні союзники-суб'єкти, обмежені своїм острівним становищем, щоб бути переданими під владу. Тоді Афіни вважають себе центральним островом, центром кола»²⁴⁴.

Тож період греко-перських воєн лише підтвердив особливе становище Делоса як «священного» тим, що перси його вшанували, а афіняни вирішили зробити його центром військового союзу, навіть залишивши на острові спільну казну. Делос як релігійний центр переживав свій розквіт. Але острів не мав ніякої політичної самостійності, і в цьому відставав від решти грецьких полісів, які досягли на кінець греко-перських воєн вершини свого розвитку. Делос продовжував залишатись під контролем Афін, які управляли його святилищем.

2.2. Делосько-аттична амфіктіонія

Заснування симмахії привело до утворення делосько-аттичної амфіктіонії (IGIP² 1633-1653), в якій Афіни мали провідну роль. Після перенесення ж союзної казни з Делоса до Афін у 454 р. до Р. Х. острів на деякий час втратив своє значення для союзу. Для Афін же це відкривало нові можливості для подальшого підпорядкування святилища своєму контролю.

У 425 р. до Р. Х. афіняни провели друге очищення Делоса. На цей раз, за свідченнями Фулідіда (Thuc. III. 104. 2), «усі могили з покійниками афіняни наказали вивезти з острова і заборонили перебування там тих, хто помирав, і жінкам, що мали народжувати, наказавши перевезти на сусідній острів Ренею». Таке повідомлення знаходмо у Страбона (Strab. X. V. 5), щодо очищення він ще додав, що там навіть заборонялось тримати собак. У Павсанія (Paus. II. XXVII. 1) також є примітка про це: «Священний гай Асклепія з усіх боків оточують гори. Ні помирати, ні народжувати жінкам на священному місці не дозволено; так само і на острові Делосі існує (той самий закон)». Напис, знайдений на Акрополі в

²⁴⁴ Constantakopoulou C. *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*. Oxford Classical Monographs (reprint of 2007 edition). Oxford / New York: Oxford University Press, 2007. P. 61–62.

Афінах, проголошував звичай, за яким ніхто не може бути похований чи померти в межах будь-якого священного місця²⁴⁵.

Друге очищення території Делоса може мати кілька мотивацій: по-перше, афіняни, які були вражені чумою, звернулись за порадою до оракула Аполлона в Дельфах, і той наказав їм очистити острів. В «Описі Еллади» Павсанія (Paus. I. III. 3) зазначено, що перед храмом Аполлона стояли дві статуї. Одну з них зробив Леохор, а іншу, яка мала назву «Той, що відганяє зло» – Каламід²⁴⁶. Таку назву було присвоєно богу за те, що завдяки пророцтву із Дельф він припинив хворобу чуми, що знищувала афінян під час Пелопоннеської війни. З релігійної сторони, існував культ Аполлона Катарсія (Очисника).

По-друге, важливе місце мав зовнішній аспект. Адже проведення ще одного очищення повинно було нагадати діяльність Пейсістрата²⁴⁷. Афіни так ніби продовжували його політику, спрямовану на встановлення афінського панування на Кікладах та у всій Егеїді загалом. Із цього випливає третій, імперський аспект. Афіняни вважали себе метрополією всіх іонійських держав, яких об'єднував культ Аполлона на Делосі, тому чергове підпорядкування острова та святилища Аполлона своїй владі для Афін означало встановлення першості серед іонійських та деяких інших племен. Саме тому Перший афінський морський союз був заснований на Делосі. Повторне, після Пейсістрата, очищення було значним підтвердженням афінської першості серед іонійських міст²⁴⁸. Легендою про походження Іона афіняни надалі продовжували маніпулювати. Афіняни ще з архаїчних часів вірили, що Афіни – найдавніша держава Іонії²⁴⁹. На початку ж Пелопоннеської війни Афіни, які не мали дружби з великими загальногрецькими святилищами, вирішили возвеличити себе шляхом релігійної пропаганди.

²⁴⁵ Laidlaw W. A. A history of Delos ... P. 91.

²⁴⁶ Кукоба Л. Острів Делос під контролем Афін у другій половині V ст. до н. е. Одиссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології. Матеріали V-ї міжнародної конференції «Одеські читання – 2013». Одеса, 2014. С. 213.

²⁴⁷ Hornblower S. A commentary on Thucydides ... P. 519.

²⁴⁸ САН. Vol. 3. Part 1. P. 403.

²⁴⁹ САН. Vol. 4. P. 369.

У 422 р. до Р. Х. афіняни виселили делосців з їхнього острова, хоча уже наступного року, коли в Афінах розпочався мор, сприйнятий як покарання Аполлона, вони повернули їх на батьківщину²⁵⁰. Цей факт знаходимо у Фулідіда (Thuc. V. 32. 1): «Жителів Делоса вони повернули на острів, їх спонукали до цього поразки, яких вони зазнавали, і оракул, якого отримали від бога в Дельфах».

У цей час на Делосі могла існувати опозиція афінянам. Політика Афінської архе (Афінської морської держави) по відношенню до союзників не завжди приносила однакові результати. У 422 – 421 рр. до Р. Х. спалахнуло повстання на острові, яке було придушено. Частина виселених з острова делосців разом з набагато більшим контингентом жителів південнопонтійського дорійського поліса Гераклеї (також непокірного союзника афінян, хора якого незадовго до того була розорена в результаті каральної експедиції стратега Ламаха) заснували у Південно-Західному Криму на місці ранішого невеликого поселення новий поліс Херсонес²⁵¹.

Єдиним джерелом про виникнення Херсонеса Таврійського є повідомлення Псевдо-Скімна, що має продовження у Деметрія Каллатійського, географа III ст. до Р. Х.: Херсонес, еллінське місто, був заснований гераклеотами і делосцями внаслідок даного гераклеотам пророцтва заселити разом із делосцями Херсонес²⁵². Щодо причин і часу заснування Херсонеса Таврійського ряд авторів погоджуються з наведеними вище²⁵³ джерелами, але загалом це питання є

²⁵⁰ Kukoba L. Ionian factor and Delos (IX – IV centuries BC)... P. 90.

²⁵¹ История Европы... С. 380.

²⁵² Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI – I вв. до н. э. М.: Наука, 1986. С. 52.

²⁵³ Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Севастополь: Библекс, 2006. С. 9; Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический... С. 52–53; Тюменев А. И. Херсонесские этюды. (К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса). ВДИ. 1938. № 2(3). С. 245–275.

предметом багатьох дискусій у науковій літературі²⁵⁴. Відомо, що жителі Херсонеса підтримували культурні зв'язки з Делосом та його святилищем, доказом чого може служити приношення храму Аполлона у 4000 драхм від імені всього поліса та запровадження свята Херсонесії²⁵⁵. Херсонесії проводились на Делосі в місяці Лінеоні (січень – лютий) на спеціальні кошти храму і включали в себе жертвоприношення на суму 400 драхм²⁵⁶.

Повертаючись до афінян, варто ще раз вказати на той факт, що Афіни ніколи не припиняли відправляти щорічні священні посольства – теорії на острів (Plato. Phaed. 58 a.10 – с. 9; Plut. Nic. 3.4.1 – 3.6.2), про які зазначалося вище.

Заснування афінянами нової делосько-аттичної амфіктіонії мало на меті нагадати існування ранньої острівної амфіктіонії, що об'єднала її учасників завдяки культу бога Аполлона. Цей культ об'єднав навколо Делоса жителів сусідніх островів і більшу частину іонійців найближчих районів Середземномор'я²⁵⁷. Історична ж традиція (Hom. Hymn to Delian Apollo. II, 146–161; Strab. X. V. 2–3; Thuc. III. 104), як ми вже наголошували, згадує про об'єднання островів довкола делоського храму ще за доби архаїки.

Новостворена амфіктіонія відрізнялась від попередньої тим, що, в першу чергу, мала проафінський характер. Афіни зуміли поставити святилище Аполлона на Делосі під свій контроль. Ними ж була створена колегія магістратів – амфіктіонів, які представляли собою храмову адміністрацію на Делосі.

У наукових колах зустрічаються різні точки зору щодо назви посади амфіктіонів. У дослідженні делоської амфіктіонії у Реальній енциклопедії Паулі-Віссова викладено припущення, що назва має відношення до згаданих уже святкувань на острові в честь бога Аполлона іонійських міст, частина з яких

²⁵⁴ Колюшниця Н. В. Споры об основании Херсонеса Таврического в новейшей историографии. *Жебелевские чтения*. 3. Тезисы докладов научной конференции (29 – 31 октября 2001 года). СПб.: Центр антиковедения СПбГУ, 2001. С. 208–213.

²⁵⁵ Ziebarth E. *Delische Stiftungen...* S. 430–431.

²⁵⁶ Лесная Е. С. Херсонес Таврический и Эгейская Греция: письменные и эпиграфические источники по истории взаимоотношений. *Причерноморье. История, политика, культура*. 2012. Вып. VIII (III). Серия А. С. 189–195.

²⁵⁷ Лопухова О. Б. Священный остров ... С. 183.

називалась амфіктіонами²⁵⁸. Л. Віблі також стверджує, що термін «амфіктіон» зберігся з більш раннього часу²⁵⁹. К. Константакопулу дає ширше пояснення назві посадовців: «Використовуючи термін “амфіктіони”, афінські посадовці присвоїли собі роль представників від усіх учасників, які створили у попередній період релігійну мережу навколо Делоса, і які тепер стали офіційними союзниками Афін. Афіни, як самостійна держава, бажали залучити мережу учасників до культу, демонструючи при цьому свою владу над престижним релігійним центром»²⁶⁰.

В. Чанковська вважає, що архаїчної амфіктіонії на Делосі не існувало. Вона погоджується з тим, що Делос був важливим релігійним центром в архаїчний період, але офіційних інституцій, подібно до Дельфійської амфіктіонії, не існувало²⁶¹. Дослідниця пропонує розглядати заснування нової амфіктіонії і створення спеціальної посади амфіктіонів як уподібнення амфіктіонії Дельфійській. Із цього випливає, що організація амфіктіонії – це новаторство Афін, яке не базувалось на більш ранній традиції²⁶². В. Чанковська робить висновок, що Делос став просто ще одним із аттичних святилищ²⁶³, і керувати ним повинні були новостворені магістрати – амфіктіони.

Слід, однак, мати на увазі, що афіняни позиціонували себе як предводителі іонійців. Ще з часів Пейсістрата почала здійснюватися іонійська пропаганда, метою якої було представити Афіни як метрополію всієї Іонії. Їм потрібно було підкреслити тривалі відносини між Афінами, з одного боку, та Делосом разом з Кікладами – з іншого, а згадка про амфіктіонію могла цьому сприяти. Це, в першу чергу, і слід мати на увазі, пояснюючи походження назви афінської магістратури²⁶⁴.

²⁵⁸ Jessen O. *Amphiktyonia*. *RE*. S. 1907.

²⁵⁹ Whibley L. *Amphictyony*. *Encyclopedia of religion and ethics*. Vol. 1. Part 2: *Algonquins* – Art. J. Hastings., 2001. P. 395.

²⁶⁰ Constantakopoulou C. *The Dance of the Islands...* P. 70.

²⁶¹ Chankowski V. *Athènes et Délos à l'époque classique...* P. 20–28.

²⁶² *Ibid.* P. 48–49.

²⁶³ Chankowski V. *Athènes et Délos à l'époque classique*. P. 144.

²⁶⁴ Кукоба Л. І. Афінські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 40. К.: НТУУ «КПІ», 2015. С. 8.

Крім заснування колегії амфіктіонів на Делосі, афіняни провели кілька заходів, які повинні були сприяти їхньому подальшому закріпленню на острові. Серед них – заснування Делій (Δηλια), нового свята на честь бога Аполлона. Запровадження цього свята стало ще одним кроком афінян до підкорення своєму впливу острова та Кіклад у цілому.

Вже було зазначено, що афіняни, продовжуючи політику Пейсістрата, у 426/5 р. до Р. Х. здійснили друге очищення острова. Фуکیدід (Thuc. III. 104. 2) повідомляє, що після цього очищення афіняни вперше заснували свято Делії та почали проводити кожні чотири роки Делоські ігри. Тут відбувались мусичні і гімнастичні змагання і влаштовувались полісами хороводні танці зі співами. Надалі Фуکیدід (Thuc. III. 104. 3–4) також пояснює, що змагання ці існували ще з гомерівських часів, але вийшли з ужитку через підкорення Іонії персами. Афіняни знову ж ввели чотирирічні змагання разом із кінними перегонами, яких раніше не було.

Перше свято відбулось у 425 р. до Р. Х. і, ймовірно, було приводом для величної архітеорії Нікія²⁶⁵, яку описав Плутарх (Plut. Nic. 3.4.1–3.6.2). Хоча єдина спільна думка щодо питання її датування серед дослідників відсутня. Е. Цибарт цю архітеорію датував 417/6 р. до Р. Х.²⁶⁶. Ж. Купрі висловив припущення у своїй статті, що Нікій міг здійснити кілька теорій на Делос²⁶⁷. Тоді ж залишається відкритим питання, котру саме із них описав Плутарх²⁶⁸.

В Афінах ἀρχιθεωρία була літургією багатих громадян²⁶⁹. Для кращого уявлення про свято наведемо його опис у Плутарха: «Говорять, що вчинки його [Нікія] на Делосі богам подібні. Хори для співу на честь Аполлона, які посилались на острів із різних міст, приставали до берега без будь-якого порядку; народ

²⁶⁵ Whibley L. Amphictyony. P. 396.

²⁶⁶ Ziebarth E. Delische Stiftungen... S. 425.

²⁶⁷ Coupry J. ΑΡΧΕΘΕΩΡΟΙ ΕΙΣ ΔΗΛΟΝ. ... P. 288.

²⁶⁸ Про топографічне розміщення як справжньої пальми, так і бронзової див.: Bruneau Ph. Deliaca (IV)... P. 96–98.

²⁶⁹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. СПб., 1997. С. 297.

зустрічав їх біля корабля і змушував починати спів; хори в один і той самий час поспішали зійти з корабля без будь-якого порядку, прикрашали себе вінками, одягались у хороший одяг. Коли ж Нікію випало везти на корабель священне посольство, то він висадив як хор, так і жертв із начинням на Ренею, а вночі навів міст, зроблений ним в Афінах, прикрашений позолотою, різними квітами, вінками і килимами, і з'єднав ним Ренею з Делосом. Простір, що розділяв два острови, невеликий. Із приходом дня він сам урочисто привіз на Делос через міст хор, який був чудово одягнений та співав пісні. Після закінчення жертв, ігор і бенкетів він поставив у храм мідну пальму²⁷⁰. Вона була своєрідним приношенням богу, а

²⁷⁰ Доля пальми Нікія була невдалою: після катастрофи, яка застала афінян під час очолюваної Нікієм Сицилійської експедиції, з цієї статуї почали опадати золоті плоди, які її прикрашали. Надалі цю пальму звалив зі свого місця сильний вітер, і вона впала на статую Аполлона, яку йому присвятили наксосці. Дані археології дають також підтвердження наявності пальми на острові: було знайдено п'єдестал, на якому вона стояла.

Пальма була одним із атрибутів Аполлона Делоського, і про неї збереглося багато свідчень в античній традиції. Сама ж пальма не була поширеною рослиною для греків, а зв'язок цього священного дерева з Аполлоном може вказувати на східне походження його культу на острові. За античною традицією, а саме у Гомерівському гімні до Делоського Аполлона (Ном. I. 30 – 178) та в гімні Делосу Каллімаха (Callimachus, IV. 55 – 274), Лето народила Аполлона та Артеміду біля гори Кінф, обійнявши рукою пальмове дерево, де й проводились мусичні та гімнастичні змагання. Вище наводились дані античних авторів (Плутарха і Павсанія) про перебування на Делосі і запровадження Тесеєм ігор, на яких він нагороджував переможців пальмовою гілкою. Продовження цієї теми можна знайти у «Мораліях» Плутарха, а саме в «Застільних бесідах». У них під час розгляду такого питання, як «Чому кожен із священних ігор мають свій відмінний вінок, а вінок із гілок фінікової пальми належить усім іграм», він пояснює, даючи характеристику Аполлону, що (Plut. Morales. VIII. IV) «... Аполлон, який любив змагатись і перемагати, і сам змагався у грі на кіфарі, у співі, у метанні диска, а за деякими переказами, і в кулачному бою», а сам же бог був покровителем тих людей, які змагалися. Саме від Аполлона брала свій початок та найважливіша сила, яка приносила перемогу». Про пальму ж він говорить так: «...фінікова пальма – одне із найдовговічніших дерев. ... При цьому фінікова пальма – майже чи не єдине дерево, якому дійсно властиве те, про що безпідставно говорити про багатьох інших... що тільки її можна назвати «з постійним листям»; бо ні лавр, ні олива, ні мирт, ні будь-яке інше дерево, яке не втрачає листя, у дійсності не зберігає одні і ті самі листочки, а після опадання одних відростають інші... фінікова пальма, не втрачаючи жодного із відрощених нею листочків, є дійсно «з

Нікій йому ще присвятив місце, куплене за 10 тис. драхм²⁷¹. Із отриманих від нього доходів делосці повинні були приносити жертви Аполлону, організовувати бенкети і молити богів, щоб послали на Нікія усіх благ». Як бачимо, Делії супроводжувались виступами хорів, жертвоприношеннями, бенкетом, іграми. Обов'язковим було присвячення Аполлону золотої корони²⁷².

У написах «Сендвічського мармуру»²⁷³ знаходимо витрати на святкування в 374 р. до Р. Х., до яких входили: приношення вінка богу й оплата майстрам за нього (στέφανος ἀριστεῖον τῶι θεῶι, καὶ τῶι ἐργασαμένωι μισθός); триноги як призи для хорів, оплата майстрам (τρίποδες νικητήρια τοῖς χοροῖς, καὶ τῶι ἐργασαμένωι μισθός); оплата предводителям теорій та хорів; доставка учасників теорій та хорів (ἀρχεθεώροις εἰς κομιδὴν τῶν θεωρῶν καὶ τῶν χορῶ[ν]); бики для святкування і ціна за них; золотий листок на роги биків та оплата позолотнику (πέταλ[α χρυσ]ᾶ καὶ χρυσωτεῖ μισθός); попередні жертвоприношення (τὰ προθύματα). Також згадуються перевезення триног і биків, 2 % експортного

постійним листям», і цю її особливість вважають як таку, що знаменує силу перемоги». Також була поширена думка про властивості фінікової пальми, якої нема в інших рослин: якщо покласти на верхівку пальми якусь вагу, то вона не піддається тиску, а вигинається у протилежну сторону, долаючи тиск. Так і Плутарх пояснює, що «те саме відбувається в атлетичних змаганнях: ті, хто через слабкість і відсутність сили духу поступається супернику, згинаються, а ті, хто стійко витримав усі труднощі, зростають не тільки тілесно, а й духовною силою та наснагою».

Пальмове дерево як атрибут Аполлона було доказом його хтонічної основи. Але в античній традиції її вважали символом перемоги і ототожнювали з такою функцією Аполлона, як покровительство змаганням та їхнім учасникам. І сьогодні про переможців говорять те, що вони отримали пальму першості. Те, що пальма була невід'ємним атрибутом Аполлона Делоського, черговий раз підтверджують і дані нумізматики. На острові чеканились та ідентифікувались саме як делоські монети, на яких була зображена пальма. Аналіз повідомлень античних авторів та спроби ідентифікації місця розміщення пальми на Делосі див.: Roy C. Le. La naissance d'Apollon et les palmiers déliens. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 263–286.

²⁷¹ Ziebarth E. *Delische Stiftungen...* S. 425.

²⁷² Freely J. *The Cyclades: discovering the Greek islands of the Aegean*. London; New York, I. B. Tauris, 2006. P. 125.

²⁷³ IG II² 1635.

мита і корм для биків, дерево для моста. Ці звіти показують, що свято на самому острові готували саме афінські магістрати – амфіктіони, а не делосці. Крім того, афіняни проводили це свято в місяці Таргеліоні²⁷⁴. Делосці ж свято Аполлона відзначали в місяці Гієроні, коли, відповідно до легенд, і народився їх бог-покровитель.

Як стверджує Л. Віблі: «Фестиваль був змодельований з більших панеллінських свят і, безсумнівно, був відкритий для держав Егеїди і, можливо, для всіх греків»²⁷⁵. В. Чанковські називає Делії другими Панафінеями. Афінцям було важливо, щоб жителі інших полісів визнавали їх релігійними предводителями на Кікладах та в Егеїді в цілому.

Активність Афін на Делосі в цей час можна пояснити і тим, що вони «прагнули відновити свого роду делійський іонізм, водночас, коли Олімпія з її сильною дорійською асоціацією, проводячи свої зібрання, демонструвала неприязнь до Афін. А Дельфи, як ще один центр культу Аполлона, мали на початку Пелопоннеської війни проспартанські симпатії»²⁷⁶. Проафінське свято Делії, таким чином, повинно було об'єднати як іонійські, так і інші острови навколо Делоса, Аполлона та їхніх афінських покровителів. Важливо відзначити, що в написах Делоса періоду «незалежності» немає згадок про свято Делії: зустрічаються згадки тільки про делоські Аполлонії²⁷⁷, які святкувались кожен рік. Делії з'являються знову тільки з часу повернення Делоса Афінам у 167/6 р. до Р. Х. і поселення на острові афінських клерухів²⁷⁸.

Таким чином, Делії можемо розглядати як елемент афінської політики, метою якої служило релігійне та ідеологічне обґрунтування свого панування в

²⁷⁴ Chankowski V. Athènes et Délos à l'époque classique... P. 114.

²⁷⁵ Whibley L. Amphictyony... P. 394–396.

²⁷⁶ Hornblower S. A. A commentary on Thucydides... P. 521.

²⁷⁷ Наприклад, до цих написів із згадками Аполлоній можна віднести напис 284 р. до Р. Х. IG XI, 2 105 (οἶδε ἐχορήγησαω εἰς Ἀπολλώνια), напис 269 р. до Р. Х. IG XI, 2 203(τοῦ βοός τοῦ εἰς τὰ Απολλώνια).

²⁷⁸ Кукоба Л. И. Праздник Делии на Делосе (V–IV вв. до н. э.). *Гуманитарные и юридические исследования*. Научно-теоретический журнал. Выпуск 1. 2015. Ставрополь, 2015. С. 48.

Егеїді. Зберігаючи першість у делосько-аттичній амфіктіонії, контролюючи з допомогою амфіктіонів храм Аполлона, Афіни ствердилися і в ролі релігійних предводителів як іонійських, так і інших островів Егеїди. Здійсненню цих цілей сприяло заснування свята Делії, що зникає після звільнення острова від афінського впливу.

2.3. Ліга несіотів та статус Делоса

З розпадом імперії Александра Македонського, війнами діадохів та становленням нових елліністичних держав, острів Делос вступив у період «незалежності». Щодо міжнародного становища, то Делос перебував під покровительством аттико-делоської амфіктіонії. Але в останні десятиліття IV ст. до Р. Х. ситуація змінилась. Афіни втратили панівне становище в Егеїді, а на Кікладах виникло нове острівне об'єднання – так звана Ліга несіотів або Союз островитян, центром якого став Делос. Визначення місця та ролі Делоса у цьому об'єднанні залишається важливою та актуальною проблемою для дослідження. Адже це може підтвердити або спростувати той факт, що Делос, будучи загальновідомим релігійним центром, мав особливе становище як у класичний період, так і на етапі становлення елліністичних держав.

Розгляд цієї проблеми бере свій початок з моменту проведення археологічного дослідження Делоса та інших островів і виявлення епіграфічних написів. Саме епіграфічні написи є головним джерелом для вивчення Ліги несіотів. Антична ж наративна традиція майже не донесла повідомлень щодо цього острівного союзу. Вивчення Ліги несіотів дослідниками розпочалося з часу виявлення епіграфічних написів, які містили відомості про нього. Тому перші роботи В. Шеффера²⁷⁹, Т. Омолля²⁸⁰ та С. Жебельова²⁸¹, у яких частково або повністю розглядалось це об'єднання, містили хибне, як з'ясовується сьогодні, твердження щодо ініціатора та часу заснування Ліги несіотів. На їхню думку, Ліга

²⁷⁹ Schoeffer V. de. Delos ; Schoeffer V. de. Die Deli...

²⁸⁰ Homolle T. Les confédérations des Cyclades...

²⁸¹ Жебелев С. А. Союз островитян...

була заснована представниками перших Птолемеїв – Птолемеєм Сотером або Птолемеєм II Філадельфом у той час, коли вони зуміли поширити свій вплив на острови Егеїди. У цьому твердженні дослідники, головним чином, спирались на декрети, які мали справу із заснуванням на Делосі свята «Птолемеї» на честь Птолемея II Філадельфа. Також була запропонована думка, що союз заснував Птолемей Сотер у 308 р. до Р. Х.²⁸² Із виявленням та публікацією у 1904 р. Ф. Дюррбахом нового напису²⁸³, що стосувався острівної конфедерації, змінилось уявлення щодо часу та засновників Ліги несіотів. Справа в тому, що цей декрет містив повідомлення про заснування загальносоюзних свят на Делосі – «Антигоней» (Ἀντιγόνεια) та «Деметрії» (Δημητροεία) на честь Антигона Монофталма та його сина Деметрія I Поліоркета²⁸⁴. Слід, однак, зауважити, що свята ці інколи пов'язуються не з названими царями, а з їхніми наступниками – Антигоном Гонатом та Деметрієм II²⁸⁵. Заснування ж Ліги несіотів зазвичай приписується²⁸⁶ одному з діадохів Александра Македонського – Антигону Монофталму²⁸⁷.

²⁸² Кукоба Л. Ліга несіотів та Делос. *Наукові записки Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 101.

²⁸³ IG XI 4 1036. Детальний аналіз і коментар цього декрету та кількох інших, що стосуються Ліги несіотів, див.: Dürrbach F., Holleaux M. Fouilles de Délos (1902). *Inscriptions*. BCH. 1904. Vol. 28. P. 93–117.

²⁸⁴ З початком еллінізму з Єгипту поширився звичай представлення царя чи цариці у храмі одних чи інших традиційних божеств, таким чином, він чи вона отримували поклоніння як бог, який розділяє з ними свій храм. Якщо говорити про Деметрія Поліоркета, то ця практика була застосована повною мірою щодо нього. Він мав свою резиденцію у Парфеноні в Афінах і у храмі Аполлона на Делосі (САН. Vol. 7. Part. 1. P. 87), про що може свідчити один делоський декрет (IG XI 2 146).

²⁸⁵ Див. також: Constantakopoulou C. *Aegean Interactions: Delos and its networks in the third century...* P. 33–34.

²⁸⁶ König W. *Der Bund der Nesioten...* S. 81; Laidlaw W. A. *A history of Delos...* P. 95; Reger G. *Regionalism and change ...* P. 16; САН. Vol. 7. Part. 1. P. 48.

²⁸⁷ Про діяльність Антигона Монофталма див. одне з перших досліджень у Реальній Енциклопедії Паулі-Виссова: Thaiheim Th. *Antigonos*. *RE*. 1984. Band 1. S. 2406 – 2413.

У 314 р. до Р. Х. у результаті воєнних дій в Егеїді флоту, очолюваного воєначальником Антігона Діоскурідом, Делос був звільнений від афінського контролю. Наступного року цей же Діоскурід, як це впливає з Діодора Сицилійського (Diod. XIX. 62. 9), знову здійснив рейд через Егеїду для встановлення безпеки та союзних відносин серед островів, котрі ще не приєднались до союзу. Зміцнений таким чином союз став інструментом, з допомогою якого Антігон та його син контролювали Кіклади²⁸⁸. Як справедливо зауважив В. Тарн: «Дуже своєрідними були союзи, засновані Антігоном I під час його боротьби за владу. Він надав би перевагу створенню знову Коринфського союзу, але до 303 р. до Р. Х. це було неможливим, і тому він створив три місцеві союзи: іонійський – відродження попереднього союзу, іліонський – союз еолійських полісів з Іліоном як центром федерації, і союз островів, Іонійських Кіклад, із центром на Делосі. Ці союзи не були суверенними державами: у них не було зборів, голови, військової чи судової влади і, очевидно, права чеканити монету; справи велись радою уповноважених, а надзвичайні витрати покривалися полісами. Їхня головна справа – справляти союзні свята і культ Антігона; вони були тим реальним знаряддям, за допомогою якого Антігон домогся впливу на вільні міста, що входили до складу союзів»²⁸⁹. У своїй боротьбі Антігон вів досить розумну гру із свободою міст. Коли були ознаки заворушень на Егейських островах, Делос та Імброс позбулись контролю Афін із приходом Кассандра. Антігон заохотив і підтримав заснування певного утворення, яке мало певну важливість, Союзу кікладських островів²⁹⁰. Водночас він послав начальників, гроші та війська до Греції, щоб підняти країну проти Кассандра²⁹¹.

Опираючись на повідомлення Діодора, можна говорити, що Антігон Монофталъм був творцем певної симмахії (συμμαχία) на островах²⁹². Із вище

²⁸⁸ Reger G. Regionalism and change ...P. 16–17.

²⁸⁹ Тарн В. Эллинистическая цивилизация ... С. 82–83.

²⁹⁰ САН. Vol. 7. Part. 1. P. 48.

²⁹¹ Ibid.

²⁹² К. Константакопулу розглядає цей союз не царським елліністичним протекторатом, а новою формою політично-релігійної організації, якій вдалося

згаданого епіграфічного напису²⁹³ впливає, що, інкорпорувавши більшість кікладських островів до певного союзу, він об'єднав їх у τὸ κοινὸν τῶν νησιωτῶν (де термін κοινὸν можна трактувати як спільнота, община, держава, а τῶν νησιωτῶν, відповідно – островитян. Воно походить від давньогрецького νᾱσιώτᾱς – островитянин та νῆσος – острів). У наукових колах τὸ κοινὸν τῶν νησιωτῶν прийнято називати Лігою несіотів²⁹⁴.

Первинна організація союзу залишається маловідомою. Можна стверджувати, що серед його учасників були такі острови, як Андрос, Микнос, Наксос, Аморгос, Кеос, Кіфнос, Самос. До них, можливо, були долучені Сіфнос, Тера, Парос і Астипалея²⁹⁵. Згадані Антігонеї на Делосі засновувалися як спільне релігійне свято цього об'єднання для того, щоб ушанувати звільнення Делоса та інших островів від афінського впливу. У 312 р. до Р. Х. Антігон Монофталєм передав контроль над архіпелагом разом з іншими територіями у Греції та Фракії своєму племіннику Птолемею, який мав у своєму віданні другорядні функції Ліги. Птолемеєм у 311 р. до Р. Х. здійснював повстання в Егеїді проти Антігона і перейшов на сторону Кассандра. Покинувши через деякий час і Кассандра, він перейшов під покровительство Птолемея I, який, зрештою, змусив його прийняти отруту. Сам же Птолемеєм I здійснено спробу захопити частину Кіклад у 308 р. до Р. Х., але незабаром відмовився від подальших завоювань в Егеїді. Скориставшись цим, сюди, на Кіклади, для відновлення верховенства дому Антігонідів у 307 р. до Р. Х.

домовитись про ідентичність островитянина в мінливих ландшафтах влади Східного Середземномор'я у ранній елліністичний період. Формування Ліги і вибір назви може інтерпретуватись як позитивне підтвердження ідентичності у південній Егеїді. Острівний союз може інтерпретуватись як реакція на зовнішню силу через консолідацію локальної регіональної острівної ідентичності (Constantakopoulou C. Aegean Interactions: Delos and its networks in the third century...P. 32.).

²⁹³ IG XI 4 1036.

²⁹⁴ Кукоба Л. Ліга несіотів та Делос... С. 102.

²⁹⁵ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 101.

чергову експедицію спорядив Деметрій Поліоркет. Після цього Антігоніди і далі контролювали острови до 287 р. до Р. Х. включно²⁹⁶.

Після повторного підкорення кікладських островів Антігон Монофтальм зміг провести певну реорганізацію в управлінні союзом. Згідно з написом (IG XI 4 1036)²⁹⁷, існував спільний орган Ліги – синедріон (συνέδριον) – збори делегатів від учасників союзу, який мав дорадчі функції. Головним завданням синедріону була організація та проведення загальносоюзних свят на Делосі. Можливо, на синедріоні вже за Антігона Монофтальма головував несіарх (νησίαρχος), основним завданням якого було представляти інтереси сюзерена на раді делегатів. Ліга мала спільну казну, члени сплачували грошові внески. Ліга мала і спеціальний орган влади, який міг покарати учасників союзу за їх несплату.

На Делосі було знайдено напис (IG XI 4 566), за яким делосці присвятили Антігону Монофтальму бронзову статую та золотий вінок на знак подяки за відновлення демократії, свободи та «конституції» та проголосили його ἀρχηγέτην τοῦ δήμου²⁹⁸.

Після битви при Іпсі 301 р. до Р. Х. Антігон Монофтальм загинув. Деметрій Поліоркет продовжував зберігати свій вплив на кікладських островах. Ліга ж несіотів цього часу своє значення фактично втратила.

У 287 р. до Р. Х. Деметрій Поліоркет, зазнавши поразки від Афін, змушений був відмовитись від свого верховенства на Кікладах. Його поразкою скористався єгипетський монарх Птолемеї I. Він підпорядкував кікладські острови своєму впливові до 285 р. до Р. Х. і встановив протекторат над Лігою несіотів.

Птолемеї зберегли ту організацію Ліги, яку створили Антігоніди. Синедріон продовжував збиратись на Делосі, островитяни видавали декрети проксенії для своїх членів, нагороджували своїх громадян. Водночас зрозумілішими стали обов'язки несіарха. Він скликав синедріон на збори, видавав розпорядження, обов'язкові для виконання несіотами, призначав суддів для вирішення суперечок

²⁹⁶ Reger G. Regionalism and change ... P. 17.

²⁹⁷ Див. додаток Г.

²⁹⁸ Кукоба Л. Ліга несіотів та Делос. С. 102.

серед членів союзу, командував військовими контингентами союзних міст, забезпечував безперервне надходження грошових внесків²⁹⁹.

Із написів нам відомі й імена деяких із цих несіархів³⁰⁰ – беотійця Бакхона, діяльність якого могла розпочатися в 280 р. до Р. Х., і галікарнасця Гермія, який заснував на честь Арсіної Філадельфії на Делосі свято «Філадельфії» (Φιλαδέλφεια) і здійснив приношення храму³⁰¹. Зважаючи на те, що перші дарунки на честь цього свята датовані 267 р., можна дійти висновку, що Гермій цілком міг бути наступником згаданого Бакхона. Нам відомий і ще один несіарх – Аполлодор, син Аполлонія, із Кізіка³⁰². Оскільки ж Бакхон та Аполлодор не були несіютами, то побутує думка, що вони призначалися безпосередньо самим Птолемеєм Філадельфом, а не островитянами³⁰³.

Птолемеї, однак, започаткували і певні нововведення. Відтепер несіарх мав підкорятися наварху, якого також призначать Птолемеї. Вони були каналом зв'язку між царем Єгипту та Союзом островитян для передачі наказів та інформації³⁰⁴. Так, відомо, що навархом було призначено царя Сідону Філокла. Цей останній брав участь у скликанні зборів союзу на Самосі і підтримав рішення щодо Картеї на острові Кеосі³⁰⁵. Крім того, делосці звернулись до нього з проханням примусити несіотів повернути позички, взяті раніше у храму Аполлона. Щодо цього існує припущення, що гроші були позичені Делосом під тиском Деметрія з метою сплати контрибуції, яку він наклав на грецькі острови³⁰⁶. Борги не були сплачені вчасно, Філадельф же через Філокла допоміг їх

²⁹⁹ Reger G. Regionalism and change ... P. 32.

³⁰⁰ Детальніше про діяльність птолемеївських несіархів Зенона, Бакхона, Філокла та Гермія див.: Merker I. L. The Ptolemaic officials and the League of the islanders ... P. 141–160.

³⁰¹ Ziebarth E. Delische Stiftungen... S. 429.

³⁰² Tarn W. W. Nauarch and Nesiarch ... P. 251.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Merker I. L. The Ptolemaic officials and the League of the islanders ... P. 148–149.

³⁰⁵ Reger G. Regionalism and change ... P. 32.

³⁰⁶ Див. додаток Г.

повернути³⁰⁷. Ще одним доказом присутності Філокла на острові є храмові звіти, в яких зазначались приношення Аполлону, Артеміді, Лето, Зевсу Сотеру та Афіні Сотерії. Філокл не мав певних політичних цілей, і ніяких фестивалів з цього приводу не було засновано. З його боку це був ритуал особистої подяки богам на Делосі³⁰⁸. Приношення ж здійснив на суму у 6000 драхм³⁰⁹.

Разом з навархом за Птоlemeїв з'явилася ще одна посада: οἰκονόμος τῶν νήσων – управитель майном островитян. Більше всього, цей посадовець зосереджував у своїх руках фінансові функції³¹⁰.

Під час протекторату Птоlemeїв над Лігою несіотів на частині островів розміщувались союзні гарнізони. Деякі з цих гарнізонів зіграли важливу роль і в Хремонідовій війні. Під час цієї війни флот Птоlemeя II Філадельфа зазнав поразки у бою із флотом Антигона Гоната біля острова Кос. Це призвело до завершення панування Птоlemeїв в Егеїді. Їхні посадовці припинили свою діяльність. Лише на острові Тера продовжував залишатися єгипетський гарнізон. Уся увага зовнішньої політики Птоlemeїв тепер зосереджувалась на Азії та Леванті.

Після 260 р. до Р. Х. свій вплив на Егеїду спробували вперше поширити родосці. Родос також вирішив підтримати Селевкідів у Другій Сирійській війні. Поразка ж Птоlemeїв у битві біля Ефесу відкрила їм шлях на захід. Незабаром родоські гарнізони з'явилися на Делосі та інших островах. Але панування родосців в Егеїді не було довготривалим. Птоlemeї зуміли повернутись на кікладський архіпелаг. Можливо, родосько-птоlemeївське примирення після завершення Другої Сирійської війни призвело до повторного введення птоlemeївських військ на Кіклади, але тепер під «дружною» родоською

³⁰⁷ Reger G. The political history of the Kyklades... P. 231.

³⁰⁸ Sosin J. D. Endowed eponymous festivals on Delos... P. 151.

³⁰⁹ Ziebarth E. Delische Stiftungen... S. 429.

³¹⁰ Reger G. Regionalism and change ... P. 33.

гегемонією. До початку вже Третьої Сирійської війни Птолемеї контролювали острови³¹¹.

Суперництво Антігонідів та Птолемеїв за верховенство над Кікладами тривало. Птолемеївський флот знову зазнав поразки від флоту Антігона Гоната біля острова Андрос наприкінці 246 або на початку 245 р. до Р. Х. Єгипетські війська були виведені із центральної Егеїди, за винятком острова Тера. Після 245 р. до Р. Х. вже не згадується жоден гегемон на Кікладах. Більшість дослідників вважають, що Ліга несіотів припинила своє існування. У 200 році родосці взяли під контроль значну частину архіпелагу; вони відновили Лігу несіотів, заснували її центр на Теносі і зберегли контроль до її остаточного розпаду наприкінці Третьої Македонської війни 168 року³¹².

Один з указів Делоса після 258 р. до Р. Х. містить подяку родосцям за захист святилища та міста Делоса, забезпечуючи при цьому оборону еллінів. За цією оборонною місією треба розуміти війну проти піратів, яку родосці вели з початку елліністичного періоду. Із середини третього століття відносно стирання антігонідської та птолемеївської монархій дало їм змогу послідовно поширювати свій вплив в Егейському морі³¹³. Після завершення Другої Македонської війни 197 р. до Р. Х. Родос уже являв собою досить могутню державу в Егейському басейні. Його контроль над Кікладами був оформлений шляхом оновлення Ліги несіотів. Крім того, родосці заручились підтримкою римлян, на боці яких брали участь у війні проти Македонії та держави Селевкідів. Епіграфічні написи не дають змоги детально дослідити інституційну організацію новоствореного союзу островитян, але Кіклади повинні були об'єднатися у певну асоціацію під протекторатом Родоса, який гарантував безпеку як островам, так і грецьким

³¹¹ Reger G. Regionalism and change... P. 18.

³¹² Badoud N. Rhodes et les Cyclades à l'époque hellénistique. *Pouvoirs, îles et mer. Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* / édité par Bonnin G., Quéré E. Le. Bordeaux: Ausonius, 2014. P. 115.

³¹³ Ibid. P. 119.

містам Анатолії. Центром цього протекторату став Тенос³¹⁴. Саме біля цього острова розміщувався союзний флот Другої Ліги несіотів. Наявність флоту є головною відмінністю першого союзу від другого. Створення нової Ліги було своєрідним інструментом захисту родоських політичних та торгових інтересів в Егеїді³¹⁵. Статус Делоса в цьому об'єднанні визначався як нейтральний³¹⁶.

Щодо острова Делоса, то Антігон Монофтальм зробив його центром новоствореного острівного союзу, опираючись на досвід попередньої аттико-делоської амфіктіонії та фактор іонійського походження населення навколишніх островів. Ми вже згадували твердження, що з архаїчних часів кікладські острови утворили своєрідну релігійну мережу, центром якої був Делос³¹⁷. Прагнучи закріпити своє верховенство над Кікладами, Антігоніди заснували на Делосі вже згадувані загальносоюзні свята Антігонеї та Деметрії на честь монархів³¹⁸. Щодо самого Делоса, то написи не дозволяють чітко визначити його статус у цьому острівному союзі. Тривалий час існувала дискусія щодо членства Делоса в Лізі несіотів. Його важливість полягала, насамперед, у тому, що він був саме загальновизнаним релігійним центром союзу. Зокрема, В. Тарн та В. Колбе у спільному дослідженні статусу Делоса дійшли висновку, що острів Делос – священне місце, яке було захищене від війн. Але інші могли встановити над ним контроль, втягнути в політичні взаємовідносини; одним із цих зв'язків було те, що Делос став членом Острівної Ліги III ст. до Р. Х.³¹⁹.

³¹⁴ Кукоба Л. Друга Ліга несіотів та протекторат Родоса над Делосом. *Дні науки історичного факультету: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету»*. К.: Логос, 2015. С. 358.

³¹⁵ Sheedy K. A. The origins of the Second Nesiotic League ...P. 424.

³¹⁶ Badoud N. Rhodes et les Cyclades à l'époque hellénistique... P. 120.

³¹⁷ Constantakopoulou C. The Dance of the Islands ... P. 70.

³¹⁸ Кукоба Л. Острів Делос та святилище Аполлона в політиці македонських монархів в елліністичний період. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.)*. Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 49–50.

³¹⁹ Kolbe W. Tarn W. The neutrality of Delos ...P. 157.

Аналогічне значення Делос мав із переходом протекторату над Лігою несіотів від Антигонідів до Птолемеїв. Птолемеї могли використовувати дружбу з Делосом для підтримки свого верховенства в Егеїді³²⁰. Крім того, для нагляду за справами союзу на острові перебував єгипетський посадовець. Птолемеї засновували нові свята, які були як загальносоюзні, так і династичні. Зокрема, декрети несіотів містять положення про заснування свята «Птолемеї» (Πτολεμαία). Епіграфічні написи повідомляють, що рада союзу (синедріон) була відповідальною за проведення свята «Птолемеї». Таке свято було засноване в Александрії у 279 р. до Р. Х. Птолемеєм II Філадельфом на честь свого батька. Тому свято «Птолемеї» на Делосі могло бути заснованим за таким самим зразком у період панування Птолемея II Філадельфа в Егеїді³²¹. А написи повідомляють, що члени Ліги несіотів повинні були організувати теорію (священне посольство) до столиці Єгипту Александрії. Усього єгипетських свят під назвою «Птолемеї» за весь період контролю острова було три³²².

Заснування свят на Делосі як засіб демонстрації свого покровительства над островом було не єдиним шляхом встановлення дружніх відносин із храмом³²³. Ще Птолемеї Лаг, оцінивши важливість географічного положення Делоса, надавав святилищу щедрі пожертви та подарунки. Уже в інвентарних записах храму згадуються золоті кіліки. В інших написах Птолемеї Лаг та його дружина Береніка зазначаються як благодійники. В одному з декретів проксенії Делоса

³²⁰ Аналогічну думку знаходимо у Пebarте К.. Він стверджує, що з початку правління Птолемея II Філадельфа Делос мав особливі та привілейовані зв'язки з ним, як ніхто інший. (Pébarthe C. *Les Cyclades dans la tourmente des thalassocraties. Approche comparatiste des dominations athénienne (Ve siècle) et lagide (IIIe siècle)*...P. 94).

³²¹ Laidlaw W. A. *A history of Delos*... P. 101–102.

³²² Bruneau P. *Recherches sur les cultes* ... P. 519–525.

³²³ Зведення на острові будівель та статуй елліністичних монархів, їх посвяти святилищу та вшанування з боку делосців можна також розцінювати актом політичної пропаганди та визнання їх влади. Про діяльність у цьому руслі Антигонідів, Птолемеїв, Селевкідів та Атталідів детальніше див.: Herbin F. *Propagande et stratégies d'occupation de l'espace sacré durant la période de l'Indépendance à Délos*... P. 161–181.

зазначено ім'я Птолемея Лага. Діяльність Птолемея II Філадельфа у цьому напрямку була ще помітнішою. Навіть після його смерті вази для храму надходили щорічно. Його дружина Арсіноя подарувала святилищу срібний стіл та триногу³²⁴. Островитяни поставили статую Птолемея Великого та посилали своїх представників брати участь у святі, заснованому Птолемеєм II Філадельфом. Як уже зазначалось, у 268 р. до Р. Х. єгипетський наварх Гермій заснував свято «Філадельфії» на честь його дружини Арсіної³²⁵. Крім того, іменем Птолемея II називалась будівля Філадельфійон³²⁶.

Антигон Гонат, у свою чергу, після битви біля острова Кос вирішив увіковічнити свою перемогу та відновлення влади на морі великими посвятами на Делосі. Він побудував портик та звів п'ять статуй своїх предків. Найвідомішою з його посвят Аполлону був флагманський корабель «Істмія»³²⁷. Присвячення військового корабля, не захопленого у противника, а власного, було унікальним у грецькій історії. Якщо Антигон бажав вшанувати певного бога у такий спосіб, релігія забезпечувала певне божество, і якщо з деяких причин він виявив Посейдона, якого батько обрав для вшанування, непідходящим, він міг звернутися до Пана, дружнього покровителя, який уже приніс йому дві головні перемоги. Повинна бути надмірна причина для вибору Аполлона, бога, який не мав справи з морськими боями³²⁸. Метою Антигона було знищення морської могутності Єгипту та повернення управління над Лігою островитян, центром якої був Делос, і Егеїдою, чю морську владу Делос символізував³²⁹. Делос був центром, матеріальним та символічним, правління над морем, яке Гонат прагнув відновити.

³²⁴ IG XI 2 199.

³²⁵ Гермій ушанував Арсіною, як вияв особистого благочестя після її смерті. Арсіноя була фавориткою людей, пов'язаних з відкритим морем, доказом чого, можливо, була особлива асоціація її з Афродітою Емплоєю. Тому такий вчинок Гермія не мав на меті демонстрацію політики Птолемеїв. (Sosin J. D. *Endowed eponymous festivals on Delos...* P. 145).

³²⁶ Laidlaw W. A. *A history of Delos...* P. 109.

³²⁷ Ibid. P. 106 – 107; Tarn W. W. *The dedicated ship of Antigonus Gonatas...* P. 209–222.

³²⁸ Tarn W. W. *The dedicated ship of Antigonus Gonatas...* P. 213.

³²⁹ Ibid. P. 215.

Саме на Делосі після перемоги він встановив статуї своїх предків; і найкращим способом проголошення поразки Єгипту та відновлення морської могутності Деметрія стало присвячення вже непотрібного судна богу, який був центром та символом верховенства єгипетського флоту³³⁰.

Антигон Гонат, як і попередні покровителі союзу, продовжив традицію запровадження свят. Він заснував Антигонею в 254 р. до Р. Х., Панею та Сотерію в 246 р. до Р. Х.³³¹

Антигон Гонат також присвятив кілька дарів для вшанування власної сім'ї. Ці дари були щорічними, один із них – Стратонікея – для вшанування пам'яті своєї сестри Стратоніки, інший – Антигонея – з приводу одруження сина Деметрія II³³².

В епіграфічних написах є відомості про певні пожертви храму та богу македонського царя Філіппа V та заснування свята Філіппії³³³. Аналогічне свято Атталії було засновано на Делосі пергамським царем Атталом I³³⁴.

Тож, як бачимо, Делос у Першій Лізі несіотів відігравав роль об'єднуючого релігійного центру. Якщо говорити про Другу Лігу несіотів під протекторатом Родоса, то значення Делоса в ній кардинально змінилось. Релігійний фактор відійшов на другий план, хоча родосці посиляли теорії на Делос протягом III ст. до Р. Х. і надавали храму Аполлона різні пожертви. Родоський наварх присвятив статую Аполлону, захоплену під час війни. Але у II ст. до Р. Х. Делос почав перетворюватись на економічний центр. Його географічне положення сприяло розвитку торгівлі і робило з нього гідного конкурента Палестини та Фінікії³³⁵.

³³⁰ Tarn W. W. The dedicated ship of Antigonus Gonatas... P. 215.

³³¹ Courby F. Note sur la date du portique d'Antigone, à Délos. *BCH*. 1914. Vol. 38. P. 298.

³³² Sosin J. D. Endowed eponymous festivals on Delos... P. 143.

³³³ Ziebarth E. *Delische Stiftungen*... S. 431.

³³⁴ Ibid. S. 432. Див. також: Кукоба Л. І. Делос та елліністичні монархи: Птоlemeї, Атталіди, Селевкіді. *«Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17–18 квітня 2015 р. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 65–67.

³³⁵ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 106–124.

Тому Делос, у першу чергу, цікавив Родос як комерційний центр. На острові почав розвиватись зерновий ринок. Родосці зберегли нейтралітет Делоса, щоб зберегти первісну роль, яку цей острів відіграв у перерозподілі продуктів харчування в Егейському морі. Гіпотеза цілком узгоджується з тим, що відомо про Лігу несіотів: на відміну від її антигонідних та інших попередників, вона не служила гегемонії, якої у Родоса, безсумнівно, не було. Хоча це, можливо, і послужило поразкою амбіцій елліністичних монархій, однак воно мало на меті гарантувати безпеку торгівлі в центральному Егейському морі в інтересах самих родосців³³⁶.

Крім того, там постійно перебували родоські банкіри, про яких існують згадки в делоських декретах. Вони сприяли родосцям у купівлі зерна на Делосі. Відомо, що навіть один банкір із Хіоса Евтіх здійснив пожертву храму розміром у 3500 драхм³³⁷. Протекторат Родоса над Делосом і Друга Ліга несіотів проіснували до 167/6 р. до Р. Х., коли Делос був повернутий римлянами Афінам. Самому ж острову був наданий статус *porto franco*, що привело до економічного занепаду Родоса. Тож значення Делоса у Лігах несіотів змінилось від першопочаткового релігійного центру до суто економічного.

Ліга несіотів, яка об'єднувала Кікладські острови навколо Делоса, протягом III – першої половини II ст. до Р. Х. була інструментом підтримки елліністичними монархами свого верховенства в Егеїді. Делос відіграв важливу роль релігійного центру, про що свідчить заснування на острові загальносоюзних свят та щедрі пожертви від Антигонідів, Птолемеїв та інших монархів. Але з переходом Делоса під протекторат Родоса його значення саме як комерційного центру зростає.

³³⁶ Badoud N. Rhodes et les Cyclades à l'époque hellénistique... P. 124.

³³⁷ Ziebarth E. Delische Stiftungen... S. 430.

РОЗДІЛ III

Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.

3.1. Острів Ренея як складова делоського поліса.

Однією з найважливіших проблем у дослідженнях, що стосуються стародавньої Греції, була проблема поліса та його визначення. Тривалий час поліс називали просто містом-державою, до складу якого входить як саме місто безпосередньо, так і сільська околиця хора. У нашому розумінні поліс – колектив рівноправних громадян, громадянська община³³⁸. Але важливим для поліса є і місце проживання цієї общини, скажімо, його фізична складова, територія, яка могла впливати як на внутрішню, так і на зовнішню політику кожного поліса.

Наявність загальноеллінського святилища Аполлона та становлення Делоса як авторитетного релігійного центру і визначили його особливості. Одна з них полягала в тому, що до складу делоського поліса входив сусідній острів Ренея, який по-різному характеризується у відомих нам джерелах (особливо при порівнянні наративних та епіграфічних даних). Тому залишається важливим визначення місця та значення острова Ренеї у структурі делоського поліса.³³⁹

Спочатку варто розглянути, що собою являли ці острови. Делос (Δῆλος) – це найменший острів Кікладського архіпелагу, що лежить у його центрі; довжина – 6 км, а максимальна ширина – 1,3 км. Сам же Делос являв собою продовгувату скелясту смугу без родючих земель та без будь-яких багатств. Центр цієї невеликої держави сформувався на горі Кінф, навколо якої, в долині, розрослося місто. Страбон (Strab. X. V. 2) описує острів так: «На Делосі було однойменне місто, що лежало так, як і святилище Аполлона і Лето, на рівнині; над містом височів Кінф – скеляста гора без рослинності; через острів протікала невелика річка Іноп, та й сам острів маленький». Саме місто було розташоване у північно-

³³⁸ Визначення поліса як общини-держави із посиланнями на наукову літературу див.: Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса... С. 69.

³³⁹ Кукоба Л. Острів Ренея як складова делоського поліса у світлі античної традиції та епіграфіки (V – III ст. до Р. Х.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 45. К., 2015. С. 12–16.

західній частині острова і розвивалося довкола святилища Аполлона на північ, південний схід і південь разом з так званою «священною гаванню» на захід від святилища. Ренея (Ρήνια) – набагато більший сусідній острів. Йому Страбон (Strab. X. V. 5) дає такий короткий опис: «Ренея – це пустельний острівок у чотирьох стадіях від Делоса...», який із VI ст. до Р. Х. став частиною делоського поліса (хоча в період існування ранньої острівної делоської амфіктіонії Ренея не входили до островів, які повинні були покровительствувати Делосу та його святилищу). Як зазначав Ю. Андреев, «під час розквіту грецької цивілізації багато полісів продовжували існувати в невеликих гірських долинах та на маленьких островах Егейського та Іонійського морів. Загальна площа таких держав була невеликою. Так, Делос разом з островом Ренея мав 22 км²»³⁴⁰.

У період ранньогрецької тиранії тирані піднімали свій авторитет шляхом покровительства відомим святилищам, особливо Дельфам та Делосу. У попередньому розділі було розглянуто діяльність тиранів на острові. Тут же увага звертається на факт приєднання Ренеї до Делоса Полікратом Самоським. Він намагався стати покровителем делоського храму Аполлона з метою реалізації своїх амбіцій, спрямованих на встановлення торгової гегемонії в Егеїді. Так, у Фулідіда (Thuc. III. 104. 2) можна знайти повідомлення про подарунок Полікрата: «Острів Ренея лежить дуже близько до Делоса, що тиран самоський Полікрат, який певний час панував зі своїм флотом на морі, завоював Ренею (як і інші острови), приєднав її ланцюгами до Делоса, присвятивши Делоському Аполлону». Саме так антична традиція доносить приєднання Ренеї до Делоса.

Такий собі «дарунок» Аполлону не варто розглядати, як унікальне явище. Тут потрібно виходити з розуміння давньогрецької релігії і ставлення самих еллінів до своїх богів. Як у героїчні часи царям давались у користування земельні наділи та обрані частки військової та іншої здобичі у вигляді почесних дарів, так надавались вони і богам. Нерухома і рухома власність була присвячена богам, насамперед для задоволення священної служби: перша віддавалась на орендне

³⁴⁰ Андреев Ю.В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. СПб., 1998. С. 62–63.

утримання, і отримані кошти спрямовувались на покриття витрат культу та утримання священнослужителів, друга складалась зі священного начиння, необхідного для священнодійств³⁴¹. Свої храмові наділи мали також інші святилища Аполлона у Дельфах, Дідімах, Кларосі. Тому цілком закономірно, що Делосу був присвячений сусідній острів.

Однією з важливих подій, пов'язаних із Делосом у V ст. до Р. Х., стало утворення Делоської симмахії. Ця подія добре збереглася в античній традиції і згадується не одним автором. Цей острів продовжував зберігати мир, свій статус «священного місця» та привілеї. Треба наголосити на тому, що пов'язано з Делосом з моменту заснування симмахії. Делос був звільнений від сплати військових внесків, які інші союзники зобов'язані були сплачувати. У записах від 454 до 421 рр. до Р. Х. Делос не згадувався у списках платників форосу, але Ренея, яка належала Делосу, зазначається у списках разом з іншими островами³⁴². Лейдлоу У. пояснює таке розрізнене ставлення до Делоса і Ренеї одним фактом: «З Делоської промови оратора Гіперіда знаходимо, що делосці були звинувачені у вбивстві кількох багатих еолійців, які прибули на делоський фестиваль. Делосці, у свою чергу, звинуватили ренейців, на чиєму острові були знайдені тіла. Ренейці це звинувачення спростовували»³⁴³.

З відомих написів та археологічних досліджень Ренеї впливає один важливий факт: лише частина Ренеї належала храму Аполлона, а на іншій розрослося самостійне ренейське місто. Згадувані археологічні розкопки виявили, що храму належала тільки південна частина Ренеї (її від Делоса відмежовувала вузька протока)³⁴⁴. У північно-східній частині острова, на захід від гір Лутра та

³⁴¹ Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Богослужбные и сценические древности. СПб., 1997. С. 44.

³⁴² IG I² 63-64; 194; 196; 198; 202; 204; 205; 212.

³⁴³ Laidlaw W.A. A history of Delos... P. 65.

³⁴⁴ Історія археологічного дослідження Ренеї та детальний опис поховань і знахідок ґрунтовно описані у статтях Дінау-Куюд М.-Т.: 1. Dinahet-Couilloud M.-T. Le Délos et Rénée. *BCH*. 1985. Vol. 109. № 2. P. 886–890; Délos et Rénée. *BCH*. 1989. Vol. 113. № 2. P. 746–761; Rénée. *BCH*. 1976. Vol. 100. № 2. P. 822–828.; Rénée. *BCH*. 1978. Vol. 102. № 2. P. 853–877; Rénée. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 2.

Піргос, археологічно виявлено поселення, непідконтрольне Делосу і, як це можна зрозуміти з джерел, включене до списку платників форосу для союзу.

Із цього випливає, що лише Делос та його святилище Аполлона мали особливе становище в союзі, були релігійним центром, який потрібно охороняти (та й афінянам потрібна була дружба та покровительство відомому святилищу для підняття свого авторитету серед союзників). Ренея ж якогось особливого становища в союзі не мала. Можна стверджувати, що цей острів, вірніше його частина, не сприймався як невід'ємна складова делоського поліса³⁴⁵.

У 425 р. до Р. Х. афіняни провели друге очищення Делоса, про яке знаходимо повідомлення у Фукідіда (Thuc. III. 104. 2)³⁴⁶ та Страбона (Strab. X. V. 5)³⁴⁷. Обидва автори підкреслюють, що під час очищення для перенесення покійників використали Ренею, де, зрештою, і виникло кладовище делосців – факт, підтверджений археологічними дослідженнями Ренеї.

Ще одну згадку про Ренею у зв'язку зі згаданим раніше священним посольством Нікія на Делос знаходимо у Плутарха (Plut. Nic. 3.4.1–3.6.2). Тут бачимо, що Нікій, якому випало підготувати свято для храму Аполлона та делосців, задля його кращої організації використав для попередніх приготувань острів Ренею. Саме ж свято на Делосі було проведено з великою пишністю. З повідомлення про теорію Нікія випливає той факт, що головним для афінян було «привезти свято» Аполлону та Делосу. Ренею ж тут використали лише як місце для підготовки свята³⁴⁸.

P. 748–750; Rénée. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 2. P. 655–662; Monuments funéraires de Rhénée. *BCH*. 1970. Vol. 94. № 2. P. 533–547. Nécropole délienne et épitaphes: Problèmes d'interprétation. *BCH*. 1984. Vol. 108. № 1. P. 345–353. Une famille de notables tyriens à Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 2. P. 617–666.

³⁴⁵ Кукоба Л. Острів Ренея як складова делоського поліса у світлі античної традиції та епіграфіки (V – III ст. до Р. Х.). С. 13.

³⁴⁶ «усі могили з покійниками афіняни наказали вивезти з острова і заборонили перебування там тих, хто помирав, і жінкам, що мали народжувати, наказавши перевезти на сусідній острів Ренею».

³⁴⁷ «...де пам'ятники померлих делосців. Справа в тому, що на Делосі не дозволяється ні ховати, ні спалювати покійників, і навіть тримати жодної собаки»

³⁴⁸ Кукоба Л. Острів Ренея як складова делоського поліса... С. 14.

Це, зрештою, й не дивно. Ставлення до Ренеї й Делоса вельми різнилося: Делос був визнаним релігійним центром, він був островом Аполлона, на що Ренея, звісно, претендувати не могла. Вона ж була тільки «додатком», який, з одного боку, і належить до священного острова, але, з іншого, і не є повноцінною його складовою. Загалом, за повідомленнями античних авторів, Ренея зображується як та частинка Делоса, де можна хоронити людей, народжувати дітей, утримувати собак, готувати свята та різні урочистості. Делос у наративних джерелах – то загальногрецький, впливовий і авторитетний релігійний центр, священний острів бога Аполлона, Ренея ж у його складі посідає місце другорядне.

Дещо інша картина щодо Ренеї вимальовується з аналізу епіграфічних джерел. Про списки союзників, які сплачували форос, уже йшлося вище. Разом з ними, і не менш важливими, є храмові звіти: спочатку – афінських амфіктіонів, а потім – делоських гієропіїв. В епіграфічних даних Ренея відкривається з іншої сторони, а саме як досить вагома і важлива складова для Делоса, особливо для економіки цього поліса, що буде розглянуто далі.

Наративна традиція та епіграфічні написи неоднаково висвітлюють місце Ренеї у складі делоського поліса. З повідомлень античних авторів, Ренея, передана як дарунок храму Аполлона, була просто територіальною складовою, своєрідним «фізичним продовженням» делоського поліса. Тільки сам Делос вважався священним островом, і до нього було особливе ставлення. Якщо визначити статус Ренеї у складі делоського поліса, то треба мати на увазі той факт, що як поліс Делос виник саме навколо святилища і завдяки святилищу. Тому, визначаючи статус острова Ренеї, можна схилитись до такого варіанта: це «власність храму Аполлона», яка у баченні греків не була складовою частиною делоського поліса.

3.2. Делоська полісна організація у IV ст. до Р. Х. Афіньська адміністрація

В епіграфічних написах IV ст. до Р. Х.³⁴⁹ внутрішньополітична структура делоського поліса представлена не досить детально. Відомо, що Арістотель (Athenaeus. VII, 296 с.) описав Делоську політію, але це джерело до нас не дійшло. Можемо констатувати, що очолювали поліс архонти. Виходячи з того, що багато написів починались із вказівки на афіньського та делоського архонтів, ця магістратура була щорічною. У цей час існували та діяли делоські Буле та Народні збори. Написи нам надають відомості, що Народні збори мали змогу видавати власні декрети. Із делосців обирали гієропіїв, котрі брали участь у жертвоприношеннях.

Із написів так званого «Сендвічського Мармуру» (IG II² 1635) випливає, що існувала посада епістасіона, але його функції залишились невідомими. Також із цього напису маємо свідчення, що судові функції здійснювали судді, яких призначали Афіни.

Епіграфічні написи дають нам свідчення про діяльність на Делосі афіньської адміністрації – амфіктіонів³⁵⁰. Що ж стосується самих афіньських магістратів, то

³⁴⁹ IG II² 1633–1653.

³⁵⁰ Проблема афіньської адміністрації на острові має свою історіографію. До її вивчення почали звертатись практично відразу ж після початку археологічних розкопок, що забезпечили дослідників епіграфічними джерелами. Оскільки нарративна традиція про амфіктіонів на Делосі представлена тільки короткими нотатками в Арістотеля (Arist. Athen. Pol. VII. 62, 2) та Афінея з Навкратіса (Athenaeus, IV, 173 a.), саме написи стали головним джерелом із даної теми. Одними з перших здійснили аналіз храмових звітів амфіктіонів А. Бек (Böekh A. Die Staathaushaltung der Athener. 766 S.), Т. Омолль (Homolle T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne. *BCH*. Vol. 8. 1884. P. 282–327.) та Ф. Дюррбах (Dürnbach F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1906–1909), I. *BCH*. Vol. 35. 1911. P. 5–86). Про амфіктіонів у своїх працях говорить В. Шеффер Schoeffler V. de. Die Deli ... 250 S. Schoeffler V. de. Delos ... S. 2459–2503). Уже в XX ст. до теми храмових звітів звертається У. Лейдлоу (Laidlaw W.A. A history of Delos... 308 p.). Ж. Купрі (Coupry J. Études d'épigraphie délienne... P. 236–250. Études d'épigraphie délienne. II Notes sur un compte rendu de gestion Amphiktyonique (IV e S.) ... P. 85–96.) здійснив більш детальний палеографічний аналіз написів, що стосувались

вперше посада амфіктіонів згадується в написах, які відносять до аттико-делоських документів. Вони проливають світло на адміністрацію делоського храму того часу. Написи датують 410 р. до Р. Х. і відносять до періоду архонства Главкіппа в Афінах та Апеманта на Делосі (ID 92, 93)³⁵¹.

Тобто, можна вважати доведеним, що в цей час посада амфіктіонів уже точно існувала на Делосі. Що ж стосується можливості її запровадження у більш ранній період, то вона зберігається, хоча аргументи на користь цього значною мірою носять гіпотетичний характер. Одним із таких аргументів є добре відомий у наукових колах напис, що датується 434–432 рр. до Р. Х. (ID 89), в якому йдеться про здачу в оренду храмового майна якимись посадовими особами, з великою ймовірністю, амфіктіонами.

Що ж стосується більш раннього періоду, то питання про запровадження посади афінських амфіктіонів тісно пов'язане з питанням про походження самого цього терміну, про можливість його застосування ще до виникнення Делоської симмахії.

Уперше назва посади амфіктіонів на Делосі згадується в написах 410 р. до Р. Х. У них знаходимо, що амфіктіонів було четверо – вони й становили одну колегію, яка управляла храмом. Посада була щорічною³⁵², хоча з часом ці обмеження зникли, і обіймати її стало можливим уже протягом кількох років. Серед помічників амфіктіонів у написах 410 р. до Р. Х. згадувались три неокорої

афінських амфіктіонів. У дослідженні Р. Гамільтона (Hamilton R. *Treasure Map...* 496 p.) аналізується проблема запису храмових скарбів та майна, а також здійснена спроба встановити взаємозв'язок цих записів з різними аспектами життя делоського поліса. Новий погляд на діяльність і значення афінської адміністрації храму Аполлона на Делосі представила у своїй праці В. Чанковська (Chankowski V. *Athènes et Délos à l'époque classique...* 588 p.). К. Константакопулу ж (Constantakopoulou C. *The Dance of the Islands...* 348 p.), у свою чергу, розглядає Делос як важливий релігійний центр для всієї мережі Кікладських островів, а афінських амфіктіонів – як посадовців, за допомогою яких афіняни намагалися поширити свої впливи на всю цю мережу.

³⁵¹ Кукоба Л. І. Афінські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х. С. 6.

³⁵² Homolle T. *Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne ...* P. 287.

(ID 93). Вони називалися співархонтами³⁵³. Усі вони були з храму Аполлона та Артеміди, і функції їх були цілком другорядні – передавати грошові внески афінським амфіктіонам.

Вигнані Спартою після битви при Егоспотамах у 405 р. до Р. Х., афіняни вже в 394 р., після битви при Кніді, відновили своє верховенство над островом³⁵⁴. З приводу цього існує ще одне твердження, що у перерві після Пелопоннеської війни афіняни змогли відновити своє управління.³⁵⁵ Остаточо вони відновили свій контроль над святилищем в 377 р. до Р. Х., коли був створений Другий Афінський морський союз.

Можна припустити, що після цих подій була створена нова колегія амфіктіонів. Встановлено, що принаймні в 377 р. до Р. Х. вона точно виконувала свої обов'язки. Підтвердження цього знаходимо в написах так званого «Сендвічського Мармуру» (IG II² 1635). Це звіти адміністрації протягом 377 – 373 рр. до Р. Х. Їх важливість полягає в тому, що вони містять повний запис афінської адміністрації в IV ст. до Р. Х. Тепер колегія складалася з п'яти амфіктіонів (з 376 р. включається до колегії ще один амфіктіон із Андроса) і секретаря³⁵⁶.

Із кількох написів IV ст. до Р. Х. (ID 104 (23), ID 104 (24), ID 104 (25)) ще впливає, що разом з амфіктіонами діяла колегія наопів (ναοποιοῦ). Вважається, що ця магістратура була встановлена афінянами у 360 р. до Р. Х., коли було розпочато будівництво нового храму у святилищі Аполлона. Колегія включала щонайменше двох наопів та одного секретаря. Їхнє завдання полягало у складанні контрактів на будівництво та контроль над самою роботою. Вони мали переважно

³⁵³ ... καὶ σ-

υναρχόντων καὶ νεωκόρων
Δηλίων Φίλλ[ι]δος καὶ συνα-
ρχόντων

³⁵⁴ Chankowski V. Athènes et Délos à l'époque classique... P. 169–174; Whibley L. Amphictyony ... P. 396.

³⁵⁵ САН. Vol. 6. P. 555.

³⁵⁶ Кукоба Л. І. Афінські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х. С. 9.

фінансову роль: здійснювали виплати, накладали та стягувати штрафи проти підрядників, які не виконували зобов'язання, а також у них було право приймати рішення в разі виникнення суперечок між підрядниками. Написи, які стосуються, головним чином, судових рішень, дають змогу поглянути на розподіл завдань у межах однієї колегії. Очевидно, секретар колегії 345/4 рр. до Р. Х. Філістід відповідав за стан каменів, закладених того року. Штрафи, які він накладав на роботу, стосувались лише дефектів установки. Були й інші види суперечок із підрядниками, які не виконували зобов'язань. Тому, цілком можливо, що наопи мали забезпечувати дотримання положень генеральних договорів, тоді як секретар мав конкретне завдання перевірки матеріалів³⁵⁷.

Наопи та їхній секретар отримували, як і амфіктіони, платню в одну драхму на день із коштів святилища. Було прийнято рішення про виплату цієї компенсації за указом Арісімброта (ID 104 (24))³⁵⁸. Ця сума і, ймовірно, кошти, необхідні для закупівлі матеріалів, надавались наопам амфіктіонами. Саму ж колегію наопів слід розглядати як підпорядковану магістратуру, покликану здійснювати фінансові рішення та операції³⁵⁹.

Крім звітів «Сендвічського Мармуру», існують інші написи, досліджені Т. Омоллем³⁶⁰, які також належать до документів аттико-делоської амфіктіонії і мають справу зі звітами та фінансами храму Аполлона. Детальніше написи «Сендвічського Мармуру» будуть розглянуті в наступному розділі. Тут варто вказати, що амфіктіони мали у своєму віданні перелік усіх островів, міст, приватних осіб, що брали позички у храму. Вони фіксували всі прибутки храму, серед яких були надходження від здачі в оренду храмових земель та будинків, вели реєстр цих будинків. Амфіктіони займались підготовкою Делій. Вони

³⁵⁷ Chankowski V. Un nouveau procès délien ... P. 180.

³⁵⁸ Аналіз будівельного контракту ID 104(4) IV ст. до Р. Х. див.: Hellmann M.-C. Un problème d'architecture et d'épigraphie déliennes. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 1. P. 151–159.

³⁵⁹ Chankowski V. Un nouveau procès délien ... P. 180.

³⁶⁰ Homolle T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne...P. 282–327. Homolle T. Inventaires des temples déliens en l'année 364. *BCH*. 1886. Vol. 10. P. 461–475.

реєстрували всіх боржників та штрафників. У звітах за 374 – 373 рр. зафіксовано вісім делосців, які були оштрафовані на 10 000 драхм кожен за те, що витягнули амфіктіонів із храму і побили їх. Один із них сплатив свій штраф, і його ім'я було стерто³⁶¹.

Усе це було у віданні афінських амфіктіонів і Афін. Делоське святилище було відомим центром паломництва, а сам храм Аполлона уже в IV ст. до Р. Х. перетворився на своєрідний банк античного світу. Саме цей банк, який був розташований на центральному острові Кіклад, надавав землі і будинки в оренду, робив позички як приватним особам, так і цілим містам. Саме це, на нашу думку, крім релігійного обґрунтування, було головною причиною для Афін підпорядкувати собі святилище. У такий спосіб афіняни могли контролювати і нав'язувати свою волю Кікладам³⁶². Адже написи містять назви багатьох островів, які брали позички у храму. І ці ж острови є також серед учасників Другого Афінського морського союзу (IG II² 43).

Оскільки амфіктіони займались майновими і грошовими багатствами храму, то, як зазначив Арістотель в Афінській політії (Arist. Athen. Pol. 7. 62. 2), «амфіктіони, які призначались на Делос, отримують по драхмі щоденно з Делоса».

Відання храмовою казною не було єдиним обов'язком амфіктіонів. Вони ще були відповідальні за різні дари богу, які зберігалися в храмі. Із часом цей обов'язок перейде до делосців³⁶³.

Ще один аспект, на який варто звернути увагу, вивчаючи діяльність амфіктіонів на Делосі, – це відносини між самими жителями острова та представниками афінської адміністрації. Афіняни контролювали найважливіше, що було на острові – святилище і його казну. При цьому делосці утримували за собою певні привілеї. Так, Делос не входив до полісів, які сплачували форос Афінам. Проте безконтрольність і навіть безцеремонність афінян під час

³⁶¹ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 78–79.

³⁶² Кукоба Л. І. Афінські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х....С. 10.

³⁶³ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 82.

управління островом не могло не призвести до невдоволення та протестів з боку місцевого населення, до створення навіть певної опозиції діям Афін.

Про це свідчить кілька епізодів. До першого можна віднести випадок, який у написах датується 376/5 р. до Р. Х., про нього вже частково згадувалось раніше. Тоді вісім делосців витягнули із храму амфіктіонів і побили їх. За це їм довелося понести покарання: вічне вигнання і штраф у 10 000 драхм (ID 98 В 24–30). Головним звинуваченням стало безбожництво і спаплюження святилища³⁶⁴. Але це було тільки офіційним звинуваченням. Афінцям довелося визнати наявність опозиції своєму домінуванню на острові. Після цього в колегію афінських амфіктіонів увійшов ще один амфіктіон з Андроса. Так афінцями розділили цю посаду з іншим полісом – тепер не одні вони управляли делоським святилищем. Крім того, це могло більше відповідати принципам організації амфіктіоній. З часом андроський амфіктіон зник із написів. Наслідком цього інциденту стало те, що делоські архонти почали призначатися, а не обиралися за жеребом³⁶⁵.

Афінцями пішли на певні поступки делоським громадянам, яких тепер почали залучати до управління святилищем. У написах, які дійшли, збереглися свідчення про співробітництво делоського буле та їх гієропіїв з афінськими амфіктіонами у справах реєстру храмової казни³⁶⁶. Кількість і обов'язки гієропіїв точно невідомі. За назвою можна припустити, що вони були пов'язані з жертвоприношеннями. В Афінах також була посада гієропіїв, до обов'язків яких входило слідкувати за жертвоприношеннями. Делоські гієропії могли бути помічниками афінських амфіктіонів під час виконання щомісячних жертвоприношень. Тільки в період незалежності острова гієропії зосередять у своїх руках повний контроль над святилищем, а посада гієропія стане однією із найважливіших на Делосі³⁶⁷.

³⁶⁴ Böekh A. Die Staathaushaltung ... S. 107; Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 80.

³⁶⁵ Laidlaw W.A. A history of Delos... P. 80.

³⁶⁶ Whibley L. Amphictyony ... P. 396.

³⁶⁷ Кукоба Л. І. Афінські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х. С. 11.

В історії Делоса зафіксований ще один інцидент 345 р. до Р. Х., який свідчив про опозицію на острові. У промові Демосфена «Про вінок» (Dem. De coron. 18, 134 – 135) знаходимо, що афіняни обрали якогось собі Гіперіда на посаду синдика для захисту інтересів Афін і афінського контролю над делоським святилищем перед радою Дельфійської амфіктіонії³⁶⁸. Саме до ради цієї амфіктіонії делосці звернулися з проханням звільнити святилище від афінського контролю. У цей час великий вплив у Дельфійській амфіктіонії мав Філіпп Македонський, і делосці розраховували на його лояльність і підтримку. Але Філіпп не став на бік делосців, і афіняни залишили за собою контроль над святилищем Аполлона ще на певний час.

У написах також зафіксований один факт (IG II² 222), на який також варто звернути увагу. Деякі проафінськи налаштовані делосці змушені були втікати з острова в Афіни, щоб врятувати собі життя. Афіняни нагородили їх громадянством і утриманням за державний рахунок³⁶⁹.

Із цих прикладів виходить, що опозиція Афінам на Делосі дійсно існувала. Імовірно, що громадянам острова не було достатньо посади гієропіїв. До цього слід додати, що делосці ще пам'ятали про їхнє виселення з острова афінянами. Але щодо цього в наукових дослідженнях існує інша точка зору. Т.Оммоль у перших дослідженнях храмових інвентарів визначив політичний статус делоського поліса як автономний, Делос сам розпоряджався внутрішніми справами та організацією політичних магістратур, і лише адміністрація храму була замінена афінянами, предводителями та представниками острівної амфіктіонії.³⁷⁰ В. Чанковська у своєму дослідженні доводить, що делосці спокійно

³⁶⁸ Constantakopoulou C. The shaping of the past: local history and fourth-century Delian reactions to Athenian imperialism URL: http://www.academia.edu/1780231/The_shaping_of_the_past_local_history_and_fourth-century_Delian_reactions_to_Athenian_imperialism. P. 7–8.

³⁶⁹ Chankowski V. Athènes et Délos à l'époque classique ... P. 252–253; Homolle T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne...P. 292–293; Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 168–184.

³⁷⁰ Homolle T. Inventaires des temples déliens en l'année 364. *BCH*. 1886. Vol.10. P. 468.

співпрацювали з афінянами та уникали конфліктів у відносинах³⁷¹. Вони видавали власні постанови та декрети. Афіняни не втручались у внутрішні справи делоського поліса. І це можна пояснити тим, що маленький беззахисний поліс не міг бути для Афін якоюсь загрозою, а казна Аполлона була у їхньому розпорядженні. З цією думкою можна не погодитись, адже виникає кілька питань. Якщо делоський поліс був самостійний, а майже вся територія острова Делоса і Ренеї була розділена на теменоси, що належали храму Аполлона, то який ступінь зайнятості в управлінні внутрішнім життям був у полісних магістратур? Чому спостерігається велика різниця у кількості постанов буле та народних зборів у період перебування афінської адміністрації та делоської незалежності? Делос дійсно не мав військової організації, адже статус священного місця за ним закріпився у попередні століття, він був недоторканим, а протистояти такому полісу, як Афіни, не зміг би навіть при наявності війська. Можна припустити, що делосцям на деякий час довелось змиритися з присутністю афінян, але самостійним полісом за таких умов Делос бути не міг. Крім того, Делос як поліс формувався навколо святилища, усе суспільно-політичне життя відбувалось навколо нього переважно. Тому, на нашу думку, делоський поліс не можна назвати самостійним, адже він не керував повністю усіма тими справами, які належали йому.

Таким чином, у IV ст. до Р. Х. на Делосі діяли такі ж полісні магістратури, як і в інших. Джерела дають можливість набагато краще дослідити афінську храмову адміністрацію. Використовуючи амфіктіонів, Афіни утримували під своїм контролем делоський храм і храмову казну, вели облік усіх боржників храму, що сприяло поширенню їхнього впливу на кікладські острови. Незважаючи на опозицію з боку делосців, афіняни зуміли утримати святилище у своєму розпорядженні протягом IV ст. до Р. Х. Сам же Делос не мав змоги повністю реалізуватись як поліс.

³⁷¹ Chankowski V. Athènes et Délos à l'époque classique... P. 370–371.

3.3. Становлення «незалежності» та політична еволюція

IV ст. до Р. Х. стало для Делоса періодом, коли він мав змогу звільнитись від афінського панування двічі. Вище вже зазначалось, що першу незалежність він отримав після закінчення Пелопоннеської війни. Повна поразка Афін від спартанців привела до встановлення гегемонії Спарти в Егеїді. Що ж стосується Делоса, то, цілком імовірно, він був звільнений від афінських амфікціонів. Р. Етьєн стверджує, що після битви при Егоспотамах у 405 р. до Р. Х. Делос отримав самоуправління і контроль над святилищем при домінуванні Спарти в Егеїді. Один із написів³⁷², знайдених на Делосі, датується іменами спартанських царів Агіса і Павсанія та всіх п'яти ефорів і згадує про «храм і майно бога». Цей період Т. Омолль³⁷³ та Р. Етьєн³⁷⁴ назвали «періодом першої незалежності», хоча В. Чанковська заперечує існування «першої незалежності».

Розглядаючи афінську адміністрацію на острові, ми вже згадували про спробу делосців у 345 р. до Р. Х. отримати допомогу від Філіппа Македонського, який мав авторитет у дельфійській амфікціонії. Але македонський цар не став на бік делосців, і їхні намагання не отримали позитивного результату.

Лише після Східного походу Александра Македонського та воєн діадохів Делос отримав незалежність. Як зазначалось вище, Антігон Монофтальм звільнив острів від афінян. Це було здійснено під час його державної та острівної політики. Він же зробив Делос релігійним центром Ліги несіотів, а на його честь було засновано свято Антігонеї та Деметрії для вшанування сина Деметрія Поліоркета. З огляду на зазначені події можемо стверджувати лише одне: незалежність на острів Аполлона прийшла лише завдяки зовнішнім факторам та політиці елліністичних монархів. Самі ж делосці були не в змозі відстояти свою незалежність та контроль над святилищем Аполлона. Часто в історіографії термін «незалежність» називали досить умовним. Адже для делосців це означало,

³⁷² Homolle T. Inscriptions archaïques de Délos ... P. 12.

ID 87... ἐβασίλευον Ἀγίς, Παυσανίας. ἔφοροι ἦσαν Θυιωνίδας, Ἀριστογενίδας, Ἀρχίστας, Σολόγας, Φεδίλας.

³⁷³ Homolle T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne ... P. 289.

³⁷⁴ Etienne R. Delos, de l'île sacrée à la place commerciale...

насамперед, незалежне та самостійне управління храмовим комплексом. Але, на нашу думку, для Делоса не тільки це було головною ознакою їх самостійності. Позбавлення афінського впливу та контролю вело до подальшої еволюції делоського поліса, до остаточного оформлення всіх полісних інститутів, формування власних делоських полісних цінностей та відчуття кожним громадянином своєї важливості в житті держави. Підтвердженням цього можна вважати різке збільшення епіграфічних написів, пов'язаних із діяльністю делоських полісних магістратур: різні документи органів влади, проксенічні декрети, постанови, звіти, угоди, контракти, закони та інше у порівнянні з попереднім класичним періодом³⁷⁵.

Епіграфічні написи не дають можливості повністю реконструювати всі політичні структури кінця класичної епохи. Період же незалежності в написах репрезентований набагато повніше і краще, що дає змогу детальніше представити основні делоські полісні магістратури.

На Делосі, як і в інших демократичних полісах, верховними органами влади були буле (рада) та екклесія (народні збори). Багато декретів починалось із того, що «постановлено буле і народом»³⁷⁶. Ці органи зосереджували у своїх руках усю публічну владу на Делосі. Збори на Делосі відбувались не менше одного разу на місяць, а їхня робота готувалась пританеями. Рішення екклесії стосувались усіх сфер життя поліса. Екклесія приймала іноземні делегації та відправляла свої посольства. Народні збори призначали полісних магістратів, вирішували питання, які не були прописані в законах. Вони розглядали матеріальні питання, від яких залежали умови життя населення, функціонування інститутів та розвиток поліса³⁷⁷. На зборах приймався бюджет поліса, вирішувалось питання позички грошей у храма Аполлона³⁷⁸, створювався резервний фінансовий фонд для

³⁷⁵ Кукоба Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.). С. 8.

³⁷⁶ ἔδοξε τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμῳ.

³⁷⁷ Vial C. Délos ... P. 138.

³⁷⁸ Ibid. P. 141.

використання у випадку надзвичайних ситуацій³⁷⁹. Тож делоська еклесія мала демократичний характер та самостійно вирішувала всі внутрішні питання.

Наступним органом влади, як і в решти класичних полісів, була буле. Кількість членів ради залишилась невідомою. Буле була розділена на 12 щомісячних пританеїв або виконавчих комітетів. Рада обирала голову, який наглядав за голосуванням. Буле мала свій власний будинок, який часто згадується в написах під назвою Булевтеріон. Помісячні групи також засідали у власному приміщенні, яке в епіграфічних написах фігурує як Пританейон. У цих спорудах зберігався священний посуд, яким опікувався архонт задля використання на святах³⁸⁰.

Основними завданнями ради Делоса в період незалежності стали функції адміністрації та контролю, адже найважливішим для делоського поліса було управління майном бога та міста³⁸¹. Виконавчі комітети повинні були наглядати за діяльністю гієропіїв. Без їхньої співпраці не проводились жодні описи майна, не здійснювались ніякі виплати зі скарбниці³⁸².

Делоські написи дають змогу визначити основні обов'язки делоської буле: формулювання рішень делоських декретів, присутність представників на народних зборах та відповідальність за виконання рішень еклесії; присутність при передачі майна святилищу, документування гарантів позичальників, нагляд за дотриманням священних положень, створення комісії ради для засвідчення контрактів; контроль над фінансовими операціями святилища; контроль над державними фінансами, а саме при виплатах кредитів, операціях зі збирання коштів, консультації, контроль гарантів боржників, ведення архівів³⁸³.

³⁷⁹ Vial C. Délos... P. 142.

³⁸⁰ Laidlaw W. A history of Delos... P. 146.

³⁸¹ Vial C. Délos ... P. 97.

³⁸² Laidlaw W. A history of Delos... P. 146

³⁸³ Vial C. Délos ... P. 96–97.

Главою делоської держави був архонт³⁸⁴ з річним терміном повноважень. Він був присутній при поповненні та видачі з казни грошей, при передачі коштів із храмової казни до загальноделоської і навпаки, керував публічними роботами. Архонт, можливо, був головним наглядачем за проведенням великих свят, таких як Аполлонії³⁸⁵ та Діонісії³⁸⁶. В епіграфічних даних архонти також фігурують як особи, що здійснили приношення богам Аполлону, Афродіті та іншим богам³⁸⁷. Це, на нашу думку, було невід'ємною складовою діяльності таких відомих публічних осіб на Делосі, які, крім архонтства, посідали й інші важливі полісні посади.

Коли ми говоримо про еволюцію делоських полісних магістратур із становленням незалежності, то, насамперед, треба наголосити на становленні в цей час однієї з найважливіших, після архонта, в житті делоського поліса – колегії гієропіїв. Гієропії функціонували і в період контролю над святилищем афінськими амфіктіонами. Тоді їхні функції зводились до участі в жертвоприношеннях. Можемо порівняти із функціями афінських гієропіїв. Наведемо уривок з Афінської політики Арістотеля (*Arist. Athen. Pol.* III. 54. 6–7): «...за жеребом обирає народ ще десять гієропіїв для так званих “спокутних жертвоприношень”. Вони приносять жертви як самостійно, за призначенням оракула, так і спільно з віщунами, коли потрібно отримати сприятливе знамення. Крім того, народ обирає за жеребом ще інших десять, так званих “річних”. Вони здійснюють деякі жертвоприношення і відають усіма п'ятирічними святами, крім Панафіней. До п'ятирічних свят належать: по-перше, паломництво на Делос (існує також і семирічне паломництво туди) ...». Тож, як бачимо, головна функція

³⁸⁴ Перелік архонтів з 314 по 302 pp. до Р. Х. див.: Glotz H. Note sur les archontes déliens, de 314 à 302. *BCH.* 1920. Vol. 44. № 44. P. 362–366. А також хронологію архонтів періоду незалежності див.: Dürrbach F. La chronologie des archontes déliens. *BCH.* 1916. Vol. 40. P. 298–352.

³⁸⁵ Наявні декрети архонтів Делоса підтверджують їхню участь у святах. Аналіз декретів див.: Feysel C. Inscriptions inédites du Prytanée délien: dédicaces et actes d'archontes. *BCH.* 2000. Vol. 124. № 1. P. 253–260.

³⁸⁶ Laidlaw W. A history of Delos... P. 146.

³⁸⁷ Ziebarth E. Delische Stiftungen... S. 426–427.

гієропіїв як в Афінах³⁸⁸, так і на Делосі класичної доби – постійне забезпечення жертвоприношень³⁸⁹. Сама ж назва гієропіїв походить від слова – τὰ ἱερά – «жертва», «жертвоприношення». Тому в період афінського контролю над святилищем делоські гієропії могли здійснювати лише допоміжні функції при жертвоприношеннях³⁹⁰.

Лише із звільненням святилища від амфіктіонів гієропії перетворились на одну з провідних магістратур³⁹¹. Тепер вони еволюціонували у повноцінну храмову адміністрацію з великими повноваженнями, функціями та обов'язками. Вони замінили у своїй діяльності афінських амфіктіонів. Кількість гієропіїв змінювалась. У написах зазначалось або двоє, або четверо магістратів. Така кількість могла пояснюватись тим, що вони ділились два на два, працювали парами з власною компетенцією³⁹². У їхньому віданні перебувало все

³⁸⁸ Афінські гієропії вперше згадуються на святі Панафінеї у 560 р. до Р. Х. Століттям пізніше така сфера їхньої діяльності, як скарбники грошей та жертвоприношень, включала Елевсінію і до 320-х рр. до Р. Х. інші фестивалі також (хоча до того часу Панафінеї були передані у відання атлотетів)... В Афінах гієропії відомі як служителі священних об'єктів з 550-х рр. до Р. Х.: декрет 485/4 р. до Р. Х., який визначав їх обов'язки, показує, що вони були більше храмові служителі, ніж жерці, і були посадовцями під ретельним публічним контролем. (САН. Vol. 4. Р. 374).

³⁸⁹ Для порівняння функцій аналогічних посадовців у житті поліса можна розглянути статтю, присвячену гієропіям острова Кос: Smith D. R. The hieropoioi on Kos. *Numen*. 1973. Vol. 20. Fasc. 1. Р. 38–47. У ній автор, дослідивши епіграфічні написи, дійшов висновку, що гієропії на Косі були пов'язані виключно з релігійним життям.

³⁹⁰ Кукоба Л. Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 54. К., 2018. С.8.

³⁹¹ Спеціальні дослідження щодо гієропіїв та їх звітів див.: Homolle T. Comptes des Hiéropes du temple d'Apollon Délien. *BCH*. 1882. Vol. 6. 1–167. Р. 372–387. Homolle T. Comptes des hiéropes du temple d'Apollon délien (pl. XXV). *BCH*. 1878. Vol. 2. Р. 570–584. Lacroix M. Notes sur les comptes des hiéropes déliens. *BCH*. 1932. Vol. 56. № 56. Р. 372–387. Tréheux J. Les hiéropes déliens de 171 avant J.-C. *BCH*. 1985. Vol. 109. № 1. Р. 485–497. Лопухова О. Б. Гиеропеи – должностные лица делосского храма (314 – 166/165 до н. э.). *Из истории социально-политической и культурной жизни античного мира и Средневековья*. М., 1985. С. 139–160.

³⁹² Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. *BCH*. 1890. Vol. 14. Р. 417–418.

господарсько-адміністративне управління храмовим комплексом: здача в оренду земель, будинків, видача на відкуп поборів та податків, видача позичок із храмової казни. Вони вели облік прибутків і витрат святилища, здійснювали контроль за дотриманням у цілісності храмових будівель та їх ремонт. Гієропії забезпечували храми всіма предметами, необхідними для жертвоприношень, деревиною, олією, обладнанням та посудом, збирали накладені збори за всі пожертви³⁹³.

Важливою стороною їхньої діяльності було складення інвентарів храмових скарбів та їх збереження. З початком II ст. до Р. Х. гієропії стали завідувачами полісної казни. Під їх наглядом діяв цілий ряд дрібних храмових магістратів і слуг³⁹⁴. Тож було та екклесія частину своїх повноважень, а саме адміністрацію храму Аполлона, делегували гієропіям. Хоча такі важливі питання сакрального характеру, як введення нових богів у делоський пантеон та заснування нових свят на честь царів, були поза межами їхньої компетенції³⁹⁵.

Щодо судових функцій делоського поліса, то написи не містять обширної інформації. Є згадка про гелією, яка, ймовірно, діяла частинами по сто. До її повноважень могли належати справи, пов'язані з найважливішими питаннями існування поліса та святилища. Крім гелієї, на острові існував суд тридцяти одного, у віданні якого перебували справи торгового характеру. Фіксувався також суд епімететів. Він займався вилученням боргів з орендаторів теменосів храму³⁹⁶.

Епіграфічні написи зафіксували назви багатьох різних магістратів. Зокрема, було два полісних скарбників, що управляли фінансами міста, два секретарі (один для гієропіїв, інший – для міських магістратів), їхня посада була щорічною. Маловідомими є функції логістів, яких було шість. В одному з написів вони мали справу з оплатою дозволу на подорож³⁹⁷.

³⁹³ Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. P. 418.

³⁹⁴ Лопухова О. Б. Греческий полис Делос ... С. 17–18.

³⁹⁵ Laidlaw W. A history of Delos... P. 146.

³⁹⁶ Лопухова О. Б. Греческий полис Делос ... С. 16.

³⁹⁷ Кукоба Л. Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.) ... С. 9.

Щорічно обирали на Делосі трьох агораномів – наглядачів за ринком. Вони контролювали ваги і міри, забезпечували дотримання правил торгівлі, отримували скарги на діяльність торговців і передавали справи до суду³⁹⁸, збирали податки з купців, накладали штрафи на купців як покарання нечесних. Агораноми представляли державу на аукціонах громадських робіт³⁹⁹.

Агораноми асоціювались з астіномами – міськими наглядачами, у віданні яких стало придушення актів насилля, особливо над рабами⁴⁰⁰.

На Делосі, як і в інших давньогрецьких полісах, була організована державна система фізичного виховання. У написах фігурує гімнасіарх – наглядач за гімназієм. Він співпрацював із гієропіями і архонтом під час проведення ігор на святі Аполлона. У асистентах у нього був гіпогімнасіарх. Гіпогімнасіархія існувала на Делосі лише з часів незалежності⁴⁰¹. Хоча перший відомий напис датується 218 р. до Р. Х.⁴⁰², це не дає підстав унеможливити її існування у більш ранній період. У написі, який розпочинається з присвяти Аполлону та Гермесу, вказуються посади гімнасіарха та гіпогімнасіарха разом з іменами посадовців⁴⁰³. Серед вправ, навчанням яких займався гіпогімнасіарх, відома лише одна – факельна гонка (λαμπαδαρχία), яка також була присвячена Аполлону та Гермесу⁴⁰⁴.

³⁹⁸ Vial C. Délos ... P. 232.

³⁹⁹ Homolle T. Décrets du peuple athénien de Délos. *BCH*. 1889. Vol. 13. P. 411.

⁴⁰⁰ Laidlaw W. A history... P. 148.

⁴⁰¹ Plassart A. Fouilles de Délos exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. *Inscriptions du Gymnase*. *BCH*. 1912. Vol. 36. P. 392.

⁴⁰² Fougères G. Fouilles au gymnase de Délos. *BCH*. 1891. Vol. 15. P. 251.

⁴⁰³ Ἀπόλλωνι καὶ Ἑρμῆϊ

Ἀφθόνητος Μέννιος

γυαυασιαρχήσας

καὶ Κρίττι Νικάρχου

ὑπογυαυασιαρχήσας.

⁴⁰⁴ IG XI 4 1156.

Перша згадка про гімназій⁴⁰⁵ як такий на Делосі відноситься до 280 р. до Р. Х. (IG XI 2 182). Сам же гімназій був виявлений під час археологічного дослідження у 1835 р. на рівнині у північно-східній частині острова⁴⁰⁶. У написах зазначаються палестри. Одна з них була для рабів. Гімназій утримувався на кошти з храмової казни, можна припустити, одна палестра була публічною. Але як із храмової скарбниці, так і з полісної виділялись кошти на атлетичні змагання на святі Аполлона.

Ще однією важливою в житті поліса магістратурою були агонотети. На Делосі щорічно проводились свята та змагання, організація яких покладалась на цих посадовців.

Крім регулярних полісних магістратур, у написах згадуються і тимчасові. До таких можна віднести сітонаїв (ID 362)⁴⁰⁷. До їх обов'язків входив продаж зерна на Делосі, але це точно не визначено.

Тимчасово обирались епімелети. Назва посади епімелетів фігурує у делоських будівельних контрактах (ID 500, ID 502), що стосувались робіт у храмі Аполлона. Проте, якщо в одному декреті вказано колегію епістасіонів, то в іншому – епімелетів. Оскільки декрети датуються різними роками (297 р. до Р. Х. та 292 р. до Р. Х.), то було запропоновано вважати, що з часом колегія зазнала реорганізації і змінила назву⁴⁰⁸. Вона співпрацювала з буле та архітекторами, а до її функцій входив нагляд за будівельними роботами, створення контрактів для публічних робіт, нагляд за вчасністю їх виконання і дотримання архітектурного плану. Епімелети контролювали майстерні і могли накладати штрафи на тих, хто розірвав контракт. Крім того, вони були присутні при сплаті підрядчикам коштів гієропіями. Епімелети отримували щорічну комісію від виробництва священного посуду.

⁴⁰⁵ [τ]οῦ γ[υμνα]σίου

⁴⁰⁶ Детальніше про гімназій на Делосі див. статті Ж.-К Моретті: Moretti J.-C. Le gymnase de Délos. *BCH*. 1996. Vol. 120. № 2. P. 617–638. Moretti J.-C. Les inventaires du gymnase de Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 1. P. 125–152.

⁴⁰⁷ III ἔδο[με]ν τοῖς σιτώναις Διογένη,

⁴⁰⁸ Davis P. A. The Delian building contracts... P. 113.

Делос у період «незалежності» являв собою досить типовий поліс класичної епохи. Він мав аналогічні органи влади та різноманітні магістратури, як і інші⁴⁰⁹.

⁴⁰⁹ Досить цікавої еволюції Делос зазнав у період римського панування та передачі острова афінянам. Вищою законодавчою владою була метрополія, тобто Афіни, що володіла верховною владою на землю: Делос був залежною державою. Після 130 р. до Р. Х., після так званого «розчинення» клерухів, говорити про політичну організацію острова досить складно. З одного боку, Делос формально залишався в руках Афін, але магістрати, що присилались з метрополії, повинні були тепер управляти не тільки афінянами, але і римлянами, греками з інших міст і східними купцями, що жили на острові. Найбільш імовірним було існування у кожної етнічної групи, що населяла Делос, своїх управлінських органів, але ці органи повинні бути сильно обмеженими в правах і не могли самі проводити будь-які постанови, крім шановних посвячень: законодавча влада, яка вирішувала важливі і суттєві права кожної общини, була на батьківщині жителів міжнародного порту (в Афінах, у Римі, у східних державах). Це може пояснити відсутність офіційних декретів на Делосі після 130 р. до Р. Х.

Певною ілюстрацією цього може бути агора делосців (вона була побудована в другій половині IV ст. до Р. Х., але продовжувала використовуватись у наступні періоди історії), агора італійців (будівництво розпочато в 110 р. до Р. Х.) і комплекс посеїдоніастів, де могли обговорюватись внутрішні питання існування кожної з общин. Делоська епіграфіка засвідчує існування «делоського союзу беритських посеїдоніастів, купців, судовласників і власників складів і готелів». Об'єднання беритян мало свою організацію і було досить міцним. Сам же Делос у цей час був державою, що скадалася з політевм, які отримали подальший розвиток; союзи іноземних купців стали «поселенцями» і разом утворювали «Делос» без будь-яких форм поліса, але під владою афінського правителя.

Незважаючи на наявність різних етнічних общин, існувала визначена «координація» внутрішнього життя населення. І в період афінських клерухів, і після їх «розчинення» в масі східного та італійського люду головним магістратом острова був епімелет. Магістратура була щорічною і шанованою. У руках епімелета перебував загальний нагляд за справами клерухів, контроль над управлінням святилищем і будь-який захист інтересів метрополії. Він контролював і провідну на острові торгівельну діяльність. У руки нових магістратів після 166 р. до Р. Х. перейшло й управління святилищем, яке до цього було в руках гієропіїв. З перетворенням Делоса на вільний порт пентекостологи зникли, але з'явилась нова посада, пов'язана з торговою активністю острова, епімелети емпорія. Спочатку це була колегія з трьох чоловік, а з 124/123 р. до Р. Х. в написах фігурує тільки один член. Епімелети емпорія контролювали торговців, навклерів і власників складів, була для них найвищим авторитетом для вирішення всіх спірних питань. Дрібніші ринкові питання перебували у віданні агораномів. Значно зросло значення магістратури гімнасіарха. Він керував усіма ефебами острова, одночасно очолював головні свята: Аполлонії, Ромайї, Тесеїї, Атенайї.

3.4. Декрети проксенії

Виділення для окремого дослідження декретів проксенії Делоса⁴¹⁰ зумовлено тим, що вони також можуть вказувати на певні особливості цього поліса. Інститут проксенії зародився ще в архаїчний період⁴¹¹ і, досягнувши розквіту в класичну епоху, залишався засобом зв'язку та міцним політичним інструментом у відносинах між самостійними грецькими державами.

Спершу пояснимо кілька давньогрецьких понять. Слово *ξενος* означає «чужинець», «іноземець». Ксенія являла собою спеціалізовані та інституційні відносини, які стали наслідком збалансованого обміну між людьми, як правило, матеріального характеру. Основним обов'язком ксеноса була гостинність, але

Крім гімнасіарха виховання молодого покоління здійснювалось двома пайдотрібами, що стояли на чолі двох палестр: «палестри біля озера» і «палестри із граніту». На відміну від гімнасіарха, якого прислали Афіни, пайдотріби були в кінці II на початку I ст. до Р. Х. уродженцями країн Сходу, як і значна частина ефебів. Після «розчинення» клерухів гімназій залишився єдиним істинно грецьким центром організації багатомовного населення острова, що тяжіло у своєму способі життя до поведінки і світогляду населення муніципального міста імперської епохи. Як бачимо, політична організація Делоса пристосувалась до внутрішніх особливостей острова.

⁴¹⁰ Питання декретів проксенії делоського поліса розглядалось у працях, присвячених грецьким декретам проксенії загалом: Marek C. *Die Proxenie*. Frankfurt am Mein/Bern/New York: Peter Lang, 1984. IV. 484 S.; Mack W. *Proxeny and polis: Institutional networks in the ancient greek world*. Oxford: Oxford University Press, 2015. 432 p.; при дослідженні історії та головних аспектів розвитку острова в період незалежності: Laidlaw W. A. *A history of Delos...*; Reger G. *Regionalism and change ...*; при вивченні і коментуванні делоських написів: Holleaux M. *Inscriptions anciennement decouvertes a Delos*. *BCH*. Vol. 31. 1907. P. 335–377; Fougères G. *Fouilles de Délos (avril-août 1886): Dédicaces grecques et latines*. *BCH*. 1887. Vol. 11. № 11. P. 244–275. При цьому кожен із дослідників розглядав декрети у контексті вивчення вихідців із певних регіонів чи окремих громадян та їхньої діяльності або певного аспекту (економічного, політичного).

⁴¹¹ Серед досліджень давньогрецького інституту проксенії існує припущення, що на поширення проксенії впливала поява святилищ загальногрецького значення та панеллінських свят. З ростом їхньої популярності збільшувався і потік відвідувачів, яким потрібні були посередники у святилищах. З іншого боку, самі святилища були зацікавлені мати представників своїх інтересів у полісах Еллади. (Шарнина А. Б. Проксенія в межполісных отношениях Эллады. *МНЕМОН*. Исследования и публикации по истории античного мира. СПб., 2014. Вып. 14. С. 131).

траплялось, що ксенос сприяв благоустрою свого друга і у більш широкому значенні, надавши політичну чи військову допомогу. В основі цих відносин завжди був взаємовигідний обмін⁴¹². *πρόξενος* має такі значення: «проксен», «захисник», «заступник». А *πρόξενία* трактується як «право взаємної (суспільної) гостинності», «привілей», «почесний титул». Це явище являло собою інституційну та політизовану версію ксенії. Проксен за своєю суттю ставав ксеноном цілого поліса. Такі представники, які діяли на офіційному рівні, надавали послуги, схожс на ті, які ксенос міг надати окремій людині. Але, на відміну від ксенії, яка була формою приватних та особистих відносин між індивідами, проксенія за своєю суттю була публічною, офіційною формою взаємовідносин поліса й окремої людини⁴¹³. Проксенія стала цілеспрямованою формою громадянських відносин, що стала засобом становлення формальних контактів між полісами в V і IV ст. до Р. Х.

У випадку з Делосом, то більшість його проксенічних декретів припадає на період незалежності. У той час, коли протягом класичної доби інститут проксенії як інструмент взаємовідносин між самостійними, незалежними полісами набув свого найбільшого розквіту, на Делосі виявлено кілька проксенічних декретів. Можна висунути припущення, що на час перебування афінської адміністрації на острові Афіни не були зацікавлені у виданні делосцями проксенічних декретів громадянам інших полісів, тому могли, якщо не повністю контролювати, то впливати на цю сферу діяльності делоських народних зборів та буле⁴¹⁴. Декретів,

⁴¹²Казаков Д. В. Проксенія как проекция ксенических отношений на межполисную коммуникацию. *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика. № 1 (96). Т. 17. 2011. С. 6.

⁴¹³ Там само. С. 6–7.

⁴¹⁴ Щодо цього існує кілька поглядів. У розділі, присвяченому делоському полісу та афінській адміністрації IV ст. до Р. Х. вже наводились думки щодо автономності Делоса та його самоуправління. Тут же додамо аналогічну думку У. Лейдлоу (Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 82.). Він стверджував, що в період афінського контролю над островом Афіни не втручались у внутрішні справи делоського поліса. Делоські народні збори та буле видавали свої власні декрети та постанови, у тому числі і проксенічні декрети. І це було спробою

що належали до IV ст. до Р. Х., дійшло шість. Лише у трьох із них є відомості щодо громадянства, серед яких двоє були афінянами. Третій був жителем острова Іос. У. Лейдлоу⁴¹⁵ зазначив, що цей факт був свідченням того, що Афіни не забороняли формальні відносини між Делосом та іншими полісами. Якби ж афіняни не втручались у видачу декретів проксенії, то в період найінтенсивнішого використання по всій Греції можливості надання почесного звання проксена Делос міг би мати більшу кількість їх. Маючи авторитетне загальногрецьке святилище на острові, представники різних полісів могли б встановлювати дружні відносини з делосцями. Відомі епіграфічні написи не дають можливості підтвердити це припущення. Така незначна кількість декретів класичного періоду не може свідчити на користь невтручання афінян у внутрішні справи делосців. Афіни самі контролювали святилище і не були зацікавлені у появі інших покровителів святилища та делоських громадян.

Зовсім інший стан із цими декретами склався в елліністичний період. З отриманням незалежності кількість делоських проксенічних декретів різко зростає. Це не може бути простим збігом. Як тільки афіняни залишили острів, місцева адміністрація на власний розсуд почала видавати набагато більше декретів проксенії. У цій сфері діяльності делоського поліса відбулась своєрідна еволюція, чому і сприяла власна самостійність.

Зробимо ж загальний огляд декретів проксенії Делоса в період незалежності. Звичайна початкова формула декрету така: постановлено було і народом⁴¹⁶. Після цього фіксується ім'я та походження, вказується характеристика особи⁴¹⁷, зазначається досягнення перед полісом, чим нагороджується. Надалі у такому декреті йдеться: «З такого часу продовжує бути зразковою людиною у

афінян піти на певні поступки у зв'язку з антиафініськими настроями, які панували на острові. Сюди ж варто ще раз додати твердження В. Чанковської, що делосці самі контролювали своє внутрішньополітичне життя, а з афінянами співпрацювали у справах, що стосувались святилища.

⁴¹⁵ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 82.

⁴¹⁶ ἔδοξε τῆ[ι] βουλῆι καὶ τῶι δήμῳ·

⁴¹⁷ Зазвичай, то це ἀνὴρ ἀγαθός

відношенні до святилища та делоського народу і надає свої послуги місту і окремим громадянам, які звертаються до нього з певним проханням, що стосується Делоса». Магістрати фіксували декрет, а сам же публічний запис на камені ставився одержувачем привілеїв за рахунок власних витрат. Привілей проксенії надавався вільно, тому деякі міста не записували повні укази, і написи містили лише перераховані імена привілейованих.

Привілеї отримували за професію лікаря⁴¹⁸ Архіпп з острова Кеос⁴¹⁹, Нікандр із Галікарнасу⁴²⁰, Ксенофон із Коса⁴²¹, Філіпп із Коса⁴²². Цьому Філіппу з Коса було зведено на острові статую. Лікарі з Коса були дуже відомими у грецькому світі⁴²³. Крім лікарів, проксенії надавались особам, які працювали і відзначились у сфері науки та літератури: історику Мнесіптолему⁴²⁴ і Геракліту, який давав публічні лекції⁴²⁵. Привілеї проксенії отримували поети: Демотел із Андроса, Амфікл із Ренеї та інші⁴²⁶. У цей період на острові зростала роль та важливість банкірів, які також отримували аналогічні привілеї. До таких належать Евтіх із Хіоса⁴²⁷, Тімон із Сіракуз⁴²⁸. Декрети показують, що привілеї проксенії могли відновлюватись, власники таких привілеїв активно їх використовували⁴²⁹.

Вшановані привілеєм проксенії мали ще такі почесті, як перші місця на публічних святах та під час ігор, право безпосереднього звернення до буле і народних зборів, здійснення жертвоприношень, але це не було настільки важливим, як право на придбання землі та звільнення від податків. Привілей проксенії на Делосі надавав право тримати землю на острові. Один із декретів,

⁴¹⁸ κατά τε τὴν τέχνην τὴν ἰατρικὴν

⁴¹⁹ IG XI 4 693: εἶναι Ἀρχίππον ... Κεῖον

⁴²⁰ IG XI 4 775: Νίκανδρος ... Ἀλικαρνασεὺς ἰατρὸς ἀν[ήρ]

⁴²¹ IG XI 4 1200.

⁴²² IG XI 41078: Φίλιππον Φιλίππου Κωῖον ... τὸν ἰατρ[ο]ν

⁴²³ Fougeres G. Fouilles de Delos... P. 141.

⁴²⁴ IG XI 4 697: Μνησιπτόλεμον ... τὸν] [ἱ]στοριογ[ρά]φ[ον]

⁴²⁵ Holleaux M. Inscriptions anciennement ... P. 351.

⁴²⁶ Fougeres G. Fouilles de Delos... P. 141.

⁴²⁷ IG XI 4 691: Εὐτυχὸς ... Χίου

⁴²⁸ IG XI 4 759: Τίμων Νυμφοδώρου Συρακό[σ]ιος ἀν[ήρ]

⁴²⁹ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 4.

який відноситься до 306 – 230 рр. до Р. Х. і вшановує Дікаея з Кірени⁴³⁰, зазначає такий привілей проксенії, що звільняє від податків (ἀτέλεια) та надає право тримати землю і мати свою власність. Враховуючи, що земельний фонд на острові був обмежений і більшістю земель і угідь володів храм Аполлона, то наділення такими привілеями вказує на досить великі заслуги перед Делосом⁴³¹.

За декретами проксенії делоського полісу не можна ні стверджувати, ні виключати й економічні відносини, на яких зупинявся К. Марек⁴³². Майже з 350 постанов Делоса тільки три були прийняті для осіб, які займалися торгівлею, водночас як 72 були видані особам, залученим у політичну, військову, релігійну, цивільну або мистецьку діяльність⁴³³.

У декретах проксенії, які надавали Делоські буле та екклесія, можна знайти велику кількість етнічних назв громадян, які вшановувались. Із документів випливає, що одній особі належить лише один декрет⁴³⁴. За переліком громадян можна прослідкувати, що найбільше привілеїв проксенії отримали громадяни із Родоса (16), Афин (11), Тарса (11), Хіоса (10), Візантія (7), Халкіді (6), Александрії (5), Галікарнасу (5), Сіфноса (5). По чотири привілеї проксенії отримали жителі Кніду, Кноссу, Наксосу, Теносу, Македонії, по три – Андросу, Беотії, Паросу, Олінфа, Кірени, Арад, Риму, Пергаму, Мілету, Селевкії, Лакедемону. Представники інших міст (серед яких були міста Північного Причорномор'я: Пантікапей та Херсонес) отримали від Делоса та його буле і народних зборів по два та одному привілеї. На основі цих даних можна зробити висновок, що за період незалежності острова найбільше привілеїв отримали вихідці зі Східного та Південного Середземномор'я, Північної Егеїди та західного

⁴³⁰ IG XI 4 631: εἶναι δὲ αὐ[τοῖς ἀ]-

τέλειαν ἐν Δήλῳ καὶ [πολιτεί]-

αν καὶ γῆς καὶ οἰκ[ίας] ἔγκτη[σιν]. Див. також додаток Г.

⁴³¹ Кукоба Л. Декрети проксенії Делоса в період незалежності (314 – 166 рр. до Р. Х.). *Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура*: Збірник матеріалів наукової конференції. Чернівці – Вижниця: Черемош, 2013. С. 91–95.

⁴³² Marek C. Die Proxenie ... S. 359–360.

⁴³³ Reger G. Regionalism and change ... P.64.

⁴³⁴ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 142.

узбережжя Малої Азії. Щодо римлян, то вони фігурують у трьох декретах проксенії⁴³⁵. Один із них був наданий відомому римському полководцю Публію Корнелію Сципіону Африканському⁴³⁶.

Острів Делос продовжував вважатись у період еллінізму священним островом. Елліністичні правителі намагались налагодити відносини з ним і надати своє покровительство для посилення свого впливу в Егеїді. Тому деякі декрети надають почесні привілеї царям, наприклад, Птолемею Лагіду⁴³⁷.

Як виходить із декретів, практики їх датування не було, і лише декрет жителя Карфеї був датований архонством Фокея⁴³⁸, що було досить цікавим винятком. Ще одним незвичайним привілеєм, на який звертають увагу⁴³⁹, був привілей Гегестрата⁴⁴⁰, за яким він мав право не віддавати своє майно під заставу будь-кому, хто уклав або укладе договір із містом. Оскільки існував звичай у грецьких міст віддавати під заставу не тільки публічну, а й приватну власність, то Гегестрат, який був проксеном, звільнявся від цього.

Отже, декрети проксенії Делоса, основна маса яких належить періоду незалежності, були важливим інститутом зв'язків острова із «запізненою» самостійністю з громадянами інших держав. Це, у свою чергу, підтверджує важливість острова та його святилища, ріст торгових інтересів в елліністичному світі.

⁴³⁵ IG XI 4 712; 808; 809.

⁴³⁶ IG XI 4 712: Πόπ[λι][ος] Κορνήλιος Ποπλίου υὸς Σκιπίω[ν] [Ρ]ωμαῖος πρόξενος. Дослідження вшанувального декрету Сципіону та спроби точного датування див.: Dürrbach F., Jardé A. Fouilles de Délos (1903). Exécutées aux frais de M. le duc de Loubat. Inscriptions. *BCH*. 1904. Vol.28. P. 271–276. Див. також додаток Г.

⁴³⁷ IG XI 4 631: βασιλέα Πτολεμαῖον [ἀνὴρ ἀ] γαθός... εἶναι δὲ κ[αὶ αὐτὸν τὸν πρόξενον καὶ εὐεργέ[την] τοῦ ἱεροῦ καὶ Δηλίων

⁴³⁸ ἐπὶ Φωκείως ἄρχοντος

⁴³⁹ Laidlaw W. A. A history of Delos... P. 144.

⁴⁴⁰ IG XI 4 543.

3.5. Делоська громадянська община

Важливим у дослідженні особливостей делоського поліса є розгляд його жителів, громадянського колективу, який брав участь у житті своєї держави. Як відомо, населення Делоса належало до іонійських племен, тому мало традиційний поділ на чотири філи. У написах⁴⁴¹ збереглась назва лише однієї – Аргаді (Ἀργαδεις). Кожна із філ ділилась на тріттії. Їх очолювали тріктіархи. Із дванадцяти тріттії (IG XI 2 287; 199; ID 1416; 1417) дійшли назви лише п'ятьох: Твестади (Θυεσταδαί), Окюніди (Ὀκυνείδαί), Пюрракіди (Πυρρακίδαί), Мапсіхіди (Μαψιχίδαί), Теандріди (Θεανδριδαί). Проблемним залишається поділ тріттії на деми, невелика площа Делоса робить його неможливим⁴⁴². У кількох написах⁴⁴³ є свідчення про поділ і на фратрії. Тріттії і фратрії мали одну спільну рису – вони були юридичними особами, наділеними правом на володіння землею та будинками⁴⁴⁴.

У III – II ст. до Р. Х. делоські філи, фратрії і тріттії зберігали свій активний характер, але тільки у сфері культу. Вони брали участь в урочистих жертвоприношеннях, змаганнях, присвяченні дарів святилищу. У свідомості делосців проявлялась важливість у практичному житті всього, що традиційно було пов'язане з релігійною стороною їхнього життя⁴⁴⁵.

Для делосців велике значення відігравали сімейні і родинні зв'язки, що підтверджується делоськими правами спадку та юридичних форм, які регулювали родинні відносини. На думку Клод Віаль, внутрішньосімейна практика успадкування проектувалась на поліс у цілому. Адже успадковувались не тільки нерухомість, боргові обов'язки, зобов'язання по відношенню до святилища, а й полісні магістратури. Спадкоємці померлого магістрата продовжували виконувати його посадові обов'язки аж до завершення терміну дії повноважень.

⁴⁴¹ IG XI 4 1026.

⁴⁴² Laidlaw W. A history of Delos... P. 145.

⁴⁴³ IG XI 4 547; ID 298.

⁴⁴⁴ Vial C. Délos ... P. 24.

⁴⁴⁵ Ibid. P. 87 – 88.

Перебування на Делосі у V – IV ст. до Р. Х. амфіктіонів, які управляли святилищем, не вплинуло на структуру і функції полісних підрозділів і не зробило їх схожими на афінські. Делоські філи не відігравали ніякої ролі в розподілі політичних, адміністративних та інших посад і функцій⁴⁴⁶.

На основі епіграфічного матеріалу була здійснена спроба вирахувати кількість населення на Делосі у період незалежності. За дослідженням Клод Віаль, у першій третині II ст. до Р. Х. на Делосі було приблизно 1200 повноправних громадян⁴⁴⁷, а загальна кількість усього населення дорівнювала 5000 чоловік⁴⁴⁸. Але майже неможливо визначити частку серед населення та кількість інших чужоземців, метеків, рабів. Така невелика чисельність делоської громадянської общини могла сприяти згуртованості та єдності у вирішенні головних питань життя поліса.

На Делосі спостерігалися і громадські літургії. Найважливішою, і чи не єдиною, літургією була організація хорів на свята. До нас дійшли так звані «хорегічні декрети»⁴⁴⁹, на основі яких можна більш детально розглянути цю суспільну повинність. Для розгляду варто взяти один такий декрет – IG XI 2 105. Починається він із того, що «під час архонтства Арістокріта прийшли здоров'я та процвітання»⁴⁵⁰. Далі згадуються імена громадян, які відбували хорегію на свято в честь бога Аполлона – Аполлонії: «Керували хорами Аполлоній, Стесіл, син Діодота, Теофраст, син Теогнота, Анасхет, син Ермія, Алексій, син Філона»⁴⁵¹. Після них перераховувались імена юнаків, які брали участь у святі в честь

⁴⁴⁶ Vial C. Délos ... P. 87.

⁴⁴⁷ Ibid. P. 20.

⁴⁴⁸ Ibid. P. 289.

⁴⁴⁹ Деяким хорегічним декретам присвячене дослідження Париса П.: Paris P. Inscription choragique de Délos. BCH. 1885. Vol. 9. P. 146–157.

⁴⁵⁰ ἐπὶ Ἀριστοκρίτου ἄρχοντος ὑγίεια καὶ εὐετηρία ἐγένετο·

⁴⁵¹ οἶδε ἐχορήγησαν εἰς Ἀπολλώνια·

Στησίλεως Διοδό[τ]ου, Θεόφραστος Θεογνώτου,
Ἀνάσχετος Ἑρμίου, Ἄλεξις Φίλωνος·

Діоніса⁴⁵² – Діонісіях: «На Діонісіях молоді юнаки: Антифін, син Елпіна, Теорюл, син Діакторіда, Апатурій, син Лампона, Андрол, син Сатта»⁴⁵³.

На святі Аполлона був лише один хор – відомий хор делоських дівчат. На святі ж Діонісії проходили три змагання: хлопців-співаків, трагічних акторів, комічних акторів. Зазвичай чотири громадяни конкурували своїми хорами хлопців. Для підготовки трагедій та комедій вони співпрацювали із двома метеками. Виключення метеків із хорів хлопців і дівчат могло бути через те, що лише вільні діти могли співати в них⁴⁵⁴.

Після лідерів Діонісій у декреті слідує імена акторів, музикантів (флейтистів, кіфаредів, псалтів) і поетів⁴⁵⁵. Акторів комедій більше ніж акторів трагедій. Акторам і музикантам платили з полісного фонду⁴⁵⁶. Археологічні дані дозволяють констатувати, що саме у першій половині III ст. до Р. Х. на Делосі був збудований театр⁴⁵⁷.

Аполлонії та Діонісії були найбільшими святами на Делосі в період незалежності (314 – 167/6 рр. до Р. Х.). Епіграфічні дані дають змогу констатувати, що їхня організація була громадською літургією, яка в написах

⁴⁵² Про походження, особливості та відправлення культу бога Діоніса на Делосі див. роботу Філіппа Брюно: Bruneau Ph. Recherches sur les cultes de Delos a l'epoque hellenistique et a l'epoque imperial... P. 295–329.

⁴⁵³ εἰς Διονύσια παίδων· Ἀντιφάν...ης Ἐλπίνου,
Θεωρύλος Διακτορίδου, Ἀπατούριος Λάμπωνος,
Ἀνδρόλας Σάπτου·

⁴⁵⁴ Laidlaw W. A history... P. 151.

⁴⁵⁵ αὐληταί· Καφισίας Θεβαῖος
κιθαρῶδοί· Μέμων Ἀθηναῖος
Ξενοκράτης Ἀμβρακιώτης, Φιλόδαμος·
[ψ]άλτης· Διομήδης Μηθυμναῖος·
κιθαριστής· Ἐπικράτης Ἀργεῖος Τελληνοκράτης
ῥαψῶδοί· Ἀρχέλας Θετταλός,
Γλαῦκος Ἀθηναῖος

⁴⁵⁶ Schoeffer V. Di Deli... P. 144.

⁴⁵⁷ Детальніше про театр на Делосі див.: Chamonard J. Le théâtre de Délos...

фіксувалась як *συχορηγία*⁴⁵⁸. Крім цих свят, на Делосі існували культури інших богів. Зокрема, вшановувались Діоскуріди як захисники мандрівників, вони отримали жертву на Делосі ще в 301 р. до Р. Х., а їх святилище Діоскуріон включало храм, вівтар героя культового типу та їдальню, де, ймовірно, зберігалася теоксенія. Культ Гестії, як і в Афінах, був розташований у Пританейоні, де постійно тривав вогонь. Вона служила покровителькою архонтів, які регулярно робили їй посвяти⁴⁵⁹. До цих традиційних божеств можна додати героя Анія, роль якого аналогічна ролі Ерехтея в Афінах. Він був сином Аполлона і Ройо, вважався царем Делоса під час Троянської війни, служив жрецем Аполлона. Делосці також запроваджували іноземні культури та приймали їх у державний культ. Асклепій з'являється вперше в кінці IV ст. до Р. Х., на сто років пізніше, ніж в Афінах. Його храм ще будувався у 297 р. до Р. Х. Асклепіон розташовувався на північному узбережжі затоки Фурні⁴⁶⁰.

Крім хорегій, У. Лейдлоу і В. Шеффер погоджуються на існуванні такого суспільного обов'язку, поручительство. Коли місто робило позики із храмової казни, то заставляло публічні річні прибутки. Це вело до того, що певні громадяни брали на себе відповідальність і діяли як гаранті. Такі зобов'язання на себе могли взяти тільки заможні громадяни. Вони заставляли свої власні угіддя. Нез'ясованим залишається питання, наскільки добровільними були їхні дії⁴⁶¹.

Суспільство Делоса мало консервативний характер. Підрозділи міста, тритії, фратрії в III ст. до Р. Х. були активними групами, центрами громадського життя. Сім'я завжди вважалась родоначальником, який зберігав свою ідентичність крізь покоління, і безперервність якої забезпечувала весь поліс. У суспільстві не було конгломерату окремих осіб. Це була громада, що складалася з менших громад,

⁴⁵⁸ Sifakis G. M. Notes on Delian Inscriptions. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 486.

⁴⁵⁹ Mikalson J. D. Religion in Hellenistic Athens. URL: <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft267nb1f9&chunk.id=ch7&toc.depth=1&toc.id=ch7&brand=ucpress>

⁴⁶⁰ Mikalson J. D. Religion in Hellenistic Athens. URL: <https://publishing.cdlib.org/ucpressebooks/view?docId=ft267nb1f9&chunk.id=ch7&toc.depth=1&toc.id=ch7&brand=ucpress>

⁴⁶¹ Laidlaw W. A history of Delos... P. 152.

члени яких підтримували один одного. Сила цих груп була у їх давньому походженні, філі, яка, об'єднавши її членів, створила єдине і здорове місто, характер якого відрізнявся від найбільш мирних міст класичної епохи⁴⁶².

Як бачимо, такий невеликий громадянський колектив міг функціонувати за всіма особливостями класичного давньогрецького поліса. Але, що є його важливою особливістю, він цей етап проходив із запізненням у період становлення елліністичних суспільних ідеалів та цінностей. Класичний грецький поліс на той час вижив усі свої ресурси та можливості, а Делос тільки почав перетворюватись у повноцінний поліс.

Розглядаючи делоську громадянську общину в руслі досліджень історичної антропології, варто здійснити спробу відтворити самосвідомість жителів священного острова, усвідомлення ними своєї особливості. Для цього наведемо кілька моментів. По-перше, як уже відомо, Делос як поліс почав формуватись навколо святилища Аполлона. Тому весь громадянський колектив не уявляв своєї діяльності без служіння загальновідомому святилищу. А святилище, у свою чергу, віддячувало делосцям протягом століть. Уже зазначалися факти, пов'язані з Делосом: присвячення храму сусіднього острова, заснування Делоської симмахії, вшанування персами святилища Аполлона, постійне покровительство як храму Аполлона, так і жителям острова Аполлона з боку інших держав. Усе це разом не могло не сприяти формуванню у свідомості делосців думки про свою унікальність. Адже проживання на батьківщині бога могло також схилити до думки, що делосці є улюбленцями Аполлона.

Розглянемо невеликий уривок Афінєя (Athen. 173b-c). Про делосців він писав так: «Звідти Полікрат, син Крітона з Ренеї, у судовій справі, що висувається, не називає їх делосцями, але союзом Елеодітів звинувачує. І закон амфіктіонів вимагає, щоб елеодіти воду доставляли і рабів, що накривають на стіл, як і інші слуги, що зазначається. А комедіограф Крітон у клопотливості паразитами бога називає делосців у такому значенні. Після того, як у порту змусив фінікійського судновласника, майстра великого щастя, відмовитися від

⁴⁶² Vial C. Délos ... P. 87.

своєї подорожі і замовив у нього фрахтування двох кораблів, він хотів вирушити з Пірея на Делос, бо всюди чув, що це єдине місце, яке має три переваги для паразита: добре забезпечений ринок, натовп іноземців та паразити бога, які є самі делосці»⁴⁶³.

У цьому повідомленні нас цікавить трактування слова «паразити» (παράσιτος). Воно має кілька значень⁴⁶⁴. Якщо розуміти його як «співтраpezник», «член свити», «помічник», то делосці представляються як община, яка служить богу і піднесена до рівня бога. Зробивши їх співтраpezниками, Аполлон виділив делосців з-поміж інших і наблизив до себе. Таке сприйняття делосців іншими общинами, безумовно, розвивало їх самооцінку.

З іншого боку, слово παράσιτος має негативне значення. Адже його можна трактувати як «паразит», «нахлібник», «дармоїд», що формує негативне ставлення до жителів острова. З цього випливає, що делосці лише користувалися тими привілеями, які мав храм Аполлона.

Але питання, чи використовували делосці святилище заради корисних цілей, викликає сумнів. Якщо виходити з того, що це повідомлення є писемним,

⁴⁶³ ὄθεν καὶ Πολυκράτων ὁ Κρίθωνος Ῥηναῖος δίκην γραφόμενος οὐ Δηλίους αὐτοὺς ὀνομάζει, ἀλλὰ τὸ κοινὸν τῶν Ἐλεοδυτῶν ἐπητιάσατο. καὶ ὁ τῶν Ἀμφικτυόνων δὲ νόμος κελεύει ὕδωρ παρέχειν ἔλεοδύτας, τοὺς τραπεζοποιούς καὶ τοὺς τοιούτους διακόνους σημαίνων. Κρίτων δ' ὁ κωμωδιοποιὸς ἐν Φιλοπράγματι παράσιτους τοῦ θεοῦ καλεῖ τοὺς Δηλίους διὰ τούτων

Φοίνικα μεγάλου κύριον βαλλαντίου
ναύκληρον ἐν τῷ λιμένι ποιήσας ἄπλουν
καὶ φορμιῶσαι ναῦς ἀναγκάσας δύο,¹
εἰς Δήλον ἐλθεῖν ἠθέλησ' ἐκ Πειραιῶς,
πάντων ἀκούων διότι παρασίτῳ τόπος
οὔτος τρία μόνος ἀγαθὰ κεκτήσθαι δοκεῖ,
εὖοψον ἀγοράν, παντοδαπὸν ὄρμουντ' ὄχλον,
αὐτοὺς παράσιτους τοῦ θεοῦ τοὺς Δηλίους.

⁴⁶⁴ Коментарі назви «паразити» щодо делосців з аналізом нарративних повідомлень та посиланнями на літературу див.: Constantakopoulou C. Aegean Interactions: Delos and its networks in the third century...P. 1–4.

його створила людина із власними поглядами та стереотипами У II – III ст. після Р. Х, то характеристика цієї общини може мати суб'єктивний характер. Виконання громадянами суспільних повинностей на честь бога, прагнення повернути святилище під свій контроль і звільнитись від афінських амфіктіонів нашою думкою, що у IV ст. до Р. Х. завершився процес формування самосвідомості жителів священного острова. Усвідомлення своєї унікальності і прагнення самостійно служити богу, святилище якого стало їхнім організаційним центром, пробуджували прагнення отримати незалежність.

Крім наявності загальногрецького святилища Аполлона, є ще кілька факторів, які також могли впливати на самосвідомість жителів, хоча він також частково пов'язаний із релігійним чинником. Насамперед, це становлення поліса, який збігався з межами одного невеликого острова. Делосці – островитяни, а ізолюваність також мала вплив на розвиток поліса. Хоча і панує твердження, що Егейське море не розділяло, воно поєднувало всі острови Егеїди, які все ж таки розвивались ізолювано. І ця замкненість для Делоса також мала своє значення. Досить важливими в цьому ракурсі є дослідження К. Константанопулу, яка працює над острівною проблематикою. У її монографії «Танець островів: Замкнутість, мережі, Афінська імперія і Егейський світ», яку раніше вже згадували, коли описували афінські амфіктіони на Делосі, представлена ідея замкнутості островів Кікладського архіпелагу та об'єднання островів у релігійну мережу навколо Делоса. Афіни втілювали свою імперіалістичну політику в Егеїді, опираючись на вже сформовану мережу⁴⁶⁵. У своїй статті «Гордий бути островитянином»⁴⁶⁶ авторка пропонує таку ідею: жителі Егеїди більше ідентифікували себе з островом, на якому проживали, навіть якщо там сформувалось кілька полісів, а не з конкретною общиною. Це стосувалось родосців, аморгосців, миконосців, кеосців, лесбосців, лемносців та інших. Делоські інвентарі більше називали острови, а не окремі поліси.

⁴⁶⁵ Constantakopoulou C. The Dance of the Islands ... P. 62.

⁴⁶⁶ Constantakopoulou C. Proud to be an islander: island identity in multi-polis islands in the classical and Hellenistic Aegean. *Mediterranean Historical Review*. Vol. 20. № 1. 2005. P. 1–34.

У випадку з Делосом поліс співпадав із межами острова. Але можемо припустити, якщо інші представники Егеїди усвідомлювали свою приналежність до конкретного острова, то для делосців ще більш важливим було відчувати себе жителями священного острова. У їхній свідомості могли викристалізуватись такі розуміння: по-перше, вони – островитяни; а, по-друге, вони проживають на особливому острові, який шанують сусіди та інші великі держави. Крім того, делосці мали свою локальну історію, релігійну історію та міфологію, які були досить важливими у створенні локальної ідентичності і визнавались як такі місцевими спільнотами⁴⁶⁷. Саме власна локальна історія сприяла формуванню опозиції Афінам та афінській адміністрації у IV ст. до Р. Х.

У політичній сфері життя протягом IV – першої половини III ст. до Р. Х. Делос зазнав еволюції як самостійний поліс. Повністю були реалізовані всі полісні структури та магістратури. Делосці повністю розпоряджались внутрішнім життям, видавали на свій розгляд декрети проксенії, налагоджуючи в такий спосіб і зовнішні відносини. Позбавившись впливу від Афін та контролю від афінських амфіктіонів, делоська магістратура гієропіїв еволюціонувала від помічників амфіктіонів із жрецькими функціями у розпорядників майном храму Аполлона. Змін зазнала і політична самосвідомість делоських громадян.

⁴⁶⁷ Constantakopoulou C. The shaping of the past: local history... P. 3.

РОЗДІЛ IV

Економічний розвиток Делоса

4.1. Храм та храмове господарство – основа економічного життя острова

Невід’ємною складовою повноцінного функціонування кожного поліса був його економічний розвиток, який, у свою чергу, визначав тип поліса⁴⁶⁸. Наявність же загальногрецького святилища на Делосі відклало свій відбиток і на економічний розвиток цієї держави. Протягом IV – III ст. до Р. Х. господарство храму Аполлона становило основу економіки поліса.

Самостійна храмова діяльність загалом у стародавніх греків спочатку не була надто поширеною практикою. Економіка грецьких храмів значно варіювала за своєю шкалою, враховуючи різноманітність культів, хоча мала спільні риси. По-перше, в усьому грецькому світі храми і культу були під повним контролем політичної влади: афіняни контролювали свої культу і храми, делосці – їхнє святилище Аполлона, Рада амфіктіонії наглядала за храмом у Дельфах. Незалежні храмові угіддя, як це було поширено на Близькому Сході, були невідомими грецькому світу. По-друге, хоча храми часто володіли священними землями, з яких вони брали орендну сплату, це ніколи не було у великому масштабі, у грецьких державах більшість сільськогосподарських земель була зазвичай у руках громадян. По-третє, де храми присвоїли великі багатства, вони приходили зовні у формі депозитів із дорогоцінних предметів усіх видів на тимчасовій чи постійній основі⁴⁶⁹. Деякі храми служили сховищами для приватних депозитів, такі як Дельфи, де Лісандр залишив суму у два таланти, або Артемісій в Ефесі, який мав значну репутацію безпечного місця⁴⁷⁰. Найважливішими були численні подарунки та присвячення, накопичені за багатьох поколінь як від окремих осіб, так і від

⁴⁶⁸ Маються на увазі поліси стародавньої Греції, серед яких одні були динамічними з орієнтацією на торгово-ремісничий розвиток, а інші належали до консервативних і розвивали аграрний сектор.

⁴⁶⁹ САН. Vol. 6. P. 554.

⁴⁷⁰ Ibid.

держав. Звичай присвячувати богам у певній формі десяту частину здобичі успішної війни було джерелом збагачення та окраси богів. Окремі особи також робили приношення, які різнилися мотивами та важливістю⁴⁷¹. Тож храми першопочатково не вели якоїсь самостійної економічної діяльності.

Щодо розгляду храмового господарства на Делосі, то основними джерелами для нас є епіграфічні написи, що містять різні договори, звіти делоських магістратів гієропіїв, у віданні яких були всі храмові фінанси, землі, будинки, майно, принесені в дар богу Аполлону.

Храм Аполлона володів земельними угіддями на самому Делосі, на Ренеї та Миконосі. Одна з особливостей храмового господарства полягала в тому, що святилище Аполлона мало у своєму розпорядженні землі не тільки на самому Делосі, а й на сусідніх островах.

Храмова господарська діяльність, хоч і була складовою частиною загальної економічної активності поліса, перебувала в досить відокремленому становищі. Тут слід розглядати той факт, що храмовий комплекс перебував на території самого делоського поліса й управлявся полісними магістратами, а всі його витрати були у віданні народних зборів та контролювались їхніми постановами. З іншого боку, той факт, що поліс виник при вже існуючому святилищі, надавав його господарській діяльності відтінок незалежності⁴⁷². Усі прибутки, які отримував храм від своєї господарської діяльності, надходили в казну святилища Аполлона. Сам же делоський поліс мав свою окрему казну, і коли йому не вистачало коштів для задоволення всіх своїх внутрішніх потреб, делоські магістрати брали позички у храму Аполлона. Це було звичайною практикою.

Розгляд храмового господарства варто почати з фінансової діяльності святилища. Протягом усього IV ст. до Р. Х. святилище перетворилося на своєрідний банк античного світу. У звітах храмової адміністрації (спочатку афінських амфіктіонів, а потім і делоських гієропіїв) містяться відомості щодо грошових позик, які святилище надавало як цілим полісам, так і окремим особам.

⁴⁷¹ САН. Vol. 6. P. 554.

⁴⁷² Лопухова О. Б. Греческий полис Делос ... С. 12–13.

Якщо говорити про фінансову діяльність храму у IV ст. до Р. Х., то найкращі відомості щодо цього надають згадані неодноразово написи «Сендвічського Мрамру» (IG II² 1635). У цих звітах знаходимо перелік відсотків, які сплачували міста за позики у храму. До них входили сусідні острови і міста: Миконос, Сірос, Тенос, Кеос, Серіфос, Парос, два міста з Ікароса. Найбільшим боржником був Тенос, який сплачував 6 000 драхм. Після цього йде зазначення відсотків на такі ж позики, які сплачували приватні особи. Якийсь житель Делоса заплатив найбільше – 930 драхм, а Теноса – найменше – 210 драхм⁴⁷³. Записи фіксують і прибутки від інших джерел (до них належить часткова конфіскація майна, яке не було відповідним чином задекларовано), описи боржників, які стали банкрутами, і прибутки за оренду храмових будинків та земель.

Звіти амфіктіонів за 374–373 рр. включають у себе і зазначення прибутків від оренди, витрат на щомісячні жертвоприношення; змагання; гонорари сурмачам і глашатаям; відновлення стіни; побори для магістратів; забезпечення секретаря і помічника афінських та андроського амфіктіонів; загальна сума витрат та баланс, позик приватним особам, заборгованості міст, які здійснили часткову оплату (Кеос очолив список з восьми боржників, а Серіфос та Іос сплатили свій борг).

Зазначаються у звітах і позики, де боржники нічого не сплатили (серед них – Андрос, Наксос, Карістос), заборгованості приватних осіб, штрафи, які накладались, але не були сплачені. Вісім делосців, як уже згадувалось раніше, були оштрафовані на 10 тис. драхм кожен за те, що витягнули амфіктіонів із храму і побили їх. Один із них сплатив свій штраф; і ще один важливий пункт – це перелік будинків, які були присвячені Аполлону.

Усі зафіксовані позички як окремим особам, так і державам, були локальними серед сусідніх островів, загальні суми були незначними, 50 талантів усі разом, і найбільша частка була надана державам. Постійною складністю для делоського святилища було забезпечення виплат заборгованостей: не лише окремі

⁴⁷³ Кукоба Л. І. Афінські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х. ... С. 9.

особи, а самі держави-позичальники були неспроможні сплатити їх заборгованість Аполлону⁴⁷⁴.

Після 314 р. до Р. Х. усі справи, що стосувались святилища Аполлона, його майна та фінансів, перейшли до гієропіїв. Для порівняння фінансових операцій храму періоду делосько-аттичної амфіктіонії та незалежності візьмемо один із написів⁴⁷⁵ III ст. до Р. Х. Він також містить повний звіт делоської храмової адміністрації – гієропіїв. Цей напис, хоч і має відомості щодо храмового господарства, не містить таких списків боржників та переліків міст і приватних осіб, які зуміли повернути надані храмом позики. Можна припустити, що такі фінансові операції делоського храму в III ст. до Р. Х. різко зменшуються у своїй кількості, святилище почало втрачати своє значення як банк. З досліджень епіграфічних написів випливає, більше всього, що храмова казна III ст. до Р. Х. була не такою багатою, як у період контролю амфіктіонів. Причини цього залишились невідомими, тому було висунуто припущення, що вільні делосці не змогли змусити островитян сплатити їхні борги⁴⁷⁶. Отож, після відходу афінян з острова святилище не зуміло розвивати «банківську сферу» самостійно і повноцінно. Ця галузь храмового господарства постійно залежала від зовнішнього чинника.

Крім того, протягом першої половини III ст. до Р. Х. завдяки досить престижному святилищу, Делос став центром Ліги несіотів. Елліністичні монархи намагались підтримувати хороші відносини зі священним островом. Під протекторатом Антігона Монофталма, Деметрія Поліоркета, Птолемея Сотера і Птолемея II Філадельфа, і не без їхнього заохочення, Делос мав можливість розвивати свою звичайну банківську діяльність. Звіти гієропіїв згадують кілька позичок різним містам, зроблені через місто Делос як посередника. Птолемей II Філадельф був дуже зацікавлений у його діяльності. Один із написів⁴⁷⁷, що датувався 280 роком до Р. Х., містив подяку командувачу флоту Птолемеїв

⁴⁷⁴ САН. Vol. 6. P. 555.

⁴⁷⁵ IG XI 2 162.

⁴⁷⁶ Laidlaw W. A. A history ... P. 155–156.

⁴⁷⁷ IG XI 4 559. Див додаток Г.

Філоклу за те, що він допоміг делосцям повернути позики. Гроші були позичені Делосом під тиском Деметрія з метою сплати контрибуції, яку він наклав на грецькі острови. Борги не були сплачені вчасно, тому Птолемей II Філадельф допоміг їх повернути⁴⁷⁸. Такі дії для делоського святилища зовсім не були закономірністю. Варто відзначити важливість іноземного впливу на боржників та святилище загалом для розвитку «банківської» діяльності храму. На Делосі в кінці III ст. до Р. Х. з'явилися іноземні банкіри, які співпрацювали зі святилищем. Але це вже не стосувалося храмового господарства.

Наступна, і чи не найважливіша, сфера економічної діяльності храму – це здача в оренду земель та будинків. Як неодноразово вказувалось, святилищу належали теменоси на самому Делосі та на сусідніх островах – Ренеї та Миконосі. Оренда храмових земель щорічно приносила значні прибутки, які відображені у написах⁴⁷⁹.

Досить важливим є так званий документ $\epsilon\rho\alpha\ \sigma\upsilon\gamma\gamma\rho\alpha\phi\acute{\eta}$ ⁴⁸⁰. Скорочено цей напис у наукових колах прийнято називати ІΣ. Його важливість полягає, насамперед, у тому, що він являє собою не конкретний договір з орендарем з приводу певної ділянки, а формулює загальні положення, які застосовувались протягом півтора століття⁴⁸¹. У самій же назві $\epsilon\rho\alpha\ \sigma\upsilon\gamma\gamma\rho\alpha\phi\acute{\eta}$ слово $\epsilon\rho\alpha$ означає «жертвопринесення», «пожертва», а $\sigma\upsilon\gamma\gamma\rho\alpha\phi\acute{\eta}$ – «договір», «запис», «угода», «акт». Адже все майно, яке було в розпорядженні святилища, було отримано ним як дари та пожертви, у тому числі і землі. Храм Аполлона на Делосі став досить великим землевласником, такими ж були і храм Аполлона у Дельфах, храм Артеміди в Ефесі та інші⁴⁸².

⁴⁷⁸ Rostovtzeff M. M. The social and economic history ... P. 213.

⁴⁷⁹ IG XI 2 161.

⁴⁸⁰ ID 503. Див. додаток Г.

⁴⁸¹ Лопухова О. Б. Некоторые вопросы аренды ... С. 140.

⁴⁸² Кукоба Л. І. Храмове господарство на Делосі (V – III ст. до Р. Х.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Випуск 42. С. 211

У делоських документах термін *συγγραφή* зустрічається в трьох видах контрактів: під час оренди храмових земель, взяття позики з храмової казни самим містом Делосом або приватними особами і як договір, що регулює різні постачання⁴⁸³.

Хоча документ IΣ належить до періоду незалежності Делоса (314–167/6 рр. до Р. Х.), можна припустити, що в період аттико-делоської амфіктіонії та афінського контролю (454 – 315 рр. до Р. Х.) умови оренди храмових земель могли бути аналогічними. Навряд чи делосці після звільнення від афінського панування вносили зміни в систему орендних відносин: їм довелось для більшого контролю та правового оформлення зафіксувати всі умови оренди. Це набагато спрощувало вирішення будь-яких непорозумінь щодо оренди майна храму, визначало права і зобов'язання обох сторін, гарантувало отримання храмом прибутків та дбайливе ставлення до земель святилища.

Зупинимось на кількох основних моментах та положеннях, що містились у IΣ. Хоча початок напису не зберігся (з допомогою співставлення з іншими написами та звітами гієропіїв можна відновити більшість втраченого тексту в написі), але там повинен був зазначатись термін оренди. Термін оренди теменосів храму Аполлона змінювався. У період делосько-аттичної амфіктіонії та афінського контролю над островом термін оренди, як це випливає з напису стосовно теменоса на Ренеї, тривав 10 років⁴⁸⁴. А в період від проголошення делоської «незалежності» і до появи *ἱερά συγγραφή* (а точніше, з 314 до 312 рр. до Р. Х.) у написах знаходимо різні періоди оренди: п'ятирічний термін⁴⁸⁵ та чотирирічний термін⁴⁸⁶.

⁴⁸³ Лопухова О. Б. Некоторые вопросы аренды ...С. 142.

⁴⁸⁴ ID 89: [τὴν γῆν τὴν ἐν Δήλῳ τὴν]

[ἰεράν ἐμίσθωσαν καὶ τὸς κήπος καὶ τὰς οἰκίας καὶ [. . . . δέκα ἔτη

⁴⁸⁵ IG XI 2 143: [τὰ δὲ ἱερά τεμένη] ἐμίσθωσαν ἱεροποιοὶ εἰς πέν

[τε ἔτη

⁴⁸⁶ IG XI 2 135: [ἐπὶ — — —]ήρου ἄρχ[ον]τος εἰς τέ[τταρα ἔτη? τὰ] [μισθώ]ματα κατ' ἐνιαυτὸν ἀποδιδόναι οἶδε ἀ[πέδοσαν].

Щодо терміну, який міг би бути зафіксований в *ἱερά συγγραφή*, то можна припустити, що він становив 10 років⁴⁸⁷. В одному із щорічних звітів делоських гієропіїв, датований 250 р. до Р. Х., був зафіксований цей термін⁴⁸⁸.

Здача в оренду ділянок храму Аполлона відбувалась на аукціоні, і гієропії віддавали землю тому, хто пропонував найбільшу ціну, навіть якщо вона перевищувала ціну, запропоновану кимось іншим, усього на одну драхму або частину обола. Якщо орендний договір був з тієї чи іншої причини розірваний до закінчення десятирічного терміну, то для укладення нового договору знову проводився аукціон, і *теменос* передавався новому орендарю⁴⁸⁹.

Якщо хтось хотів продовжити орендний договір на наступні 10 років, ІΣ дозволяв йому зробити це без аукціону, але підвищуючи попередній платіж на 10 %. Це також знаходить підтвердження в одному із звітів гієропіїв⁴⁹⁰. Орендар був зобов'язаний представити поручителів⁴⁹¹. Якщо він не міг внести плату за оренду у визначений термін, то цей обов'язок переходив на його гарантів. А їхня платоспроможність перевірялась на народних зборах.

У договорі зафіксовано порядок дій на випадок смерті орендаря. Оренду храмової землі могли продовжити його спадкоємці або гаранті. Якщо вони не бажали цим займатись, то *теменос* здавався в нову оренду. Крім того, спадкоємці та гаранті орендаря, що помер, повинні були сплатити його наявні борги.

У договорі навіть передбачено дії на випадок смерті гарантів. Сплатити оренду протягом десяти днів був зобов'язаний син поручителя. Якщо ж сума була меншою за попередню, то гієропії могли здати *теменос* у нову оренду. У випадку

⁴⁸⁷ Ziebarth E. Die *ἱερά Συγγραφή* von Delos ... P. 89 – 89; Лопухова О. Б. Некоторые вопросы аренды ... С. 146.

⁴⁸⁸ IG XI 2 287: *ἐμισθῶσα-*

μεν δὲ καὶ τὰ τεμένη τὰ τοῦ θεοῦ εἰς ἔτη δέκα κατὰ τὴν ἱεράν συγγραφήν

⁴⁸⁹ Лопухова О. Б. Некоторые вопросы аренды ... С. 147.

⁴⁹⁰ IG XI 2 287.

⁴⁹¹ ὥστε τοὺς μισθωσαμένους καθιστᾶν τοὺς ἐγγύους κατ' ἐνιαυτόν·

несплати ні орендарем, ні сином гаранта орендної плати, їхні імена та сума боргу мали бути записані на стелі⁴⁹².

Далі договір визначав терміни сплати оренди. У ньому орендарі були поділені на тих, хто тримає овець, і тих, хто овець не тримає. Ті, хто їх розводить, частину плати вносили в місяці артемісіоні, іншу – в ленеоні, а в останній рік – у метагейтніоні. Орендарі, які овець не тримали, повністю сплачували свою орендну плату в місяці метагейтніоні⁴⁹³.

Якщо плата була внесена невчасно, на орендарів накладався штраф. В ІΣ вказано, що вся орендна плата належить богу, і якщо орендарі не сплатять орендну плату у належний термін чи не передадуть урожай у розпорядження гієропіїв, то вони повинні будуть сплатити геміоліон (ήμιόλιος – штраф, який був збільшений у півтора раза від першопочаткового платежу) у визначений час. До нас дійшло лише кілька декретів гієропіїв⁴⁹⁴, в яких зазначався штраф геміоліон. Випадки щодо цього штрафу зустрічались у IV і частково у III ст. до Р. Х. Це дає змогу припустити, що храмова казна безперестанку отримувала стабільну орендну плату та прибуток від здачі храмових земель.

Надалі слідує покарання орендарів та їхніх поручителів, яке полягало в конфіскації їхнього майна та записі на стелі боржників. Також *ἱερά συγγραφή* значну відповідальність за сплату оренди покладав на гієропіїв. Якщо вони не могли вилучити потрібну суму, то самі сплачували богу половину орендної плати.

Ще один важливий аспект, зафіксований у договорі, – це встановлення гарантії на випадок несплати оренди. Вона становила майно відповідальних за

⁴⁹² εἰὰν δέ τις τῶν ἐγγύω[ν]

[τελευτήση μετὰ τοῦ χρόνου?, τει]σάτω ὁ μισθωσάμενος [καὶ εἰσπραττέτω?] πρὸς τοῦ ὑοῦ εὐθὺς δοὺς δέκα ἡμερῶν ἀ[ναβο<λήν>?].
[εἰὰν δὲ μὴ τιθῆι τὸ ἐν]ηρ<ό>σ[ιον, ἐπανα]μισθούντων [τὸ τέμενος . . . ,
καὶ] εἰὰν ἔλασσον εὖρει, εἰσπρασσόντων ἐκ τοῦ
ἐγγ[ύου ὑοῦ· εἰ δὲ μὴ δύνανται, ἐγγράφει]ν εἰς τὴν σ[τήλην· το]ῦ
δὲ [μισ]θώματος ἀποδ[ώ]σουσι τοῖς ἱεροποιοῖς τὰ μ[ὲν .]

⁴⁹³ Кукоба Л. И. Храмовое господство на Делосі (V – III ст. до Р. Х.) ... С. 211

⁴⁹⁴ ID 369; IG XI 2 142; IG XI 2 288.

сплату оренди осіб – орендаря, поручителів та гієропіїв. Положення договору визначали, що у заставі у бога повинні бути худоба, раби, все майно орендаря. Аналогічно в заставі у бога повинно бути майно поручителя. А якщо гієропії не будуть спроможні повністю вилучити орендну плату, то в заставі у бога було і їхнє майно⁴⁹⁵.

Як бачимо, договір ΙΣ фіксував найважливіші питання оренди земель храму Аполлона у III – II ст.: терміни здачі в оренду, терміни сплати та терміни сплати з різних ділянок, зобов'язання орендарів та їхніх поручителів, зобов'язання гієропіїв, покарання орендарів, їх поручителів та гієропіїв за невчасну сплату внесків за оренду. ΙΣ дозволяє детальніше розглянути цю сферу діяльності святилища.

Епіграфічні написи донесли назви храмових теменосів на Делосі, Ренеї та Миконосі. Безпосередньо на самому Делосі були: Леймон (Λειμῶνος), Фойнікес (Φοινίκης)⁴⁹⁶, Ліконеїон (Λικωνεος), Соле (Σολόης), Іпподром (Ἰπποδρόμης), Епістенея (Ἐπισθενεία), Акра Делос, Сосімахія (Σωσιμάχης), Фіталія, Священне озеро.

Уже з кінця VI ст. до Р. Х. з'являються договори про оренду садиб храму на Ренеї. Імовірно, що після отримання подарунку Полікрата, храмова адміністрація розділила площу на 10 угідь, і цей поділ був незмінним від VI ст. до Р. Х. до кінця періоду «незалежності»⁴⁹⁷. Теменоси на Ренеї називались так: Портмос (Πορτμοί), Пиргос (Πυργος), Харетя (Χαρητεια), Панормос (Πανορμος),

⁴⁹⁵ Інші написи щодо умов оренди див. у детальному аналізі Дюррбаха Ф. та Е. Шульхофа: Dürrbach F., Schulhof E. Fouilles de Délos exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1904 et 1905) (fin). *BCH*. 1910. Vol. 34. P. 122–186.

⁴⁹⁶ Назва теменоса Фойнікес могла бути пов'язана з відомою легендою про народження Аполлона та Артеміди богинею Лето біля пальми (Nomolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. *BCH*. 1890. Vol. 14. P. 429.)

⁴⁹⁷ Kent J. H. The Temple estates of Delos ... P. 247.

Скітонея (Σκιτωνεια), Харонея (Χαρωνεια), Діонісіон (Διονυσιος), Лімн (Λιμνος), Рамн (Ραμνος), Ніку Хорос (Νικου χορος).

Гроші, які надходили від оренди всіх угідь, належали храму Аполлона. Усі прибутки фіксувались. Наприкінці III ст. до Р. Х. теменосів храму Аполлона додалися ще два угіддя на іншому сусідньому острові – Миконосі. Вони називались Талеон та Доріон-Херсонесос⁴⁹⁸. Тож, маючи у своєму розпорядженні всі ці теменоси, адміністрація храму Аполлона постійно здавала їх в оренду. Наприклад, такий теменос, як Іпподром, використовувався під час делоських свят, там проводилися кінні перегони, які були в їхній програмі. В інтервалі між іграми поле орендувалось під пасовище⁴⁹⁹.

На своїх угіддях орендатори протягом 10-ти років, як зазначалось у договорі, організовували своє власне господарство. За епіграфічними написами⁵⁰⁰ в середині III ст. до Р. Х. майже на всіх угіддях згадувались загони для овець. До господарств, де головним джерелом прибутків було землеробство, належали тільки два: Діонісіон і Лімн. У більшості господарств зустрічались поєднання тваринництва, землеробства і виноградарства⁵⁰¹. Крім овець, також розводили велику рогату худобу, адже у звітах часто зустрічались приміщення для неї⁵⁰². Відомі нам звіти храмової адміністрації часів афінського контролю та періоду незалежності зазначають, що на орендованих теменосах зазвичай вирощували зернові (про що свідчать згадки про млини), виноградну лозу, оливки, смоківницю, яблуні, мирту, фігові дерева, волоський горіх⁵⁰³.

⁴⁹⁸ Щодо теменосів на Миконосі див.: Reger G. Two estates of Delian Apollo on Mykonos ... P. 105–110. Kent J. H. Temple estates of Delos... P. 243–338.

⁴⁹⁹ Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. *BCH*. 1890. Vol. 14. P. 427.

⁵⁰⁰ IG XI 2 287.

⁵⁰¹ Лопухова О. Б. Некоторые вопросы аренды ... С. 154.

⁵⁰² Спеціальне дослідження, присвячене делоській хорі та тваринництву, а саме розведенню великої рогатої худоби, кіз, овець та свиней, можна знайти у статті Легіллю М.: Leguilloux M. The Delian chora in Classical and Hellenistic times: an island landscape planned for pastoralism ... P. 251–256.

⁵⁰³ Детальніше про рослинництво на Делосі див.: Déonna W. La végétation à Délos. *BCH*. 1946. Vol. 70. P. 154–163

У період еллінізму на Делосі подальшого розвитку набули рибні промисли. Храм Аполлона також отримував прибутки в розмірі 10 %⁵⁰⁴ від реалізації риби як на Делосі, так і на Ренеї. Це було ще одним джерелом фінансового поповнення святилища.

Маючи у своєму розпорядженні значні грошові суми, храмова адміністрація організовувала громадське будівництво на Делосі. У першій половині III ст. до Р. Х. на Делосі спостерігалась висока активність у цій сфері⁵⁰⁵. Звіти за цей період вказують на велику кількість робіт, новобудов та ремонтів.⁵⁰⁶ Основна кількість забудов здійснювалась навколо делоського порту. Гієропії повинні були забезпечити постачання будівельних матеріалів. Будівельні роботи здійснювались не лише за рахунок коштів святилища Аполлона. Пожертви на будівництво виділяли елліністичні монархи⁵⁰⁷, споруди на честь яких були віднайдені.

На період будівельних робіт на народних зборах обиралась спеціальна комісія уже згаданих вище епістасів. Одним із її обов'язків було забезпечення різноманітними матеріалами та інструментами. Будівничча частина звітів гієропіїв зазвичай ділиться на дві частини. У першій щомісячно перераховуються витрати гієропіїв на купівлю будівельних матеріалів та оплату роботи ремісників, інша частина була, по суті, списком більш або менш детально описаних контрактів⁵⁰⁸. Оскільки звіти були щорічними, то у них майже неможливо, крім деяких випадків, знайти витрати на будівництво якоїсь певної споруди.

⁵⁰⁴ Lytle E. Entirely ignorant of the Agora (Alkiphron 1.14.3): Fishing and the economy of Hellenistic Delos ... P. 298.

⁵⁰⁵ Забудову міста на базі археологічних даних, що відносяться до періоду незалежності див.: Bruneau P. Contribution à l'histoire urbaine de Délos. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 634 – 658. Moretti J.-C. L'architecture publique à Délos au IIIe s. a. C. *L'Architecture monumentsle grecque au IIIe siecle A.C.* / éd. par Des Courtils, J. Ausonius Mémoires 40, Bordeaux, 2015. P. 83–115. Constantakopoulou C. Aegean Interactions: Delos and its networks in the third century...P. 57–110.

⁵⁰⁶ Courby F. Notes topographiques et chronologiques sur le sanctuaire d'Apollon délien. *BCH*. 1921. Vol. 45. № 45. P. 206.

⁵⁰⁷ Moretti J.-C. L'architecture publique à Délos au IIIe s. a. C...P. 84.

⁵⁰⁸ Кузнецов В. Д. Организация общественного строительства ... С. 222.

Самі ж будівельні контракти передбачали гарантії виконання робіт від підрядників. Якщо у IV ст. до Р. Х. підрядник міг отримати половину виплати до завершення робіт, надавши гаранта, то у першій половині III ст. до Р. Х. сума скоротилась до 10 %. Крім того, були передбачені штрафи, якщо підрядник не виконає умови контракту⁵⁰⁹. У написі (ID 500) зафіксовано, що з решти, що лишилась, половина сплачується після того, як підрядник надав гаранта, одна чверть – після виконання третини робіт, і одна чверть, коли вже виконано дві третини робіт⁵¹⁰. Інший же напис (ID 502) передбачає умову, що якщо епістасіони не оцінять роботу підрядника як належну, то він, підрядник, повинен усе виконати заново за власний рахунок. І якщо робота не буде виконана вчасно, то на підрядника накладається штраф розміром у дві драхми в день протягом перших 30-ти днів (ID 507)⁵¹¹. Якщо ж він не виконає свої зобов'язання і протягом цього часу, то робота доручається іншому підряднику, а оплата, відповідно, перекладається на штрафника та його поручителя. У такий спосіб поліс та святилище убезпечували себе від недотримання умов будівельних контрактів.

Серед найманих підрядників найчастіше фігурували чоловіки із сусідніх Кікладських островів. Населення Делоса було, скоріше, комерційним, ніж промисловим, і коли потрібні були робітники, вони запрошувались; а щоб заохотити їхню присутність, їм надавалась свобода від митних зборів і правовий захист, що поширювався на делоських громадян⁵¹². У написі (ID 502) вказано про надання підрядникам ателеї і про дозвіл вільно ввозити своїх працівників та устаткування без будь-яких конфіскацій та вільно вивозити усе своє майно після завершення робіт⁵¹³.

⁵⁰⁹ Davis P. A. The Delian building contracts... P. 114.

⁵¹⁰ Ibid. P. 115

⁵¹¹ ἐὰν δὲ μὴ παραδείξει ἐν τῷ χρόνῳ τῷ γεγ[ραμμέ]-
[νωι τῷ]ν. μὲν ἡμερῶν τριάκοντα, ἐπιφορὰν οἴσ[εται ἐκάστης]
[ἡμέρα]ς δραχμὰς δύο.

⁵¹² Davis P. A. The Delian building contracts... P. 119.

⁵¹³ καὶ [ἀτέλεια δὲ ἔστω τοῖς ἐργώ]-

Перші роки незалежності були вирішальними для будівництва на острові. В останнє десятиліття IV ст. до Р. Х. делосці здійснили масштабну реконструкцію святилища свого архегета Аніоса та храму Зевса Кінфія, а також їхнього Екклесіастеріона та водосховища Інопу, перша розробка якого була здійснена ще афінянами. Вони відновили, щоб завершити, роботу над Великим храмом Аполлона, будівництво якого, розпочате у другій чверті V ст. до Р. Х., було залишено на рівні фризу після перенесення в Афіни скарбниці Делоського союзу. Було розпочато два нових будівництва: з одного боку – святилище Асклепія, включаючи пропілеї, храм і, ймовірно, ойкос невизначеного призначення або навіть банкетний зал; з іншого боку – театр. Наприкінці IV ст. до Р. Х. делосець Стесіл заснував приватне святилище, присвячене Афродіті з храмом, пов'язаним з вівтарем та банкетним залом⁵¹⁴. На схід від святилища Аполлона Деметрій Поліоркет побудував Неоріон, щоб присвятити йому корабель на згадку про його перемогу над Птолемеєм I у битві при Саламіні на Кіпрі 306 р. до Р. Х. Будівля, чії скульптурні орнаменти були винятковими, являє собою першу монументальну королівську пожертву на острові. Більшість проектів, фінансованих священним фондом, були завершені лише до середини III століття. Так було з Архегезіоном, храмом Аполлона, Асклепіоном та театром. Єдиний виняток – Кінфіон, де основна частина робіт була завершена близько 270 р. до Р. Х.⁵¹⁵.

Протягом першої половини III ст. до Р. Х. делосці вирішили побудувати інші скромніші споруди. Принаймні між 284 і 274 рр. до Р. Х. вони провели важливий ремонт своєї палестри, що стосувалася її перистилу, колодязя, екседраю, зовнішнього краю, алейптеріону, пайдагогейону та сфаїстерістеру. Ця палестра,

[ναϊς] καὶ ἀσύλια ἐν Δήλῳ καὶ αὐτοῖς καὶ ἐργάταις καὶ σκεύεσι καὶ ὅσα ἂν ἐξάγωσιν <ἢ> εἰσάγωσιν ἐφ' ἑαυτῶν χρεῖαι· καὶ ὅταν συντελεσ[θ]ῆι τὸ [ἔργον ἅπαν, ἐξέστω αὐ]-
[τοῖς ἐ]ν τριάκονθ' ἡμέραις ἐξαγαγέσθαι τὰ ἑαυτῶν πάντα ἐπὶ τῇ αὐτῇ ἀτελείαι.

⁵¹⁴ Moretti J.-C. L'architecture publique à Délos au IIIe s. a. C... P. 85.

⁵¹⁵ Ibid. P. 87.

ймовірно, була частиною гімназії. У цей період був побудований стадіон та (дата першої згадки про стадіон у рахунках 274 р. до Р. Х. (IG XI 2 199)⁵¹⁶) та театр⁵¹⁷.

Отже, протягом IV – III ст. до Р. Х. делоський храм Аполлона видавав грошові позички полісам та окремим особам, але в III ст. до Р. Х. такі фінансові операції скоротились у своїй кількості. Натомість, ще більшого розмаху набула справа в оренду храмових земель та будинків, які стали головною статтею прибутків святилища. Написи підтверджують, що орендні відносини були зафіксовані у вигляді договору між святилищем та орендарями, які організовували ефективне господарство на теменосах святилища. Протягом IV – III ст. до Р. Х. храмове господарство на Делосі зазнало певних змін, що можна пояснити отриманням островом незалежності від афінського контролю, переходом святилища під управління делоських магістратів гієропіїв та новою зовнішньополітичною ситуацією в Егеїді. З переходом Делоса в кінці III ст. до Р. Х. під протекторат Родоса, дедалі більше значення у сфері економіки починає отримувати торгівля, а сам острів почав перетворюватись на важливий торговий центр як в Егеїді, так і у Східному Середземномор'ї загалом.

4.2 Ренея як складова храмового господарства

У попередньому розділі було розглянуто острів Ренея як складову делоського поліса. Тому варто визначити місце Ренеї в економічному житті храму Аполлона та Делоса в цілому. Хоча ця проблема є органічною складовою питання храмового господарства делоського поліса загалом, але варто здійснити спробу окремо представити загальну картину організації економіки на цьому острові.

Як ми визначили, наративні джерела дозволяють скласти уявлення про Ренею як певний другорядний додаток для поліса, як власність храму Аполлона. Дещо інша картина щодо Ренеї складається з аналізу епіграфічних джерел. Про списки союзників, які сплачували форос, уже йшлося вище. Разом з ними, і не

⁵¹⁶ τὸ θέατρον λίθους τῶν ἐκ Τήνου δύο καὶ ἐκ τοῦ σταδίου τῶν παρὰ Ἴερού εἰς το

⁵¹⁷ Moretti J.-C. L'architecture publique à Délos au IIIe s. a. C... P. 87.

менш важливими, є храмові звіти: спочатку – афінських амфіктіонів, а потім – делоських гієропіїв. В епіграфічних даних Ренея відкривається з іншого боку, а саме як досить вагома і важлива складова делоського храму Аполлона та економіки поліса взагалі.

Уже з кінця VI ст. до Р. Х. з'являються договори про оренду садиб храму на Ренеї. Протягом же V – III ст. до Р. Х. організація храмового господарства й здача в оренду храмових земель та будинків стали головними статтями в організації економічного життя храму й самих делосців.

Східна частина Ренеї належала храму й була відведена для кладовища, яке використовувалося для поховання делосців після очищення їхнього острова. Більша ж частина Ренеї використовувалась як угіддя, теменос (τεμενος), які можна було здавати в оренду. Ймовірно, що після отримання подарунку Полікрата храмова адміністрація розділила площу на 10 угідь, і цей поділ був незмінним від VI ст. до Р. Х. до кінця періоду «незалежності»⁵¹⁸.

Вище вже перераховувались назви теменосів на Ренеї, які фігурують в епіграфічних написах. Серед них були такі: Портмос (Πορτμοι), Пиргос (Πυργος), Харетейя (Χαρητεια), Панормос (Πανορμος), Скітонея (Σκιτωνεια), Харонея (Χαρωνεια), Діонісіон (Διονυσιος), Лімн (Λιμνος), Рамн (Ραμνος), Ніку Хорос (Νικου χορος)⁵¹⁹. Останній мав ім'я вже згаданого Нікія, який присвятив Аполлону ділянку, придбавши її за 10000 драхм⁵²⁰. У цьому руслі варто вказати на вшанувальний декрет архітектору александрійського маяка Сострату Кнідському. На початку III ст. він був орендарем священного теменосу Скітонеї⁵²¹.

⁵¹⁸ Поділ Ренеї на теменоси та їх місце розташування на карті представлено у вже згаданій статті Дж. Кента. Див.: Kent J. H. *The Temple estates of Delos...* P. 248.

⁵¹⁹ Kent J. H. *The Temple estates of Delos...* P. 248.

⁵²⁰ Homolle T. *Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. BCH.* 1890. Vol. 14. P. 426.

⁵²¹ Roussel P., Hatzfeld J. *Fouilles de Délos exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Décrets, dédicaces et inscriptions funéraires (1905-1908) II. BCH.* 1910. Vol. 34. P. 357.

Результати археологічного дослідження Ренеї дають підтвердження наявності господарства на теменосах. Наприклад, залишки ферми було знайдено на території Харонеї⁵²². Крім того, в інвентарних написах 250 р. до Р. Х. згадується садівництво, а саме фруктовий сад на Пиргосі⁵²³.

Гроші, які надходили від оренди всіх угідь, належали храму Аполлона. Наприклад, за звітами амфіктіонів 434/3 років до Р. Х. прибутки від оренди угідь на Ренеї становили 7110 драхм. За даними «Сендвічського мармуру», згадуються теменоси на Ренеї та прибутки від них. Аналогічне знаходимо і в написах III ст. до Р.Х.⁵²⁴.

Для прикладу проведення орендних операцій на Ренеї у III ст. до Р. Х. наведемо дані з кількох написів. В одному з них⁵²⁵ знаходимо відомості про оренду теменоса Харетеї на Ренеї. Так, у 260 р. до Р. Х. Телесон і Екефіл орендували це угіддя разом. Далі в цьому ж написі, але рахунки стосувались 257 р. до Р. Х., було вказано, що плату орендарів уже внесли їх поручителі Автокл і Мнесімах. В іншому написі⁵²⁶ при оренді цього ж теменоса такий собі Мнесімах виступав поручителем і погоджувався сплатити половину ренти розміром у 700 драхм і три обола. Інші ж 700 драхм сплачував орендар Діоген. Ще один напис⁵²⁷ також фіксує оренду теменоса Харетеї у 257 р. до Р. Х. Телесоном та Екефілом. Їх орендна плата становила 1400 драхм. Наступний же напис⁵²⁸ зафіксував орендну плату за це саме угіддя розміром у 1200 драхм. Тож бачимо, що один теменос на Ренеї на середину III ст. до Р. Х. міг приносити у храмову казну прибуток розміром у 1400 драхм, хоча плата могла і знижуватись.

Такі прибутки храмова казна отримувала не з кожного з теменосів на Ренеї. Епіграфічні дані зможуть продемонструвати аналогічну тенденцію щодо

⁵²² Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Délos et Rénée. *BCH*. 1985. Vol. 109. № 2 P. 888.

⁵²³ Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. *BCH*. 1890. Vol. 14. P. 427.

⁵²⁴ IG XI 2 142, 144, 224, 158, 226, 287; ID 290.

⁵²⁵ IG XI 2 226.

⁵²⁶ IG XI 2 287.

⁵²⁷ IG XI 2 225.

⁵²⁸ IG XI 2 226.

зменшення орендної плати теменосів на Ренеї і, крім того, значно меншу ціну. Наприклад, в одному з написів⁵²⁹ 314 р. до Р. Х. орендна плата Ономакледа за теменос Діонісіон становила 750 драхм. У 304 р. до Р. Х. Пасітім за цей самий теменос заплатив 1321 драхму і 653 оболі⁵³⁰. Автосфен за нього заплатив 1000 драхм⁵³¹ у 301 р. до Р. Х. і 1372 драхми⁵³² у 297 р. до Р. Х. Надалі, до середини III ст. до Р. Х., як показують епіграфічні написи, спостерігалася тенденція до зниження орендної плати за цей теменос. Кілька написів⁵³³ можуть служити підтвердженням. Ще один орендар теменосу Діонісіон на Ренеї Керкіон сплатив за нього по 560 драхм у 258 р. до Р. Х., з 256 по 251 рр. до Р. Х. та у 250 р. до Р. Х. Тож на основі цих даних можна стверджувати, що теменоси на Ренеї поповнювали храмову казну, але сума надходжень до середини III ст. до Р. Х. мала тенденцію до зменшення. Такий стан справ, на нашу думку, можна пояснити зовнішніми чинниками. На цей час майже припинила існування Перша Ліга несіотів, що могло внести певні негативи в організації внутрішнього господарства делоського поліса. З іншого боку, сам Делос почав своє становлення як торговий центр та центр транзитної торгівлі. А наступний покровитель Другої Ліги несіотів – Родос – лише сприяв цим процесам.

Ще одним важливим питанням у житті делоського поліса було постачання зерна, якого на самому скелястому острові не вистачало. За дослідженням Г. Реджера,⁵³⁴ Ренея та Делос разом могли забезпечити зерном за один рік від 8 до 40 % населення, що мало принципово важливе значення для делосців. Тож Ренея, вірніше, частина Ренеї та організація господарства на ній були невід'ємною та вагамою складовою економічного життя делоського поліса.

⁵²⁹ IG XI 2 135.

⁵³⁰ IG XI 2 144.

⁵³¹ IG XI 2 146.

⁵³² IG XI 2 149.

⁵³³ IG XI 2 224, 275, 287.

⁵³⁴ Reger G. The social and economic history... P. 100.

4.3 «Нехрамові» галузі економіки делоського поліса

Протягом IV – III ст. до Р. Х. головне місце в економіці Делоса займало храмове господарство. Храмова власність хоч і була домінуючою на Делосі, та епіграфічні написи дозволяють констатувати існування приватної власності та господарства⁵³⁵. Приватну власність дозволялось мати іноземцям, що були вшановані титулом проксена. Триттії і фратрії на Делосі спільно володіли землею. Один декрет (IG XI 2 199)⁵³⁶ повідомляє про те, що Мапсіхид придбав ділянку у власність. Крім того, записи з позиками храму за період незалежності дають імена 18-ти власників земельних ділянок⁵³⁷.

Разом із храмовим комплексом почала розвиватись ще одна галузь, пов'язана з наявністю на Делосі загальновідомого святилища – обслуговування великої кількості паломників з усього грецького, і не тільки, світу. На острові розташовувались багатокімнатні будинки призначених для проживання прибулих гостей, спеціальні приміщення для спільних трапез (гестіаторітони)⁵³⁸. Античний автор Афіней (Athen. 301d.), як поціновувач гастрономічної майстерності, навів кілька відомих делоських рецептів приготування риби (в котлі, як і на Теносі, на стержні скумбрію, тунець, піскар).

Храмове господарство на Делосі, здача в оренду храмових земель та будинків були, без сумніву, головною складовою економічного життя острова. Але подальшого розвитку зазнали і кілька інших галузей, до яких залучались делоські жителі.

У IV ст. до Р. Х. багато міст у грецькому світі мали спеціалізацію на виробництві певного виду товарів. Деякі з них були настільки успішними, що отримали свого роду монополію на їх виробництво та продаж. Делос разом з

⁵³⁵ Приватна власність на Делосі розглядається у дослідженні М. Брюне: Brunet Michèle. Contribution à l'histoire rurale de Délos aux époques classique et hellénistique. BCH. 1990. Vol. 114. № 2. P. 669 – 682.

⁵³⁶ ἡ τριττὺς ἡ Μαψιχιδῶν ὑπὲρ τῶν χωρίων τῶν Θεογ[νώ]του

⁵³⁷ Brunet Michèle. Contribution à l'histoire rurale de Délos... P. 675.

⁵³⁸ Лопухова О. Б. Священный остров ... С. 185.

Егіною та Коринфом був центром виробництва бронзи та бронзового посуду (але сировина імпортувалась)⁵³⁹.

Назва острова Делоса найчастіше асоціюється з торгівлею. Делос мав великі прерогативи у виникненні комерції саме на ньому. Його географічне положення цьому сприяло. Центр Кікладського архіпелагу – центр торгівлі не тільки Кіклад, Егеїди, а й усього Східного Середземномор'я. Антична традиція та археологія донесли багато свідчень про Делос саме як зручне місце для комерції.

Економіка острова також залежала від покровительства та зацікавленості елліністичних монархів. У III ст. до Р. Х. до Р. Х. Делос починає формуватись як комерційний центр. Наприклад, Антігон Гонат розвивав комерційну діяльність на Делосі, особливо торгівлю зерном. Делоський ринок міг стати місцем реалізації македонської деревини⁵⁴⁰, смоли, дьогтю і, можливо, срібла⁵⁴¹. Свідченням співпраці Антігонідів з Делосом можуть слугувати численні декрети, якими делосці вшановували македонян. Так, титул проксена і благодійника святилища і делосців отримав Арістобул. Його резиденція була на Делосі. Цей Арістобул був уповноваженим у закупці зерна – сітоністом Деметрія II (IG XI 4 666).

М. Ростовцев стверджував, що на початку III ст. до Р. Х. Делос, крім того, що він був місцем відомого святилища, став важливим центром егейської торгівлі⁵⁴². Імовірно, що більша частина торгівлі і банківської справи була в руках

⁵³⁹ Rostovtzeff M. M. *The social and economic history ...* P. 100.

⁵⁴⁰ На Делосі віднайдено закон, який регулював продаж деревини та деревного вугілля. З нього випливає, що матеріали були імпортовані, а ціни – фіксованими. Більше про декрет та продаж деревини див.: Schulhof E., Huvelin P. *Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat* (1905). *Inscriptions. Loi réglant la vente du bois et du charbon à Délos*. *BCH*. 1907. Vol. 31. P. 46 – 93. та статтю Готьє Ф.: Gauthier P. *Les ventes publiques de bois et de charbon à Délos*. *BCH*. 1977. Vol. 101. № 1. P. 203–208.

⁵⁴¹ Rostovtzeff M. M. *The social and economic history ...* P. 232.

⁵⁴² Ще в період мінойської цивілізації Делос потрапив під вплив Криту та став місцем перебування однієї з численних мінойських торгових факторій, що й донесла антична традиція. У Фулідіда (Thuc. I. 4) знаходимо, що острів остаточно потрапив під вплив Криту за царя Міноса: «Мінос... заволодів Кікладськими островами і перший заснував колонії на більшості з них і, вигнавши карійців, призначив правителями там своїх синів». Фулідід (Thuc. 1.4.1) також зазначає:

іноземців у той час, як делосці менше брали участь у них. Обсяг делоської торгівлі на початок III ст. до Р. Х., коли вона тільки почала розвиватись, вираховувався з прибутків, які місто отримувало від митних поборів або від податків на експорт чи імпорт у 2 % (πεντηκοστή). У 279 р. до Р. Х. вона нараховувала 14 910 драхм, а у 278 – до 18 800 драхм. Ця сума показує, що обсяг торгівлі був незначним порівняно з пізнішим одним мільйоном драхм⁵⁴³. Крім того, віднайдені на Делосі монети у своїй більшості були місцевими і служили для місцевого обігу звичайних людей, відвідувачів, мандрівників чи дрібних торговців з околиць. Вони не вказують на інтенсивний комерційний обмін на Делосі. Іноземних монет, які були знайдені в зоні житлових приміщень, прилеглих до храмової ділянки, а точніше на південь, виявлено мало⁵⁴⁴.

Одне зі спірних питань, яке стосується делоської комерції, – це торгівля хлібом, а точніше – наявність на острові великого хлібного ринку у III ст. до Р. Х.

«Мінос раніше, ніж будь-хто, як нам відомо з традиції, створив собі флот, заволодів більшою частиною моря, яке називається тепер Еллінським». Аналогічне говорить Діодор Сицилійський (Diod. 5. 78. 3): «Він також створив численний воєнний флот, підкорив більшість островів і першим з еллінів встановив свою владу на морі». Щодо Криту, то в XVI ст. до Р. Х. він став світовою державою. Військові подвиги Криту обмежились поширенням його влади на півночі, на материку, на островах і, згідно з легендою, на Заході, в Сицилії. Створення цієї держави починається з появою торгових факторій, кожна з яких мала назву «Міноя». У всьому Егейському басейні назва «Міноя» зберігалась до історичних часів. Одна «Міноя» розташовувалась на Сіфносі, одна – на Аморгосі, острові біля Мегари, одна в Лаконії, багато на узбережжі Сирії, на Заході, в Аравії, а одна і на Делосі (Пенделбери Дж. Археологія Крита. М., 1950. С. 303–304.). Це, імовірно, були назви, які місцеві жителі чи самі купці давали поселенням, які були зайняті торговцями Міноса. Тож острів Делос перебував під впливом мінойської цивілізації аж до її занепаду, він був частиною Критської морської держави Міноса, мінойської талассократії. Саме (Thuc. 1.8.2.) «зі створенням флоту Міноса взаємні зв'язки на морі посилювались (оскільки ним було очищено острови від розбійників, і тоді ж більшість із них заселено колоністами)» і поступово та мирним шляхом більша частина островів, зокрема і Делос, опинились під владою мінойців.

⁵⁴³ Rostovtzeff M. M. The social and economic history ... P. 233.

⁵⁴⁴ Destrooper-Georgiades Anne. Les monnaies de l'Archégésion de Délos. BCH. 2001. Vol. 125. № 1. P. 162–163.

Від першої половини III ст. до Р. Х. залишилось дуже мало свідчень про хлібну торгівлю. За храмовими звітами можна прослідкувати, що ціни на хліб змінювались. Крім того, написи свідчили, що багато робітників, яким небагато платили, половину заробіної плати отримували натурою – хлібом. Заробіток таких робітників коливався протягом року до 35 % у зв'язку з ростом чи падінням цін на хліб⁵⁴⁵.

Уперше купівля великої кількості хліба зустрічається в декреті на честь Діонісія із Візантії⁵⁴⁶, який припав на середину III ст. до Р. Х. Діонісій отримав титул проксена за те, що допоміг делосцям. А також за продаж місту 500 медимнів пшениці за ціною, яку встановили народні збори. Як винагороду за це Діонісій, крім звичайних проксенічних почестей, отримав ще один привілей – *ἰσοτέλεια* – рівність із громадянами в оподаткуванні. Як зазначив Я. А. Ленцман, цей декрет є одним із найважливіших джерел для характеристики економіки елліністичного Делоса. Видно, що Делос мав велику потребу у хлібі. Активну роль у привезенні відігравав візантійський посередник. Імпорт хліба все ж був невеликий, в іншому випадку доставка 500 медимнів не була б спеціально відзначеною. До того ж звільнення Діонісія як іноземця від спеціального податку (*ἰσοτέλεια*) було великою пільгою, і це свідчить про високі податки для метеків на Делосі⁵⁴⁷. Нарешті, факт призначення цін на хліб демосом характеризує великі коливання цін. Складно уявити, щоб Делос був на час видання такого декрету великим транзитним центром і перевалочним пунктом у торгівлі хлібом⁵⁴⁸.

Делос міг бути місцем, хоча і незначним, посередницької торгівлі. Збереглися декрети, які говорять, що купець із Хіосу двічі у 306 та у 298 р. до Р. Х. отримав комісію від продажу смоли на Делосі⁵⁴⁹. А це вже інший товар та інша сировина, яка привозилась на острів. Навіть існує переконання, що Делос

⁵⁴⁵ Ленцман Я. Н. О хлебной торговле Делоса... С. 92.

⁵⁴⁶ «*Choix*», № 46.

⁵⁴⁷ Ленцман Я. Н. О хлебной торговле Делоса... С. 92.

⁵⁴⁸ Там само. С. 93.

⁵⁴⁹ XI 2 154: *πίσσης κεράρια τέσσαρα παρ' Ἡροδώρου Χίου ἀνὰ Δ·ΓΗΗ*

дуже залежав від імпорту⁵⁵⁰. Цей висновок М. Ростовцева в його дослідженні не викликає сумнів. Адже відсутність якихось природних багатств на острові, невелика кількість родючих земель не могли забезпечити жителів потрібною сировиною.

Досить цікавий аспект, пов'язаний із торгівлею, можна знайти в епіграфічних написах. Це – ціни⁵⁵¹. На Делосі не було загального регулювання цін. У період із 270 р. до Р. Х. до 250 р. до Р. Х. вони падали. А причиною їхнього подальшого зростання стало скорочення кількості іноземців, які були залучені до діяльності храму⁵⁵².

Становлення торгівлі на Делосі було тісно пов'язане з переходом протекторату над островом до Родоса та місцем родоського флоту в Егеїді у III ст. до Р. Х. Тоді ж Родос був своєрідним посередником між народами Сходу, що стало головною причиною зростання їхнього багатства та могутності. Дружні відносини з Птолемеями дозволили родосцям забезпечити їм експортну торгівлю з Єгипту і постачати пшеницею весь кікладський архіпелаг. Для цієї торгівлі Делос служив складом, особливо з кінця III ст. до Р. Х. Приїзд паломників для вшанування святилища також використовувався ними, щоб домовитись про нові торгові ринки⁵⁵³.

Незважаючи на факти, які свідчили про розвиток торгівлі на Делосі, ми можемо лише дійти висновку, що в IV – першій половині III ст. до Р. Х. торгівля перебувала на етапі становлення. Її розвиток залежав від зовнішніх факторів та зацікавленості іноземців у ній, адже основна частина делоського населення була зайнята у храмовому господарстві. Більшість їхніх прибутків залежала від цього. Торгівля на острові мала більш транзитний характер.

⁵⁵⁰ Rostovtzeff M. M. The social and economic history ... P. 1273.

⁵⁵¹ Досить детальну таблицю цін на деревину, оливкову олію, свиней та злаки (ячмінь чи пшеницю) та їх зміни із посиланнями на епіграфічні написи у період «незалежності» навів Г. Реджер. Див.: Додаток III у його: The social and economic history... P. 289–309.

⁵⁵² Rostovtzeff M. M. The social and economic history ... P. 225.

⁵⁵³ Dürrbach F. Décrets du IIIe et du IIe siècles, trouvés à Délos. *BCH*. 1886. Vol. 10. P. 107.

Зовсім інша ситуація з торгівлею спостерігається в період після делоської «незалежності». Хоча це вже виходить за хронологічні рамки нашого дослідження, але варто представити головні риси у розвитку торгівлі для уявлення її еволюції на Делосі і надалі. У середині II ст. до Р. Х., після підкорення Македонії, однією з провідних держав Середземномор'я став Рим. Тому саме до нього, про що свідчить Полібій (Polyb. XXX. 21), було звернене прохання Афін повернути їм острів Аполлона, яке вони мотивували своїми давніми правами на Делос. У рішенні римського сенату важливу роль відіграло бажання нагородити Афіни за підтримку римської політики у третій Македонській війні, тому в 166/165 р. до Р. Х. острів був переданий Афінам⁵⁵⁴.

Одночасним рішенням Риму Делос був перетворений у вільний порт⁵⁵⁵ (усім, хто прибув сюди із судном, було надано право безподаткової торгівлі), на що також можна знайти свідчення в античних авторів: Страбона (Strab. X. V. 4), Павсанія (Paus. VIII. XXXIII. 1), Полібія (Polyb. XXXI. 7. 10). Зокрема, Страбон це описує так: «...Хоча Делос став таким чином відомий, але із зруйнуванням римлянами Корінфу його слава зросла ще більше. Бо купці, які вели морську торгівлю, направлялись на Делос, так як їх приваблювала туди свобода від податків і повинностей, якою користувалось святилище і зручність гавані. Насправді острів вдало розміщений для тих, хто пливе з Італії і Греції в Азію...». Делос поступово заселявся італійцями і жителями східних держав, які використовували новий статус острова з метою особистого збагачення. Римські політики переслідували дві взаємопов'язані цілі: 1) зменшення торгових прибутків і морської могутності свого попереднього союзника Родоса, у

⁵⁵⁴ За словами Полібія (Polyb. XXXI. 7. 10), попереднім жителям острова було дозволено переселитися в Ахайю, де вони одразу стали громадянами. Їхня земля була поділена на клери і розділена між афінськими громадянами, які знову прибули на острів. Делос був організований як колонія Афін. Клерухи мали общинне самоуправління, ради, народні збори і посадових осіб, але право власного суду було обмежене зазначеними категоріями справ.

⁵⁵⁵ Делос мав сприятливі кліматичні та географічні умови для розбудови зручного порту з найдавнішого періоду. Більше про делоський порт див.: Johannea P. J. Contributions à l'étude des ports antiques du monde grec. II. Les établissements maritimes de Délos. *BCH*. 1916. Vol. 40. P. 5–73.

процвітання і зміцненні якого Рим більше не був зацікавлений; 2) забезпечення постійного притоку рабів для розвитку рабовласницьких латифундій в Італії і Сицилії. Найбільший злет торгової активності Делоса припав на останню чверть II ст. до Р. Х., чому у великій мірі сприяло зруйнування Карфагена і Корінфа (146 р. до Р. Х.), анексія Пергама (133 р. до Р. Х.) і утворення римської провінції Азія (129 р. до Р. Х.).

Тож коли Делос був проголошений вільним портом (*porto franco*) і центр морської торгівлі був перенесений з Родоса на Делос, він перетворився у великий ринок работоргівлі⁵⁵⁶. Основними постачальниками рабів були пірати Кілікії. Страбон (*Strab. XIV. V. 2*) говорить, описуючи Кілікію: «Особливо спонукало до насильств вивезення рабів, яке приносило великі прибутки; бо захоплення рабів відбувалась легко, а ринок, великий і багатий, розташовувався не дуже далеко, саме на Делосі, який був спроможний в один день прийняти і продати десятки тисяч рабів... Причина цього в тому, що після зруйнування Карфагена і Корінфа римляни розбагатіли і потребували великої кількості рабів. Маючи на увазі легкість збуту, пірати з'явилися у великій кількості, вони самі полювали і продавали рабів. Царі Кіпру і Єгипту допомагали їм у цьому, будучи ворогами сирійців». З піратами, що постачали цих рабів, боротьби майже не велось; у середовищі торговців, навіть в Александрії, на Родосі і Делосі створювалась атмосфера терпимості у ставленні до піратів⁵⁵⁷. Лише в 103 р. до Р. Х. була зайнята невелика територія біля їхньої головної бази в Кілікії. Ця територія набула важливого значення після того, як 67 р. до Р. Х. Гней Помпей вигнав піратів із вод цього району, а також із прибережної лінії. Работоргівля не тільки становила одну з найважливіших сторін у господарському житті Делоса, але і була основою процвітання острова Аполлона в цей період.

Загальновідомі процеси, що відбувалися в землеробстві Італії в II і I ст. до Р. Х. – ріст латифундій, витіснення середнього і дрібного землеволодіння, перехід до масового використання праці рабів у сільському господарстві – привели до

⁵⁵⁶ Томсон Дж. История древней географии. М., 1953. С. 245–246.

⁵⁵⁷ Моммзен Т. История Рима. М., 1997. Т. 2. С. 316–317.

серйозних змін в економіці країн елліністичного Сходу, які опинились під впливом Риму. З усіх країн Східного Середземномор'я в Італію відправлялись щорічно тисячі рабів⁵⁵⁸. Під егідою римської влади у всіх країнах ішов інтенсивний процес розвитку рабовласницьких відносин, що супроводжувався перетворенням у рабство багатьох тисяч вільних громадян⁵⁵⁹.

Крім повідомлень Страбона, відомо кілька епіграфічних написів, які також підтверджують існування ринку рабів і рабовласництва на Делосі. Основними постачальниками рабів на Делос були, як уже згадувалось, кілікійські пірати, а також і критські пірати, для яких був важливий делоський ринок рабів.

Багаточисельні написи східних торговців, списки делоських ефебів та інші тексти свідчать про економічні зв'язки Делоса з Малою Азією, Сирією і Понтом – основними постачальниками рабів в Італію. Діяльність работорговців доповнювала грабунки і викрадення піратів.

Про наявність великої кількості і тяжке становище рабів, що тимчасово чи постійно перебували на Делосі, свідчать повідомлення Діодора Сицилійського про повстання делоських рабів одночасно з масовим сицилійським повстанням, рухом Арістоніка, повстанням тисячі рабів Лаврійських копалень в Аттиці та в інших місцях. Повстання на Делосі показує, які тісні зв'язки були між рабами Східного Середземномор'я⁵⁶⁰. Великі афінські державні діячі кінця II – I ст. до Р. Х., які посідали найбільші адміністративні посади на Делосі, були работорговцями. Кількість рабів, безпосередньо зайнятих у виробництві, значно збільшилась у період процвітання острова. На Делосі в цей час відбувалось велике житлове будівництво, виникли цілі нові квартали міста, проводились великі роботи з реконструкції порту, будувались храми та інші споруди громадського користування. Усе це будівництво не могло вестись без широкого застосування праці рабів. Але кількість рабів, постійно зайнятих на Делосі, не могла бути

⁵⁵⁸ Rostovtzeff M. M. The social and economic history... P. 781.

⁵⁵⁹ Ленцман Я. А. Рынок рабов на Делосе. С. 60.

⁵⁶⁰ Rostovtzeff M. M. The social and economic history...P. 960–961. Див. також: Тюменев А. В. История античных рабовладельческих обществ. М., 1935. С. 189.

великою. Основне значення місцевого ринку полягало в тому, що він був транзитним пунктом на шляху в Італію⁵⁶¹.

Узагалі, як центр міжнародної торгівлі, Делос мав два аспекти. Як наступник Родоса він був розрахунковою палатою егейської комерції, особливо для торгівлі продовольством, головним чином, зерном. Великі виробники зерна – боспорські царі, александрійські правителі, царі Нумідії та інші – торгували через Делос із головними споживачами зерна, «напівголодними» грецькими містами-державами. З іншого боку, Делос був сполучною ланкою між Італією та східним елліністичним світом. Звідси південно-італійські купці здобували велику кількість рабів, тут вони купували у тирійських, беритських та олександрійських купців продукцію караванної торгівлі та східного і єгипетського виробництва. Схід і Захід зустрілись тут в атмосфері, якої не торкнулись політика чи націоналізм⁵⁶².

Економічний розвиток Делоса протягом IV – першої половини III ст. до Р. Х. був значно сталішим. Його основу становила здача в оренду теменосів та майна храму бога Аполлона, а особливо тих, що перебували на острові Ренеї. Змін зазнала банківська діяльність святилища, яка, як виявилось, була залежна від зовнішніх чинників. Економіка Делоса, можна вважати, мала регіональний характер. Лише з другої половини III ст. до Р. Х. Делос почав переживати своє становлення як комерційний центр. Із протекторатом Родоса він перетворився у

⁵⁶¹ Ленцман Я. А. Рынок рабов на Делосе ... С. 64.

⁵⁶² Rostovtzeff M. M. The Hellenistic world and its economic development. *The American historical review*. Vol. 41. № 2. P. 247. Тут же М. Ростовцев навів порівняння Делоса з Родосом, яке, на наш погляд, варто навести: «Родос був типовим грецьким містом-державою, що пишався своїм минулим, своєю політичною незалежністю, своєю демократією, своєю громадянською свободою. Делос не мав громадян, він не був містом-державою. Його населення складалося з афінських посадовців, жреців його відомих храмів, різноманітного натовпу купців, іншого міжнародного натовпу роздрібних купців, службовців, некваліфікованих робітників, які належали до порту – рабів, вільновідпущеників та осіб, вільних від народження. Делос не мав ні конституції, ні політичного життя. Це було місто, але не грецьке і не держава. Родос мав свою маленьку, але добре організовану армію та процвітаючий флот; Делос навіть не міг подумати про утримання армії чи флоту. Найбільші вороги Родоса – пірати – були найкращими друзями Делоса, вони постачали на острів рабів».

важливий торговий центр в Егеїді, який найбільшого розквіту зазнає з переходом під контроль Риму.

ВИСНОВКИ

Аналіз наукової літератури та джерельної бази дослідження дають змогу вирішити поставлені завдання.

Виявлено, що у більшості узагальнюючих праць з історії стародавньої Греції Делос згадувався в контексті перебігу греко-перських воєн, заснування Делоської симмахії та під час досліджень економічних відносин періоду еллінізму, коли Делос мав статус вільного порту, а на ньому був розташований один із найбільших ринків рабів у Східному Середземномор'ї. Перші археологічні відкриття та виявлення епіграфічних написів зумовили вихід у світ історичних досліджень, присвячених різним аспектам розвитку делоського поліса. В історіографії можна виділити кілька основних напрямів та проблем дослідження: розгляд Делоса як центру Першого Афінського морського союзу, розміщення на ньому спільної союзної казни та становлення на острові одного з найбільших ринків рабів у Східному Середземномор'ї у період еллінізму, що були представлені в усіх працях узагальнюючого характеру з історії стародавньої Греції; спроби повного висвітлення історії Делоса в античну епоху або в певний період (архаїчний, класичний, елліністичний), релігійне життя та різноманітні культури, політична структура, економічний розвиток, громадське будівництво, присутність на острові іноземців та відносини з іншими державами, вивчення окремих археологічних знахідок, епіграфічних написів, коментарі повідомлень античних авторів щодо Делоса тощо. Велика кількість досліджень, присвячених Делосу, свідчить про постійний інтерес істориків до проблем його розвитку, що потребує узагальнення. Серед найменш досліджених виділяється проблема еволюції делоського поліса та притаманних йому особливостей кінця класичного і початку елліністичного періодів, на чому була сфокусована наша увага. Ряд питань потребують подальших досліджень та роз'яснень.

Джерельна база дослідження є достатньо репрезентативною. Вона охоплює наративні, археологічні, епіграфічні та нумізматичні дані. Повідомлення грецьких та римських авторів мають фрагментарний характер. Немає жодного писемного

джерела, яке б дало повний опис подій на острові, охарактеризувало делоську політію. Зрештою, відомі уривки висвітлюють найважливіші події, що траплялися на Делосі, допомагають краще зрозуміти їх. Археологічні джерела є цінними у вивченні храмового комплексу, забудови міста та його кварталів, теменосів святилища. Основну масу дослідження становлять епіграфічні написи. Зібрані у серії епіграфічних корпусів, вони ґрунтовно доповнюють прогалини у повідомленнях античних авторів. Саме епіграфічні дані дають можливість дослідити політичний устрій Делоса, особливо в період незалежності, найважливіші магістратури та їх функції, храмову адміністрацію, її повноваження та діяльність, проксенічні декрети, відносини з іншими полісами та елліністичними монархами, запровадження нових свят, економічний розвиток загалом тощо. Епіграфічні написи є основним джерелом у вивченні Ліги несіотів. Крім зазначених, певну інформативність мають нумізматичні джерела. Вони свідчать як про релігійне життя Делоса, так і про відносини з іноземцями, їх перебування на Делосі, розвиток торгівлі.

Встановлено, що легенда про народження на Делосі богів Аполлона та Артеміди і поява на острові іонійського населення та заселення кікладських островів, хоча і не всіх, стало вирішальним фактором у становленні Делоса саме як релігійного центру. Культурна діяльність на острові прослідковувалась і в мікенський період, але іонійці розвинули на Делосі культ Аполлона, який поставив острів на рівні зі ще одним загальновідомим центром культу Аполлона – Дельфами. Іонійці проводили на Делосі свої зібрання, проводили гімнастичні та мусичні змагання, виконували хори на честь бога Аполлона. Тоді ж Делос став центром ранньої іонійської острівної амфіктонії. Наявність загальногрецького святилища постійно викликала інтерес до Делоса з боку різних правителів, держав, спричиняло їх покровительство храму. На Делосі ще з архаїчних часів прослідковувались сліди накосців, паросців, афінян, самосців. Завдяки загальновідомому святилищу Аполлона острів став центром Делоської симмахії, або ж Першого Афіньського морського союзу. На Делосі відбувалися збори делегатів усіх учасників симмахії, у храмі Аполлона була розміщена спільна

союзна казна. Після перенесення казни з острова в Афіни Делос втратив своє першопочаткове значення для союзу.

Розглядаючи делосько-аттичну амфіктіонію, виявлено, що афінське верховенство визначало її головні риси. Афіни позиціонували себе релігійними предводителями кікладських островів та іонійських племен і використовували святилище у проведенні своєї політики, спрямованої на встановлення гегемонії в Егеїді. Афіняни провели друге очищення Делоса, відновили делоські ігри та заснували нове свято на честь Аполлона – Делії. Хоча мешканці Афін і створили колегіальний орган управління храмом, який повинен був нагадувати про ранню острівну амфіктіонію та рівність її учасників між собою, вони зуміли встановити контроль над святилищем Аполлона. Делос продовжував зберігати свій статус шанованого загальноеллінського святилища.

З'ясовано, що Ліга несіотів прийшла на зміну делосько-аттичній амфіктіонії. Антігон Монофталм заснував цей регіональний союз за зразком більш ранніх іонійських об'єднань. Вона переходила під контроль то Антігонідів, то Птолемеїв, аж поки не розпалась у середині III ст. до Р. Х. Делос став релігійним центром цього союзу, але не був його учасником. На острові засновувались свята на честь елліністичних монархів, такі, як Антігонеї, Деметрії, Птолемеї та інші. Представники династії Антігонідів та Птолемеїв встановлювали особисті відносини зі святилищем Аполлона на Делосі. З утворенням же Другої Ліги несіотів і покровительством Родоса релігійне значення Делоса знівельовувалось, а головна увага спрямовувалась на розвиток комерції на Делосі. Протягом IV – першої половини III ст. до Р. Х. Делос залишався сталим релігійним центром.

Делоський поліс не збігався з територією лише однойменного острова. До його складу входив сусідній острів Ренея. Доведено, що делоському полісу повністю вся територія Ренеї не належала. На півночі острова розташовувалось окреме місто ренейців. Територія святилища була розділена на теменоси, а після другого очищення острова на Ренеї було розташоване кладовище делосців. Наративна традиція та епіграфічні дані хоч і доповнюють одне одного, але доносять різні уявлення щодо Ренеї. За писемними джерелами, вона лише

другорядна складова делоського поліса, своєрідне «фізичне продовження», яке не мало такого шанобливого ставлення, як острів Аполлона. З іншого боку, епіграфічні написи свідчать про вагомому частку Ренеї у господарстві та прибутках храму.

Виявлено, що в IV ст. до Р. Х. на Делосі вже функціонували такі полісні магістратури, що і в інших давньогрецьких полісах. Зокрема, обирався архонт, відбувались народні збори, діяла буле. Проаналізовано діяльність афінської храмової адміністрації. Із епіграфічних написів, які містили фінансові звіти святилища Аполлона, випливає, що афінські амфіктіони контролювали здачу в оренду храмового майна і будинків, вели облік усіх боржників. Контролюючи храмову казну та її боржників, серед яких були навіть цілі поліси, Афіни мали додатковий інструмент контролю островів, які були їх союзниками. Делосці допускались лише до обрядів жертвоприношення. Присутність же афінян та їх контроль над храмом Аполлона унеможлилювала повну реалізацію Делоса як самостійного поліса, становлення якого відбувалось навколо святилища.

- Визначено, що більш тривалу незалежність делосці мали змогу отримати завдяки зовнішнім факторам. Якщо перша незалежність була пов'язана із спартанцями, то друга – із Антігоном Монофтальмом. Афінські амфіктіони були змушені залишити острів і повернутись в Афіни. Це, у свою чергу, дало змогу Делосу ступити на новий щабель свого розвитку. Тепер делосці отримали контроль над святилищем Аполлона. Епіграфічні написи насичені достатньо великою кількістю свідчень діяльності делоського поліса та його магістратів. Делос мав демократичний характер. Верховними органами влади були буле та еклесія. Важливою була посада архонта. На Делосі функціонувало кілька видів судів, призначених для розгляду різних справ. Діяли також як постійні магістратури (гімнасіархи, агораноми, логісти, астіноми та інші), так і тимчасові (сітонаї, епімелети). Одна із особливостей делоського поліса полягала в тому, що серед провідних магістратур у полісній структурі були такі посадовці, як гієропії. Від помічників амфіктіонів у сфері культу вони еволюціонували у повноправну

храмову адміністрацію. У першій половині III ст. до Р. Х. Делос у політичній сфері зумів повністю реалізувати себе як повноцінний поліс.

З'ясовано, що за період перебування афінської адміністрації дійшло лише кілька проксенічних декретів. Із настанням незалежності їх кількість різко зросла. Саме ці декрети можуть бути додатковим свідченням самостійної, незалежної діяльності делоських політичних інститутів. Адже афіняни могли впливати на рішення делоської ради та народних зборів у наданні титула проксена та полісних привілеїв. Проксенічні декрети вказують на одну з особливостей функціонування делоського поліса, адже на Делосі цей інститут набув свого розквіту в той час, коли в інших полісів він виходив з ужитку.

Аналіз делоської громадянської общини протягом IV – першої половини III ст. до Р. Х. дає змогу дійти висновку, що вона являла собою згуртований малочисельний колектив, де важливу роль відігравала сім'я. Функціонування філ, братрій, трітій було визначальним у відправленні культу Аполлона та під час різних жертвоприношень. У період незалежності багаті делосці відбували суспільні літургії, серед яких була організація двох найважливіших на Делосі свят: Аполлонія та Діонісія. Ще однією, на наш погляд, особливістю було те, що багаті громадяни виступали гарантами сплати боргу делосцями храмовій казні. У такій тісній громадянській общині остаточно сформувалась своя самосвідомість. В уяві делосців вони були особливими улюбленцями бога, якому вірно служили і за що мали великі привілеї. Якщо у IV ст. до Р. Х. делосці перебували на етапі становлення своєї політичної самосвідомості, про що свідчать спроби делосців отримати незалежність від афінян, то протягом першої половини III ст. до Р. Х. вона остаточно сформувалась. Отримання самостійності та покровительство з боку інших держав укорінило серед громадян усвідомлення своєї особливості: замкнена невелика згуртована община островитян, які проживають на батьківщині самого Аполлона.

Досліджено, що оскільки Делос як поліс сформувався навколо святилища, то цілком закономірно, що храмове господарство займало найголовнішу частку в його економіці. Протягом століть храм Аполлона накопичував різноманітні дари,

гроші, пожертви. Тому він мав можливість перетворитись на своєрідний банк. Храм надавав грошові позики різним приватним особам і цілим містам. Спочатку афінські амфіктіони, а потім делоські гієропії вели облік усіх храмових боржників та контролювали оренду земель святилища. Якщо ж у період афінського контролю рахунки сягали достатньо великих сум, то із становленням незалежності вони скоротились. Афіни мали силу змусити повернути борги до храму. Надалі ж делосцям доводилось звертатись до елліністичних монархів з проханням допомогти у справах із боржниками храму. Святилище Аполлона було великим землевласником. Його землі розділялись на теменоси і здавались в оренду. Орендні відносини на Делосі були організовані на високому для того часу рівні. Існував загальний договір, який прописував усі умови оренди та різні казусні випадки. Святилище Аполлона займалось організацією суспільного будівництва на острові. Епіграфічні дані, що місять будівельні контракти та результати археологічного дослідження слугують підтвердженням високої активності діяльності святилища у цій сфері у першій половині III ст. до Р. Х. На Делосі храм Аполлона мав монополію на отримання прибутків від інших галузей.

Виявлено, що острів Ренея, отриманий делосцями як подарунок святилищу, майже одразу був розділений на 10 теменосів, які почали здаватись в оренду. Виручені кошти з цих теменосів становили основну масу прибутків від оренди всіх храмових земель. Більшість виробничих галузей були зосереджені саме на Ренеї.

Встановлено, що, крім храмового господарства, на Делосі розвивались і інші галузі, провідною з яких було обслуговування паломників. Делос, опираючись на імпорту сировину, спеціалізувався на бронзовому виробництві. Але, що найважливіше, острів у III ст. до Р. Х. почав формуватись як комерційний центр, оскільки був зручним місцем для транзитної торгівлі. Представники Антігонідів співпрацювали з Делосом у цій галузі. Родос же, встановивши свій протекторат над Другою Лігою несіотів та Делосом, використовував його виключно заради своїх комерційних цілей. Торгівля у III ст. до Р. Х. переживала етап становлення і не могла мати високих показників. Лише з передачею римлянами острова Делоса

афінянам і одночасним проголошенням його вільним портом, зруйнуванням Коринфу та занепадом Родоса Делос перетворився на провідний торговий центр не тільки Егеїди, а й усього Східного Середземномор'я.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Писемні джерела

1. Aeschylus. Aeschylus, with an English translation by Herbert Weir Smyth, Ph. D. in two volumes. 1. Persians. Cambridge. Cambridge, Mass., Harvard University Press; London, William Heinemann, Ltd. 1926.
2. Apollonius Rhodius. Argonautica / George W. Mooney. London: Longmans, Green. 1912.
3. Aristotelis. Politeia Athenaiou. Quartum ed. F. Blass. LipsieTeubner, 1908.
4. Athenaeus. Deipnosophistae. The Loeb Classical Library edition, 1930.
5. Callimachus. Hymns and Epigrams / Ulrich von Wilamowitz-Moellendorff. Berlin: Weidmann, 1897.
6. Cornelius Nepos. Vitae / Albert Fleckeisen. Leipzig: Teubner, 1886.
7. Demosthenes. On the crown // Demosthenis Orationes / Ed. S. H. Butcher. Oxonii. e Typographeo Clarendoniano, 1903.
8. Diodorus Siculus. Diodorus of Sicily in Twelve Volumes / with an English Translation by C. H. Oldfather. Cambridge, Mass.: Harvard University Press; London: William Heinemann, Ltd., 1989.
9. Herodotus. The Histories / with an English translation by A. D. Godley. Cambridge: Harvard University Press, 1920.
10. Homeric Hymns. Cambridge: Harvard University Press. London: William Heinemann, 1914.
11. Homerus. The Odyssey / with an English translation by A. T. Murrey. Cambridge: Harvard University Press, 1919.
12. Lucian. Works / with an English translation by A. M. Harmon. Cambridge, MA: Harvard University Press, London: William Heinemann Ltd. 4. 1925.
13. Maurus Servius Honoratus. In Vergilii carmina comentarii. Servii Grammatici qui feruntur in Vergilii carmina commentarii; recensuerunt Georgius Thilo et Hermannus Hagen. Georgius Thilo. Leipzig. B. G. Teubner, 1881.

14. Pausanias. *Pausaniae Graeciae Deacriptio*. Leipzig: Teubner, 1903.
15. Plinius Secundus. *Historiae Naturalis*: In 5 v. / Ed. R. Hubert. Lipsiae: Holtze, 1871–1874.
16. Polibius. *Historiae* / Theodorus Büttner –Wobst after C. Dindorf. Leipzig: Teubner, 1893.
17. Plato. *Platonis Opera* / Ed. John Burnet. Oxford: Oxford University Press, 1903.
18. Plutarchus. *Lives* / with an English Translation by Bernadotte Perrin. Cambridge: MA. Harvard University Press. London: William Heinemann Ltd, 1914.
19. Plutarch's *Moralia* in 16 vol. Cambridge: Harvard University Press. London: William Heinemann, 1968 – 1971.
20. Strabo. *Geographica* / Ed. A. Meineke. Leipzig: Teubner, 1877.
21. Thucydides. *Historiae* in two volumes. Oxford: Oxford University Press, 1942.
22. Vergil. *Bucolics, Aeneid, and Georgics of Vergil* / J. B. Greenough. Boston: Ginn & Co, 1900.
23. Xenophon. *Xenophontis opera omnia*. Oxford: Clarendon Press. Vol. 2, 2nd edn. 1921 (repr. 1971).

Епіграфічні джерела

1. Durrbach F. *Choix d'Inscriptions de Délos: avec traduction et commentaire*. Paris: Georg Olms Verlag, 1921. 294 p.
2. *Inscriptions Graecae XI 2. Inscriptiones Deli liberae. Tabulae archontum, tabulae hieropoeorum annorum 314 – 250* / Ed. Felix Dürrbach. Berlin, 1912. VIII, 149 p.
3. *Inscriptions Graecae XI 4. Inscriptiones Deli liberae. Decreta, foedera, catalogi, dedicationes, varia* / Ed. Petrus Roussel. 1914. VII, 139 p.
4. *Inscriptions de Délos: Comptes des Hiéropes (nos. 290 – 371)*. Paris, 1926.
5. *Inscriptions de Délos: Comptes des Hiéropes (nos. 372 – 498)*. Paris, 1929.
6. *Inscriptions de Délos: Lois ou règlements, contrats, d'entreprises et devis (nos. 499 – 509)*. Paris, 1929.

7. Inscriptions de Délos. Période de l'amphictyonie attico-délienne. Actes administratifs (nos. 89 – 104³³) / Ed. J. Coupry. Paris: Edition de Boccard for Académie des inscriptions et belles-lettres, 1972. 123 p.
8. Inscriptions de Délos: Actes des fonctionnaires athéniens préposés à l'administration des sanctuaires après 166 av. J. – C. (nos. 1400 – 1479); Fragments d'actes divers (nos. 1480 – 1496) / Ed. Felix Durrbach, Pierre Roussel. Paris: H. Champion, 1935. viii + 227 p.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андреев Ю. В. Дорийское завоевание: Историческая проблема в свете археологии / Под редакцией В. С. Бочкарёва. СПб.: Нестор-История, 2015. 222 с.
2. Андреев Ю. В. Начальные этапы становления греческого полиса. *Город-государство в древних обществах*. Л., ЛГУ, 1982. С. 3–17.
3. Андреев Ю. В. Цена свободы и гармонии. Несколько штрихов к портрету греческой цивилизации. СПб.: Алетейя, 1998. 431 с.
4. Бенгтсон Г. Правители эпохи эллинизма / Пер. с нем. Э. Д. Фролова. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1982. 391 с.
5. Берве Г. Тираны Греции / Пер. с нем. Рывкиной О. Е. Ростов-на Дону: Феникс, 1997. 640 с.
6. Бибииков П. Очерк международного права в Греции. М., 1852. 120 с.
7. Боннар А. Греческая цивилизация / Пер. с фр.: В 3 т. М.: Искусство, 1992. Т. 1: От Илиады до Парфенона. 266 с.
8. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / Пер. с фр. Н. Н. Лихаревой. СПб.: Издание О. Н. Поповой, 1913.
9. Грант М. Греческий мир в доклассическую эпоху / Пер. с англ. Т. Азаркович. М.: Терра, 1998. 528 с.
10. Грант М. Классическая Греция / Пер. с англ. Т. Азаркович. М.: Терра, 1998. 334 с.

11. Грейвс Р. Мифы Древней Греции / Пер. с англ. К. П. Лукьяненко; Под. ред. и послесл. А. А. Тахо-Годи. М.: Прогрес, 1992. 620 с.
12. Древняя Греция / Под ред. В. В. Струве, Д. Л. Каллистова. М.: Академия Наук СССР, 1956. 612 с.
13. Жебелев С. А. Союз островитян // *ЖМНП*. 1905. С. 219–260.
14. Жигунин В. Д. Международные отношения эллинистических государств в 280 – 220 гг. до н. э. Казань: Издательство Казанского университета, 1980. 192 с.
15. Залесский Н. Н. Вновь опубликованное постановление делосского союза беритских «посейдониастов». *ВДИ*. 1940. № 2. С. 123–126.
16. Залесский Н. Н. Делосские надписи. *ВДИ*. 1946. №3. С. 133–140.
17. Зелінський А. Л. Антигалатський пасаж з «Гімну до Делоса» Каллімаха і видіння друзів Птолемея Керавна. *Східний світ*. 2008. № 4. С. 11–17.
18. Зелінський А. Л. Місце так званого пророцтва Аполлона з «Гімну до Делоса» Каллімаха в антиселевкідській пропаганді Птолемея Філадельфа. *Східний світ*. 2008. № 1. С. 83–94.
19. Зелінський А. Л. Можливе датування «Гімну до Делоса» Каллімаха. *Східний світ*. 2009. № 1. С. 48–57.
20. Зелинский Ф. Ф. Древнегреческая религия. К.: «СИНТО», 1993. 128 с.
21. Зелинский Ф.Ф. История античной культуры / Ред. и прим. М. П. Заикина. 2-е изд. СПб.: Марс, 1995. 380 с.
22. История Европы. Т. 1. Древняя Европа / Под ред. Е. С. Голубцова, Ю. К. Колосовской, В. И. Кузицина, Л. П. Маринович, А. И. Павловской, Э.Д. Фролова. М.: Наука, 1988. 704 с.
23. Казаков Д. В. Проксения как проекция ксенических отношений на межполисную коммуникацию. *Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология. Экономика. Информатика*. № 1 (96). Т. 17. 2011. С. 5–9.
24. Колесников М. А. Греческая колонизация Средиземноморья (Опыт анализа миграционного механизма). К.: КНУ, 2003. 158 с.

25. Колышницына Н. В. Споры об основании Херсонеса Таврического в новейшей историографии. *Жебелевские чтения – 3. Тезисы докладов научной конференции (29 – 31 октября 2001 года)*. СПб.: Центр антиковедения СПбГУ, 2001. С. 208–213.
26. Колобова К. М. Из истории раннегреческого общества. (О. Родос IX – VI вв. до н. э.). Л.: Изд. ленинградского государственного ордена Ленина университета им. А.А. Жданова, 1951. 340 с.
27. Кузнецов В. Д. Организация общественного строительства в древней Греции. М.: Языки русской культуры, 2000. 536 с.
28. Кулишова О. В. Дельфийский оракул в системе античных межгосударственных отношений (VII – V вв. до н. э.). СПб.: «Гуманитарная Академия», 2001. С. 44–51.
29. Лаптева М. Ю. У истоков древнегреческой цивилизации: Иония XI – IV вв. до н. э. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2009. 512 с.: ил. (Серия «Studia classica»).
30. Латышев В.В. Очерк греческих древностей. Богослужebные и сценические древности. СПб.: Алетейя, 1997. 319 с.
31. Латышев В. В. Очерк греческих древностей. Государственные и военные древности. СПб.: Алетейя, 1997. 347 с.
32. Ленцман Я. Н. Дар Масиниссы. *ВДИ*. 1948. № 4. С. 55–64.
33. Ленцман Я. Н. О хлебной торговле Делоса в III – II вв. до н. э. *ВДИ*. 1946. № 2. С. 89–96.
34. Ленцман Я. Н. Рынок рабов на Делосе. *ВДИ*. 1950. № 1. С. 55–65.
35. Лесная Е. С. Херсонес Таврический и Эгейская Греция: письменные и эпиграфические источники по истории взаимоотношений. *Причерноморье. История, политика, культура*. 2012. Вып. VIII (III). Серия А. С. 189–195.
36. Лопухова О. Б. Гиеропеи – должностные лица делосского храма (314 – 166/165 гг. до Р. Х.). *Из истории социально-политической и культурной жизни античного мира и средневековья*. М. 1985. С. 139–160.

37. Лопухова О. Б. Греческий полис Делос в эллинистическую эпоху. Автореф. дис. канд. ист. н. М., 1986. 22 с.
38. Лопухова О. Б. Делос в II в. до н. э. *Эллинизм: экономика, политика, культура*. М. 1990. С. 223–248.
39. Лопухова О. Б. Некоторые вопросы аренды храмовых земель на Делосе. *ВДИ*. 1985. № 1. С. 139–160.
40. Лопухова О. Б. Некоторые особенности городской застройки эллинистического Делоса. *Проблемы исследований античных городов. Тезисы докладов III научных чтений, посвященных памяти В. Д. Блаватского*. М., 1989. URL: <http://annales.info/life/small/piag.htm#7237>
41. Лопухова О. Б. Священный остров древних греков. *Вопросы истории*. 1988. № 1. С. 183–187.
42. Лосев А. Ф. Аполлон. *Мифы народов мира*. М., 1997. Т. 1. С. 92–96.
43. Лосев А. Ф. Мифология греков и римлян / Сост. А. А. Тахо-годи, общ.ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Махалькова. М., Мысль, 1996. 975 с.
44. Нильссон М. Греческая народная религия / Пер. с англ. С. Клементьевой. СПб.: Алетейя, 1998. 218 с.
45. Пельман фон Р. Очерк греческой истории и источниковедения / Пер. с нем. А. С. Кязькова; под ред С. А. Жебелева. СПб.: Алетейя, 1999. 469 с.
46. Пенделбери Дж. Археология Крита / Пер. с англ. Я. М. Боровского. М.: Издательство иностранной литературы, 1950. 472 с.
47. Перкис Дж. Греческая цивилизация / Пер. с англ. А. Озерова. М.: ФАИР–ПРЕСС, 2000. 272 с.
48. Сапрыкин С. Ю. Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI – I вв. до н.э. М.: Наука, 1986. 248 с.
49. Скржинская М. К Древнегреческие праздники в Элладе и Северном Причерноморье. К.: Институт истории Украины, 2009. 266 с.
50. Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В. Жизнь и гибель Херсонеса. Севастополь: Библикс, 2006. 832 с.

51. Ставнюк В. В. Становлення афінського поліса. К.: «Аквілон-Плюс», 2005. 216 с.
52. Строгоцкий В. М. Полис и империя в классической Греции. Нижний Новгород: НГПИ им. М. Горького, 1991. 236 с.
53. Тарн В. Эллинистическая цивилизация / Пер. с англ. С. А. Ляковского. М.: Издательство иностранной литературы, 1949. 372 с.
54. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества / Пер. с англ. М. Б. Граковой-Свиридовой. М.: Издательство иностранной литературы, 1958. 659 с.
55. Томсон Дж. Исследования по истории древнегреческого общества. Т. 2. Первые философы / Пер. с англ. М.: Издательство иностранной литературы, 1959. 640 с.
56. Томсон Дж. История древней географии / Пер. с англ. И. И. Скаткина; под ред. А. Б. Дитмара и Д. Г. Редера. М.: Издательство иностранной литературы, 1953. 590 с.
57. Тюменев А. И. Херсонесские этюды. (К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса). *ВДИ*. 1938. № 2(3). С. 245–275.
58. Шарнина А. Б. Проксения в межполисных отношениях Эллады. *МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира* / Под ред. проф. Э. Д. Фролова. СПб., 2014. Вып. 14. С. 129–142.
59. Abbott E. The early history of the Delian league. *The Classical review*. 1889. Vol. 3. № 9. P. 387–390.
60. Adel R. D. Apollo's prophecies at Delos. *CW*. 1983. Vol. 76. № 5. P. 288–290.
61. Ahl F. M. Amber, avallon, and Apollo's singing swan. *AJP*. Vol. 103. № 4. 1982. P. 373–411.
62. Alabe F., Fraisse P., Moretti J.-C. Délos. *BCH*. 2000. Vol. 124. № 2. P. 522–526.
63. Alabe F., Brunet M., Étienne R., Fraisse P., Jockey P., Moretti J.-C., Prost F., Sarris A., Wurch-Közelj M. Délos. *BCH*. 2001. Vol. 125. № 2. P. 609–629.
64. Amandry P., Ducat J. Trépieds déliens. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 17–64.

65. Ardaillony E. Rapport sur les fouilles du port de Délos. *BCH*. 1896. Vol. 20. № 20. P. 428–445.
66. Arnold I. R. Local festivals at Delos. *AJA*. 1933. Vol. 37. № 3. P. 452–458.
67. Audiat J. Le gymnase de Délos et l'inventaire de Kallistratos. *BCH*. 1930. Vol. 54. № 54. P. 95–130.
68. Bagnall R. S. The administration of the Ptolomaic Possessions outside Egypt. Leiden: Brill, 1976. 286 p.
69. Basch L. Graffites navals à Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 65–76.
70. Baslez M.-F., Vial C. La diplomatie de Délos dans le premier tiers du IIe siècle. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 1. P. 281–312.
71. Beloch K. J. Griechische Geschichte. Strassburg, Verlag von K. J. Trübner, 1914. Zweiter Band: Bis auf die sophistische Bewegung und den Peloponnesischen Krieg. Erste Abteilung. 432 S.
72. Béquignon Y., Replat J. Le tracé du théâtre de Délos. *BCH*. 1927. Vol. 51. № 51. P. 401–422.
73. Berchem D. van. Les Italiens d'Argos et le déclin de Délos. *BCH*. 1962. Vol. 86. № 1. P. 305–313.
74. Berthold R. M. Rhodes in the Hellenistic age. Ithaca and London: Cornell University Press, 1984. 252 p.
75. Bilić T. Apollo, Helios, and the Solstices in the Athnian, Delphian and Delian calendars. *Numen*. 2012. № 59. P. 509–532.
76. Bodnar E. W. A visit to Delos in April, 1445. *Archaeology*. Vol. 25. № 3. 1972. P. 210–215.
77. Badoud N. Rhodes et les Cyclades à l'époque hellénistique. *Pouvoirs, îles et mer. Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* / édité par Bonnin G., Quéré E. Le. Bordeaux: Ausonius, 2014. P. 115–129.
78. Bogaert R. Banques et banquiers dans les cités grecques. Leyden: Sijthoff, 1968. 453 p.
79. Böekh A. Die Staathaushaltung der Athener. Berlin: G. Reimer, 1851. 2 Ausgabe. 766 S.

80. Bordreuil P., Bruneau Ph. Les Israélites de Délos et la juiverie délienne. *BCH*. 1982. Vol. 106. № 1. P. 465–504.
81. Braun J.-P., Étienne R. L'autel monumental du théâtre à Délos. *BCH*. 1995. Vol. 119. № 1. P. 63–87.
82. Bridgman T. P. *Hyperboreans: Myth and history in Celtic-Hellenic contacts*. New York: Routledge, 2014. 272 p.
83. Brock R. Thucydides and the Athenian purification of Delos. *Mnemosine*. 1996. Vol. I L. P. 321–327.
84. Bruneau Ph. Contribution à l'histoire urbaine de Délos. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 633–709.
85. Bruneau Ph. Deliacia. *BCH*. 1975. Vol. 99. № 1. P. 267–311.
86. Bruneau Ph. Deliacia (II). *BCH*. 1978. Vol. 102. № 1. P. 109–171.
87. Bruneau Ph. Deliacia (III). *BCH*. 1979. Vol. 103. № 1. P. 83–107.
88. Bruneau Ph. Deliacia (IV). *BCH*. 1981. Vol. 105. № 1. P. 79–125.
89. Bruneau Ph. Deliacia (V). *BCH*. 1985. Vol. 109. № 1. P. 545–567.
90. Bruneau Ph. Deliacia (VI). *BCH*. 1987. Vol. 111. № 1. P. 313–342.
91. Bruneau Ph. Deliacia (VII). *BCH*. 1988. Vol. 112. № 2. P. 569–582.
92. Bruneau Ph. Deliacia (VIII). *BCH*. 1990. Vol. 114. № 1. P. 553–591.
93. Bruneau Ph. Deliacia (IX). *BCH*. 1991. Vol. 115. № 1. P. 377–388.
94. Bruneau Ph. Deliacia (X). *BCH*. 1995. Vol. 119. № 1. P. 35–62.
95. Bruneau Ph. Isis Pelagia à Délos. *BCH*. 1961. Vol. 85. P. 435–446.
96. Bruneau Ph. Isis Pelagia à Délos (Compléments). *BCH*. 1963. Vol. 87. № 1. P. 301–308.
97. Bruneau Ph. La céramique pergamienne à reliefs appliqués de Délos. *BCH*. 1991. Vol. 115. № 2. P. 597–666.
98. Bruneau Ph. Le quartier de l'Inopos à Délos et la fondation du Sarapieion A dans un «lieu plein d'ordure». *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 111–136.
99. Bruneau Ph. Ducat J. *Guide de Delos*. Paris: Editions E. De Boccard, 1965. 246 p.

100. Bruneau Ph. Le dromos et le temple C du Sarapieion C de Délos. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 1. P. 161–188.
101. Bruneau Ph. Recherches sur les cultes de Delos a l'époque hellénistique et a l'époque impériale. Paris: Editions E. De Boccard, 1970. 694 p.
102. Bruneau Ph., Fraisse Ph. Un pressoir à vin à Délos. *BCH*. 1981. Vol. 105. № 1. P. 127–153.
103. Bruneau Ph., Fraisse Ph. Pressoirs déliens. *BCH*. 1984. Vol. 108. № 2. P. 713–730.
104. Bruneau Ph., Vatin C. Lycurgue et Ambrosia sur une nouvelle mosaïque de Délos. *BCH*. 1966. Vol. 90. № 2. P. 391–427.
105. Brun J.-P. Laudatissimum fuit antiquitus in Delo insula. La maison IB du Quartier du stade et la production des parfums à Délos. *BCH*. 1999. Vol. 123. № 1. P. 87–155.
106. Brun J.-P., Brunet M. Une huilerie du premier siècle avant J.-C. dans le Quartier du théâtre à Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 2. P. 573–615.
107. Brunet M. Contribution à l'histoire rurale de Délos aux époques classique et hellénistique. *BCH*. 1990. Vol. 114. № 2. P. 669–682.
108. Brunet M., Étienne R., Fraisse P., Moretti J.-C., Siard H., Wurch-Közelj M. Délos. *BCH*. 2002. Vol. 126. № 2. P. 529–546.
109. Brunet M., Fraisse P., Moretti J.-C., Prost F., Poupet P. Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 2. P. 776–789.
110. Buraselis K. Das hellenistische Makedonien und Ägäis: Forschungen zur Politik des Kassandros und der drei ersten Antigoniden im Ägäischen Meer und in Westkleinasein. Munich: Beck, 1982. 207 p.
111. Butz P. The Double Publication of a Sacred Prohibition on Delos: *ID* 68, A and B. *BCH*. 1994. Vol. 118. № 1. P. 69–98.
112. Byrne S. IG II² 1095 and the Delia of 98/97 BC. A document about the Athenian politician Medeios. *Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik*. № 109. 1995. S. 55–61.

113. Cappell M. Delphi and the homeric hymn to Apollo. *The Classical quarterly*. Vol. 56. № 2. 2006. P. 331–348.
114. Chabas A., Jeannette D., Lefèvre R. Altération du marbre et du granite de Délos: rôle de l'environnement atmosphérique marin naturel et pollué. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 2. P. 487–500.
115. Chamonard J. Fouilles de Délos (juillet-septembre 1930). *BCH*. 1933. Vol. 57. № 57. P. 98–169.
116. Chamonard J. Le théâtre de Délos. *BCH*. 1896. Vol. 20. № 20. P. 256–318.
117. Chamoux F. Hellenistic civilization / Translated by Michel Roussel. Oxford, Malden: Blackwell, 2003. 452 p.
118. Chamoux F. L'épigramme du Colosse des Naxiens à Délos. *BCH*. 1990. Vol. 114. № 1. P. 185–186.
119. Chankowski V. Athènes et Délos à l'époque classique. Recherchés sur l'administration du sanctuaire d'Apollon délien. Athens : École française d'Athènes, 2008. 588 p.
120. Chankowski V. Le compte des hiéropes de 174 et l'administration du sanctuaire d'Apollon à la fin de l'Indépendance délienne. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 1. P. 213–238.
121. Chankowski V. Les places financières dans le monde grec classique et hellénistique des cités. *Pallas. Revue d'études antiques : Économies et sociétés en Grèce classique et hellénistique*. 2007. № 74. P. 93–112.
122. Chankowski V. Un nouveau procès délien : les comptes des naopes de Délos et la procédure athénienne au IVe siècle. *BCH*. 2001. Vol. 125. № 1. P. 175 – 193.
123. Chankowski V., Feyel C. Comptes de la fin de l'indépendance délienne. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 1. P.103–124.
124. Chankowski V., Hasenohr C. Étalons et tables de mesure à Délos hellénistique : évolutions et ruptures. *Dialogues d'histoire ancienne, Supplément 12*. Besançon, 2014. P. 21–39.

125. Charneux P., Tréheux J. Décret des Athéniens de Délos en l'honneur d'un épimélète de l'île. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 1. P. 239–276.
126. Charneux P., Tréheux J. Décret du peuple athénien pour Pausanias de Mélitè, gymnasiarque à Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 1. P. 153–173.
127. Constantakopoulou C. *Aegean Interactions : Delos and its networks in the third century*. Oxford University Press, 2017. 384 p.
128. Constantakopoulou C. : «Anonymous, On Delos (De Delo, ex Dinarcho) (401d)» *Brill's New Jacoby*. Editor in Chief: Ian Worthington (University of Missouri). Brill, 2010. Brill Online. BNJ-editors. 25 October 2010. URL:<http://www.brillonline.nl/subscriber/entry?entry=bnj_a401d>
129. Constantakopoulou C. Proud to be an islander: island identity in multi-polis islands in the classical and Hellenistic Aegean. *Mediterranean Historical Review*. Vol. 20. № 1. 2005. P. 1–34.
130. Constantakopoulou C. *The Dance of the Islands: Insularity, Networks, the Athenian Empire, and the Aegean World*. Oxford Classical Monographs (reprint of 2007 edition). Oxford / New York: Oxford University Press, 2007. 348 p.
131. Constantakopoulou C. The shaping of the past: local history and fourth-century Delian reactions to Athenian imperialism. URL: http://www.academia.edu/1780231/The_shaping_of_the_past_local_history_and_fourth-century_Delian_reactions_to_Athenian_imperialism .
132. Constantakopoulou C. Tribute, the Athenian Empire and Small States and Communities in the Aegean. URL: http://www.academia.edu/1780225/Tribute_the_Athenian_Empire_and_Small_States_and_Communities_in_the_Aegean.
133. Constantinides D. À propos d'un chapiteau de Délos: le problème du tracé des volutes ioniques dans l'antiquité. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 137–146.
134. Cook R. M. Thucydides as archaeologist. *The Annual of the British School at Athens*. 1955. Vol. 50. P. 266–270.
135. Coupry J. APXEΘEΩΠΟΙ ΕΙΣ ΔΗΛΟΝ. *BCH*. 1954. Vol. 78. P. 285–294.
136. Coupry J. Autour d'une trière. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 147–156.

137. Coupry J. Études d'épigraphie délienne. II Notes sur un compte rendu de gestion Amphiktyonique (IVe S.). *BCH*. 1938. Vol. 62. № 62. P. 85–96.
138. Coupry J. Études d'épigraphie délienne. *BCH*. 1938. Vol. 62. № 62. P. 236–250.
139. Courbin P. Le colosse naxien et le palmier de Nicias. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 157–172.
140. Courbin P. Le temple archaïque de Délos. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 1. P. 63–78.
141. Courby F. Note sur la date du portique d'Antigone, à Délos. *BCH*. 1914. Vol. 38. № 38. P. 296–299.
142. Courby F. Notes topographiques et chronologiques sur le sanctuaire d'Apollon délien. *BCH*. 1921. Vol. 45. № 45. P. 174–241.
143. Courby F. Sur quelques termes d'architecture qui se rencontrent dans les inscriptions de Délos. *BCH*. 1910. Vol. 34. № 34. P. 501–507.
144. Courboulès M.-L., Desroches E., Fraisse P., Hasenohr C., Moretti J.-C., Sagnier B., Siard H. Délos. *BCH*. 1996. Vol. 120. № 2. P. 901–919.
145. Curtius E. Griechische Geschichte. Berlin, Weidmannsche Buchhandlung, 1861. Zweiter Band: Bis zum Ende des Peloponnesischen Kriege. 708 S.
146. Dalongeville M. R., Farnoux A., Fraisse P., Hasenohr C., Moretti J.-C. Délos. *BCH*. 1995. Vol. 119. № 2. P. 697–701.
147. Davis P. A. On the upkeep of «Sacred Houses» on Delos. *BCH*. 1935. Vol. 59. № 59. P. 78–91.
148. Davis P. A. The Delian building contracts. *BCH*. 1937. Vol. 61. № 61. P. 109–135.
149. Demangel R. Fouilles de Délos. Un sanctuaire d'Artémis-Eileithyia à l'Est du Cynthe. *BCH*. 1922. Vol. 46. № 46. P. 58–93.
150. Delobette L., Moretti J.-C. Délos hospitalière. *BCH*. 1989. Vol. 113. № 1. P. 421–429.
151. Delorme J. La maison dite de l'Hermès, à Délos: étude architecturale. *BCH*. 1953. Vol. 77. P. 444–496.

152. Delorme J. Notes d'archéologie délienne. *BCH*. 1947. Vol. 71. № 71-72. P. 255–261.
153. Delos: Ile sacrée et ville cosmopolite. Paris: CNRS Éditions, 1996. 124 p.
154. Déonna W. Ex-voto déliens. *BCH*. 1932. Vol. 56. № 56. P. 410–490.
155. Déonna W. Mobilier délien. *BCH*. 1934. Vol. 58. № 58. P. 1–90.
156. Déonna W. La végétation à Délos. *BCH*. 1946. Vol. 70. P. 154–163.
157. Déonna W. Notes d'archéologie délienne. *BCH*. 1938. Vol. 62. № 62. P. 209–235.
158. Destrooper-Georqiadès A. Les monnaies de l'Archégésion de Délos. *BCH*. 2001. Vol. 125. № 1. P. 145–174.
159. Dillon M. Pilgrims and pilgrimage in ancient Greece. London, New York: Routledge, 1997. xix + 308 p.
160. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Délos et Rénée. *BCH*. 1985. Vol. 109. № 2. P. 886–890.
161. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Délos et Rénée. *BCH*. 1989. Vol. 113. № 2. P. 746–761.
162. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1976. Vol. 100. № 2. P. 822–828.
163. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1978. Vol. 102. № 2. P. 853–877.
164. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 2. P. 748–750.
165. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Rénée. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 2. P. 655–662.
166. Dinahet-Couilloud M.-T. Le, Siebert G. Délos. *BCH*. 1978. Vol. 102. № 2. P. 848–853.
167. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Monuments funéraires de Rhénée. *BCH*. 1970. Vol. 94. № 2. P. 533–547.
168. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Nécropole délienne et épitaphes: Problèmes d'interprétation. *BCH*. 1984. Vol. 108. № 1. P. 345–353.

169. Dinahet-Couilloud M.-T. Le. Une famille de notables tyriens à Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 2. P. 617–666.
170. Dreher M. Hegemon und Symmachoi: Untersuchungen zum Zweiten Athenischen Seebund M. Dreher. Berlin: Walter De Gruyter Inc, 1995. 316 S.
171. Dürrbach F. Antigoneia-Demetrieia (en grec): les origines de la Confédération des insulaires. *BCH*. 1907. Vol. 31. P. 208–227.
172. Dürrbach F. Choix d'Inscriptions de Delos. Avec traduction et commentaire. Hildesheim; New York: G. Olms Verlag, 1976. Reprint of 1921. 1922. 294 p.
173. Dürrbach F. Décrets du IIIe et du IIe siècles, trouvés à Délos. *BCH*. 1886. Vol. 10. P. 102–135.
174. Dürrbach F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1903). Inscriptions (suite). *BCH*. 1905. Vol. 29. № 29. P. 417–573.
175. Dürrbach F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1906 – 1909), I. *BCH*. 1911. Vol. 35. P. 5–86.
176. Dürrbach F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1906-1909), I – suite et fin. *BCH*. 1911. Vol. 35. P. 242–287.
177. Erskine A. Delos, Aeneas and IG XI.4.756. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. № 117. 1997. S. 133–136.
178. Étienne R. Delos, de l'île sacrée à la place commerciale. *Clio*. 2003. URL:http://www.clio.fr/BIBLIOTHEQUE/delos_de_lile_sacree_a_la_place_commerciale.asp.
179. Étienne R. Inscriptions de Délos. *BCH*. 1981. Vol. 105. № 1. P. 171–182.
180. Farnoux A. Délos et Rhénée. *BCH*. 1991. Vol. 115. № 2. P. 720–725.
181. Ferguson W. S. The Delian amphictyony. *The Classical review*. 1901. № 15 (01). P. 38–40.
182. Feyel C. Inscriptions inédites du Prytanée délien: dédicaces et actes d'archontes. *BCH*. 2000. Vol. 124. № 1. P. 247–260.

183. Feyel C., Prost F. Un règlement délien. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 2. P. 455–468.
184. Fine J. V. A. The ancient Greeks: a critical history. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1983. 720 p.
185. Fougères G. Fouilles de Délos (avril-août 1886): Dédicaces grecques et latines. *BCH*. 1887. Vol. 11. № 11. P. 244–275.
186. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1904-1907). Le côté oriental du téménos d'Apollon. *BCH*. 1907. Vol. 31. № 31. P. 471–534.
187. Fraisse P. Analyse d'espaces urbains: les «places» à Délos. *BCH*. 1983. Vol. 107. №1. P. 301–313.
188. Fraisse P., Moretti J.-C. Délos. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 2. P. 567–574.
189. Fraisse P., Moretti J.-C. Délos. *BCH*. 1999. Vol. 123. № 2. P. 497–500.
190. Freely J. The Cyclades: discovering the Greek islands of the Aegean. London; New York: I. B. Tauris, 2006. 256 p.
191. Fyfe T. Hellenistic architecture: An introductory study. Cambridge: University Press, 1936. 251 p.
192. Gauthier P. Les ventes publiques de bois et de charbon à Délos. *BCH*. 1977. Vol. 101. № 1. P. 203–208.
193. Gillivray J. A. Early Cycladic Potter's Marks from Mount Kynthos in Delos. *BCH*. 1981. Vol. 105. № 2. P. 615–621.
194. Gillivray J. A. Mount Kynthos in Delos. The Early Cycladic Settlement. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 1. P. 3–45.
195. Glotz H. Note sur les archontes déliens, de 314 à 302. *BCH*. 1920. Vol. 44. № 44. P. 362–366.
196. Grote G. History of Greece. Reprinted from the London edition. Boston: John P. Jewett and Company, 17 & 19 Cornhill, 1851. Vol. VI. 494 p.
197. Guggenmos A. Die Geschichte des Nesiotenbundes bis zur Mitte des 3. Jh. v. Chr. Würzburg: Buchdr. K. Triltsch, 1929. 48 S.
198. Guimier-Sorbets A.-M., Nenna M.-D. L'emploi du verre, de la faïence et de la peinture dans les mosaïques de Délos. *BCH*. 1992. Vol. 116. № 2. P. 607–632.

199. Guimier-Sorbets A.-M., Nenna M.-D. Réflexions sur la couleur dans les mosaïques hellénistiques: Délos et Alexandrie. *BCH*. 1995. Vol. 119. № 2. P. 529–563.
200. Habicht C. Athens from Alexander to Antony / Translated by D. L. Schneider. Cambridge: Harvard University Press, 1997. 369 p.
201. Hadjidakis P. J. Delos. Athens: Eurobank, 2005. 400 p.
202. Hamilton R. Treasure Map: A guide to the delian inventories. Michigan: The University of Michigan Press, 2000. 479 p.
203. Hasenohr C. Les Compitalia à Délos. *BCH*. 2003. Vol. 127. № 1. P. 167–249.
204. Hellmann M.-C. Un problème d'architecture et d'épigraphie déliennes. *BCH*. 1980. Vol. 104. № 1. P. 151–159.
205. Herbin F. Propagande et stratégies d'occupation de l'espace sacré durant la période de l'Indépendance à Délos. *Pouvoirs, îles et mer. Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* / édité par Bonnin G., Quéré E. Le. Bordeaux : Ausonius, 2014. P. 161–181.
206. Hermary A. À propos de l'Hermès Propylaios de Délos. *BCH*. 1979. Vol. 103. № 1. P. 137–149.
207. Holleaux M. Antiochos Mégas (note sur une inscription de Délos). *BCH*. 1908. Vol. 32. № 32. P. 266–270.
208. Holleaux M., Durrbach F. Fouilles de Délos (1902). Inscriptions. *BCH*. 1904. Vol. 24. № 24. P. 93–190.
209. Homolle T. Comptes des hiéropes du temple d'Apollon Délien. *BCH*. 1882. Vol. 6. P. 1–167.
210. Homolle T. Comptes des hiéropes du temple d'Apollon délien (pl. XXV). *BCH*. 1878. Vol. 2. P. 570–584.
211. Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279. *BCH*. 1890. Vol. 14. P. 389–511.
212. Homolle T. Comptes et inventaires des temples déliens en l'année 279 (deuxième article). *BCH*. 1891. Vol. 15. P. 113–168.

213. Homolle T. Décrets du peuple athénien de Délos. *BCH*. 1889. Vol. 13. P. 408–430.
214. Homolle T. Documents nouveaux sur l'amphictyonie attico-délienne. *BCH*. Vol. 8. 1884. P. 282–327.
215. Homolle T. Fouilles sur l'emplacement du temple d'Apollon à Délos. *BCH*. 1877. Vol. 1. P. 219–229.
216. Homolle T. Inscriptions archaïques de Délos. *BCH*. 1879. Vol. 3. P. 1–19.
217. Homolle T. Inscriptions de Délos. *BCH*. 1903. Vol. 27. P. 62–103.
218. Homolle T. Inventaires des temples déliens en l'année 364. *BCH*. 1886. Vol. 10. P. 461–475.
219. Homolle T. Le calendrier délien. *BCH*. 1881. Vol. 5. P. 25–30.
220. Homolle T. Les confédération des Cyclades au III – e siècle avant J. C. *BCH*. 1880. Vol. 4. P. 320–334.
221. Hornblower S. A. A commentary on Thucydides. Oxford: Clarendon Press, 1991. 560 p.
222. Huvelin P., Schulhof E. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1905). Inscriptions. Loi réglant la vente du bois et du charbon à Délos. *BCH*. 1907. Vol. 31. № 31. P. 46–93.
223. Huzar E. G. Roman – Egyptian relations in Delos. *The Classical journal*. 1962. Vol. 57. № 4. P. 169–178.
224. Jardé A. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat (1904). *BCH*. 1905. Vol. 29. № 29. P. 5–54.
225. Jardé A., Durrbach F. Fouilles de Délos (1903). Exécutées aux frais de M. le duc de Loubat. Inscriptions. *BCH*. 1904. Vol. 28. № 28. P. 265–307.
226. Jacquemin A. Notes sur quelques offrandes du gymnase de Délos. *BCH*. 1981. Vol. 105. № 1. P. 155–169.
227. Jacquemin A. Remarques sur le budget sacrificiel d'une cite: Délos indépendante. *Extrait de L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'Antiquité*. Lyon: Publications de la bibliothèque Salomon-Reinach V, 1991. P. 93 – 98.

228. Jebb R. C. Delos. *JHS*. 1880. Vol.1. P. 7–62.
229. Jessen O. Amphiktyonia. Paulys. *Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Georg Wissowa. Erster Band: Aal–Apollokrates. Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1894. S. 1904–1936.
230. Jouguet P. Fouilles du port de Délos: inscriptions. *BCH*. 1899. Vol. 23. № 23. P. 56–85.
231. Karvonis P. Les installations commercial les dans la ville de Dèlos à l'époque hellénistique. *BCH*. 2008. Vol. 132. P. 153–219.
232. Karvonis P., Malmary J.-J. Du quartier à l'agora: étude de cas dans le Quartier du théâtre à Délos. *Tout vendre, tout acheter. Structures et équipements des marchés antiques. Actes du colloque d'Athènes, 16-19 juin 2009*. Paris–Bordeaux–Athènes, 2012. URL: http://www.academia.edu/10090142/Du_quartier_à_lagora_étude_de_cas_dans_le_Quartier_du_théâtre_à_Délos
233. Kent J. H. The Temple estates of Delos, Rheneia and Mykonos. *Hesperia*. 1948. Vol. 17. № 4. P. 243–338.
234. Kokkorou-Alewras G. Die Entstehungszeit der naxischen Delos-Löwen und anderer Tierskulpturen der Archaik. *Antike Kunst*. 36 Jahrg. H. 2. 1993. S. 91–102.
235. Kolbe W. The neutrality of Delos. *JHS*. 1930. Vol. 50. Part.1. P. 20–29.
236. Kontoleon N. Ανδριάς και το σφέλας. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 239–251.
237. König W. Der Bund der Nesioten: ein Beitrag zur Geschichte der Kykladen und benachbarten Inseln im Zeitalter des Hellenismus. Halle–Wittenberg: Druck von Wischan & Burkhardt, 1910. 100 S.
238. Kralli I. Athens and the hellenistic kings (338 – 261 B. C.): The language of the decrees. *The classical quarterly. New series*. Vol. 50. № 1. 2000. P. 113–132.
239. Lacroix M. Les architectes et les entrepreneurs à Délos de 314 à 240. *Revue de Philologie*. 1914. № 38. P. 303–330.

240. Lacroix M. Note sur la chronologie des archontes déliens. *BCH*. 1923. Vol. 47. № 47. P. 450–454.
241. Lacroix M. Notes sur les comptes des hiéropes déliens. *BCH*. 1932. Vol. 56. № 56. P. 372–387.
242. Lattermann H. W. Baurechnungen von Delos. *BCH*. 1908. Vol. 32. № 32. P. 279–302.
243. Launey M. Base d'un fils de Massinissa à Délos. *BCH*. 1935. Vol. 59. № 59. P. 391–394.
244. Launey M. Note sur une inscription de Délos. *BCH*. 1934. Vol. 58. № 58. P. 218–220.
245. Laidlaw W. A. A history of Delos. Oxford: The Kemp Hall Press, 1933. 308 p.
246. Lebègue A. Recherches sur Délos observations diverses. *Revue Archéologique. Troisième Série*. 1886. T. 7. P. 243–265.
247. Leguilloux M. The Delian chora in Classical and Hellenistic times: an island landscape planned for pastoralism. *British school at Athens studies*. Vol. 9: *Zooarchaeology in Greece: Recent advances*. 2003. P. 251–256.
248. Lévêque P. Note sur le kouros délien A 4052. *BCH*. 1973. Suppl. 1. P. 287 – 290.
249. Lévy E. Nouveaux bijoux à Délos. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 523–539.
250. Llinas C. Délos. *BCH*. 1979. Vol. 103. № 2. P. 658–659.
251. Long C. R. Greeks, carians and the purification of Delos. *AJA*. 1958. Vol. 62. № 3. P. 297–306.
252. Lytle E. Entirely ignorant of the Agora (Alkiphron 1.14.3): Fishing and the economy of Hellenistic Delos. *Ager and Faber*. 2013. P. 295–315. URL: http://www.academia.edu/3391001/Fishing_and_the_Economy_of_Hellenistic_Delos_Ager_and_Faber_2013_295-315_
253. Lloyd-Jones H. The Delphic oracle. *Greece & Rome. Second series*. Vol. 23. № 1. 1976. P. 60 – 73.

254. Mack W. Proxeny and polis: Institutional networks in the ancient greek world. Oxford: Oxford University Press, 2015. 432 p.
255. Marcadé J. Les trouvailles de la maison dite de l'Hèrmes, à Délos. *BCH*. 1953. Vol. 77. P. 497–615.
256. Marek C. Die Proxenie. Frankfurt am Mein–Bern–New York: Peter Lang, 1984. IV. 484 S.
257. Mayence F. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Les réchauds en terre-cuite. *BCH*. 1905. Vol. 29. № 29. P. 373–404.
258. Meneses U. T. B. De., Sarian H. Nouvelles peintures liturgiques de Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 77–109.
259. Merker I. L. The Ptolemaic officials and the League of the islanders. *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*. 1970. Bd. 19. H. 2. S. 141–160.
260. Meyer E. Geschichte des Alterthums. Stuttgart: J. G. Cotta'sche Buchhandlung Nachfolger, 1901. Dritter Band. Das Perserreich und die Grischen. Erste Hälfte: bis zu den Friedensslüssen von 448 und 446 v. CHR. 692 S.
261. Mikalson J. D. Religion in Hellenistic Athens. Berkeley: University of California Press, 1998. 364 p.
262. Michalowski C. Les Hermès du gymnase de Délos. *BCH*. 1930. Vol. 54. № 54. P. 131–146.
263. Miller A. M. The “Address to the Delian Maidens” in the Homeric Hymn to Apollo: Epilogue or Transition? *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. 1979. Vol. 109. P. 173–186.
264. Moretti J.-C. Graffites de la Palestre du lac à Délos. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 1. P. 201–212.
265. Moretti J.-C. La divinité titulaire du grand autel de la Place du théâtre à Délos. *BCH*. 1997. Vol. 121. № 2. P. 667–671.
266. Moretti J.-C. Klèrôtèria trouvés à Délos. *BCH*. 2001. Vol. 125. № 1. P. 133–143.

267. Moretti J.-C. L'architecture publique à Délos au IIIe s. a. C. *L'Architecture monumentsle grecque au IIIe siecle A.C.* / éd. par Des Courtils, J. Ausonius Mémoires 40, Bordeaux, 2015. P. 83–115.
268. Moretti J.-C. Le gymnase de Délos. *BCH.* 1996. Vol. 120. № 2. P. 617–638.
269. Moretti J.-C. Les inventaires du gymnase de Délos. *BCH.* 1997. Vol. 121. № 1. P. 125–152.
270. Nishimura-Jensen J. Unstable Geographies: The Moving Landscape in Apollonius' *Argonautica* and Callimachus' Hymn to Delos. *Transactions and Proceedings of the American Philological Association.* 2000, Vol. 130. P. 287–317.
271. Orlandos A. K. Délos chrétienne. *BCH.* 1936. Vol. 60. № 60. P. 68–100.
272. Osborne P. J. A commentary on the Aristotelian *Athenaion politeia*. Oxford: Clarendon Press, 1981. 795 p.
273. Osborne M. J. Two Athenian decrees to delians. *Eranos.* 1974. Vol. 72. P. 168–184.
274. Overbeck J. Zum Hymnus auf den Delischen Apollon. *Rheinisches Museum für Philologie. Neue Folge.* 1868. Vol. 23. S. 195–197.
275. Papazarkadas N. Sacred and public land in ancient Athens. Oxford: Oxford University Press, 2011. 395 p.
276. Parke H. W. Polycrates and Delos. *The Classical Quarterly.* 1946. Vol. 40. № 3/4. P. 105–108.
277. Pébarthe C. Les Cyclades dans la tourmente des thalassocraties. Approche comparatiste des dominations athénienne (Ve siècle) et lagide (IIIe siècle). *Pouvoirs, îles et mer. Formes et modalités de l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)* / édité par Bonnin G., Quéré E. Le. Bordeaux : Ausonius, 2014. P. 81–99.
278. Picard C. Fouilles de Délos (1910) Observations sur la société des Poseidoniastes de Bérytos et sur son histoire. *BCH.* 1920. Vol. 44. № 44. P. 263–311.
279. Picard C. Le guerrier blessé de l'agora des Italiens à Délos. *BCH.* 1932. Vol. 56. № 56. P. 491–530.

280. Picard C. Un oracle d'Apollon Clarios à Pergame. *BCH*. 1922. Vol. 46. № 46. P. 190–197.
281. Picard C., Replat J. Recherches sur la topographie du Hiéron délien. *BCH*. 1924. Vol. 48. № 48. P. 217–263.
282. Plassart A. Fouilles de Délos exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions du Gymnase. *BCH*. 1912. Vol. 36. P. 392.
283. Plassart A. Un siècle de fouilles à Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 5–16.
284. Pouilloux J. Salamiens de Chypre à Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 399–413.
285. Prêtre C. La Tabula délienne de 168 av. J.–C. *BCH*. 2000. Vol. 124. № 1. P. 261–271.
286. Prêtre C. Le matériel votif à Délos. Exposition et conservation C. *BCH*. 1999. Vol. 123. № 2. P. 389–396.
287. Querrel F. Apollon et le colosse des naxiens. *Revue archéologique*. 2014. № 2. P. 245–258. URL: http://www.academia.edu/9758366/F._Queyrel_Apollon_et_le_Colosse_des_Naxiens_Revue_arch%C3%A9ologique_2014_2_p._245-258
288. Querrel F. Portraits de souverains Lagides à Pompéi et à Délos. *BCH*. 1984. Vol. 108. № 1. P.267–300.
289. Rauh N. K. The sacred bonds of commerce: Religion, economy, and trade society at Hellenistic Roman Delos, 167 – 87 B. C. Amsterdam: Gieben, 1993. xxiv + 377 p.
290. Reger G. Private property and private loans on Independent Delos (314 – 167 B. C.). *Phoenix*. 1992. Vol. 46. № 4. P. 322–341.
291. Reger G. Regionalism and change in the Economy of Independent Delos. Berkeley: University of the California Press, 1994. 396 p.
292. Reger G. The date and historical significance of IG XII v 714 of Andros. *Hesperia*. 1994. № 63, 3. P. 309–321.
293. Reger G. The Delian XΩMA. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 1988. № 74. S. 29–30.

294. Reger G. The family of Balakros son of Nikanor, the Macedonian, on Delos. *Zeitschrift für Papirologie und Epigraphik*. 1991. № 89. S. 151–154.
295. Reger G. The political history of the Kyklades 260 – 200 B. C. *Historia*. 1994. Vol. 43. P. 32–69.
296. Reger G. The public purchase of grain on independent Delos. *Classical Antiquity*. 1993. Vol. 12. № 2. P. 300–334.
297. Reger G. Two estates of Delian Apollo on Mykonos and the Date of ID 452 + 467. *Hesperia*. 1994. Vol. 63. № 1. P. 105–110.
298. Reinach S. Le colosse d'Apollon à Délos (pl. V–VI). *BCH*. 1893. Vol. 17. № 17. P. 129–144.
299. Reinach T. Note sur une inscription de Délos en l'honneur de Laodice (Philadelphie) princesse du Pont. *BCH*. 1910. Vol. 34. № 34. P. 429–431.
300. Rhodes P. J. A commentary on the Aristotelian Athenaion politeia. Oxford: Clarendon University Press, 1981. 795 p.
301. Roussel P. Délos, colonie Athénienne. Paris: Boccard, 1916. 221 p.
302. Roussel P. Deux familles athéniennes à Délos. *BCH*. 1929. Vol. 53. № 53. P. 166 – 184.
303. Roussel P. La Confédération des Nésiotes. *BCH*. 1911. Vol. 32. № 32. P. 441–455.
304. Roussel P. Le Sénatus-consulte de Délos. *BCH*. 1913. Vol. 37. № 37. P. 310–322.
305. Roussel P., Hatzfeld J. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions. *BCH*. 1909. Vol. 33. № 33. P. 472–522.
306. Robert F. Inscription métrique trouvée au Dioscourion délien. *BCH*. 1934. Vol. 58. № 58. P. 184 – 202.
307. Robert F. La bataille de Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 427–433.
308. Robert L. Sur les inscriptions de Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 435–489.
309. Roux G. Problèmes déliens. *BCH*. 1981. Vol. 105. № 1. P. 41–78.
310. Roux G. L'inventaire 1403 du Néôrion délien. *BCH*. 1989. Vol. 113. № 1. P. 261–275.

311. Roux G. Salles de banquets à Délos. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 525–554.
312. Roux G. Le vrai temple d'Apollon à Délos. *BCH*. 1979. Vol. 103. № 1. P. 109–135.
313. Rostovtzeff M. M. The Hellenistic world and its economic development. *The American historical review*. Vol. 41. № 2. P. 231–252.
314. Rostovtzeff M. M. The social and economic history of the Hellenistic world. Oxford: Oxford University Press, 1941. 1221 p.
315. Roy C. Le. La naissance d'Apollon et les palmiers déliens. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 263 – 286.
316. Roy C. Le. Le tracé et le plan d'une villa hellénistique la maison de fourni à Délos. *Le dessin d'architecture dans les sociétés antiques: Actes du colloque de Strasbourg, 26 – 28 janvier 1984*, Université des sciences humaines de Strasbourg, Travaux du centre de recherché sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 1985. P. 167 – 174.
317. Rutishauser B. Athens and the Cyclades: economic strategies 540 – 314 BC. Oxford: Oxford University Press, 2012. xii + 304 p. 4 maps.
318. Santerre Gallet de H. Athènes, Délos et Delphes d'après une peinture de vase à figures rouges du Ve siècle avant J.–C. *BCH*. 1976. Vol. 100. № 1. P. 291–298.
319. Santerre Gallet de H. Délos primitive et archaïque. Paris: Boccard, 1958. 358 p.
320. Santerre Gallet de H. Héra et Léto à Délos. *BCH*. 1946. Vol. 70. № 70. P. 208–215.
321. Santerre Gallet de H. L'oikos des Naxiens à Délos était-il un temple? *BCH*. 1984. Vol. 108. № 2. P. 671–693.
322. Santerre Gallet de H. Notes déliennes. *BCH*. 1975. Vol. 99. № 1. P. 247–265.
323. Schmiel R. Callimachus' Hymn to Delos: Structure and Theme. *Mnemosyne*. 1987. Vol. 40. Fasc. 1/2. P. 45–55.

324. Schoeffer V. de. *Die Deli Insulae Rebus*. Berlin: Verlag von S. Calvary & Co, 1889. 250 S.
325. Schoeffer V. de. Delos. *Paulys. Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Georg Wissowa. Vierter Band: Corniscae–Demodoros. Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1901. S. 2459–2503.
326. Schulhof E. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1904-1905), I. *BCH*. 1908. Vol. 32. № 32. P. 5–132.
327. Schulhof E. Fouilles de Délos, exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1904-1905), II. *BCH*. 1908. Vol. 32. № 32. P. 449–498.
328. Schulhof E., Dürrbach F. Fouilles de Délos exécutées aux frais de M. le Duc de Loubat. Inscriptions financières (1904 et 1905) (fin). *BCH*. 1910. Vol. 34. № 34. P. 122–186.
329. Sheedy K. A. The origins of the Second Nesiotic League and the defence of Kythnos. *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*. 1996. Bd. 45. H. 4. P. 423–449.
330. Siard H. La crypte du Sarapieion A de Délos et le procès d'Apollônios. *BCH*. 1998. Vol. 122. № 2. P. 469–486.
331. Siebert G. Artémis Sôteira à Délos. *BCH*. 1966. Vol. 90. № 2. P. 447–459.
332. Siebert G. Délos. *BCH*. 1975. Vol. 99. № 2. P. 716–723.
333. Siebert G. Délos. *BCH*. 1976. Vol. 100. № 2. P. 799 – 821.
334. Siebert G. Exploration archéologique à Rhénée. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 416–449.
335. Siebert G. Sur l'histoire du sanctuaire des dieux syriens à Délos. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 359–374.
336. Siebert G. Un programme d'architecture privée à Dèlos l'îlot des bijoux. *Le dessin d'architecture dans les sociétés antiques: Actes du colloque de Strasbourg, 26 – 28 janvier 1984*, Université des sciences humaines de Strasbourg, Travaux du centre de recherché sur le Proche-Orient et la Grèce antiques, 1985. P. 175 – 183.
337. Sifakis G. M. Notes on Delian Inscriptions. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 486–492.

338. Smith D. R. The hieropoioi on Kos. *Numen*. Vol. 20. Fasc. 1. 1973. P. 38–47.
339. Sordi M. La fondation du collège des naopes et le renouveau politique de l'Amphictionie au IVe siècle. *BCH*. 1957. Vol. 81. P. 38–75.
340. Sosin J. D. Endowed eponymous festivals on Delos. *Kernos*. 2014. № 27. P. 127–157.
341. Tarn W. W. Egypt's loss of sea-power: a note. *JHS*. Vol. 30. 1910. P. 223–225.
342. Tarn W. W. Le monument dit «des Taureaux» à Délos: A note. *BCH*. 1922. Vol. 46. № 46. P. 473–475.
343. Tarn W. W. Nauarch and Nesiarch. *JHS*. 1911. Vol. 31. P. 251–259.
344. Tarn W. W. The dedicated ship of Antigonos Gonatas. *JHS*. 1910. Vol. 30. P. 209–222.
345. Tarn W. W. The political standing of Delos. *JHS*. 1924. Vol. 44. Part. 2. P. 141–157.
346. Tang B. Delos, Carthage, Ampurias: the housing of three Mediterranean trading centres. Rome: L'erma Di Bretschneider, 2005. 262 p.
347. Thaheim Th. Antigonos. *Pauly's Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Georg Wissowa. Erster Band: Aal–Apollokrates. Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1894. S. 2406–2413.
348. The Cambridge ancient history. Vol. II, Part 2: History of the Middle East and the Aegean region c. 1380-1000 BC. Third edition by I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 1045 p.
349. The Cambridge ancient history. Vol. III, Part 1: The Prehistory of the Balkans; and the Middle East and the Aegean world, tenth to eighth centuries BC. Second edition by John Boardman, I. E. S. Edwards, N. G. L. Hammond, E. Sollberger. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 1027 p.

350. The Cambridge ancient history. Vol. III, Part 3: The Expansion of the Greek world, eighth to sixth centuries BC. Second edition by John Boardman, N. G. L. Hammond. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. 467 p.
351. The Cambridge ancient history. Vol. IV: Persia, Greece and the Western Mediterranean c. 525 to 479 BC. Second edition by John Boardman, N. G. L. Hammond, D. M. Lewis, M. Ostwald. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 790 p.
352. The Cambridge ancient history. Vol. V: The Fifth Century BC. Second edition by D. M. Lewis, John Boardman, J. K. Davies, M. Ostwald. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 566 p.
353. The Cambridge ancient history. Vol. VI: The Fourth Century BC. Second edition by D. M. Lewis, John Boardman, Simon Hornblower, M. Ostwald. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 1026 p.
354. The Cambridge ancient history. Vol. VII: The Hellenistic World. Second edition by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. Cambridge: Cambridge University Press, 2008. 613 p.
355. Tournavitou I. The Mycenaean ivories from the Artemision at Delos. *BCH*. 1995. Vol. 119. № 2. P. 479–527.
356. Tréheux J. Études d'épigraphie délienne. *BCH*. 1944. Vol. 68. № 69–69. P. 271–295.
357. Tréheux J. Études d'épigraphie délienne. *BCH*. 1952. Vol. 76. P. 562–595.
358. Tréheux J. Les hiéropes déliens de 171 avant J.–C. *BCH*. 1985. Vol. 109. № 1. P. 485–497.
359. Tréheux J. Localisation du Thesmophorion à Délos. *BCH*. 1987. Vol. 111. № 2. P. 495–499.
360. Tréheux J., Gallet de Santerre H. Rapport sur le dépôt égéen et géométrique de l'Artémision à Délos. *BCH*. 1947. Vol. 71. № 71–72. P. 148–254.
361. Trümper M. Modest housing in late Hellenistic Delos. *Ancient greek houses and households: Chronological, regional, and social diversity* / A. A.

- Bradley, L. C. Levett. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press, 2005. P. 119–139.
362. Trümper M. The oldest original synagogue building in the diaspora: The Delos synagogue reconsidered. *Hesperia*. 2004. № 73. P. 513–598.
363. Vallois R. L' «agalma» des Dionysies de Délos. *BCH*. 1922. Vol. 46. № 46. P. 94–112.
364. Vallois R. Les constructions antiques de Delos: Documents. Paris: Editions E. De Boccard, 1953. 378 p.
365. Vallois R. Topographie délienne. I. L'Artémision, le Monument des Hyperboréennes, l'Olivier sacré et le Kératon. *BCH*. 1924. Vol. 48. № 48. P. 411–445.
366. Vallois R. Topographie délienne; II. Les édifices du groupe Nord. *BCH*. 1929. Vol. 53. № 53. P. 185–315.
367. Vatin C. Zeus Sabazios à Délos. *BCH*. 1967. Vol. 91. № 2. P. 447–450.
368. Verrall A. W. The hymn to Apollo: An assay in the Homeric question. *JHS*. Vol. 14. 1894. P. 1–29.
369. Vial C. Délos indépendante. Athenes: Ecole française d'Athenes; Paris: diff. De Boccard. *BCH Suppl.*, 1984. 577 p.
370. Vial C. Économie et société à Délos au temps de l'Indépendance (314 – 167 av. J.–C.). *Pallas. Revue d'études antiques : Économies et sociétés en Grèce classique et hellénistique*. 2007. № 74. P. 263–276.
371. Weber C. The Dionysus in Aeneas. *Classical philology*. 2002. Vol. 97. № 4. P. 322–343.
372. Wernicke U. Apollon. *Pauly's. Real-Encyclopedie der classischen Altertumswissenschaft*. Neue Bearbeitung. Unter Mitwirkung Zahlreicher Fachgenossen. Herausgegeben von Georg Wissowa. Dritter Halbband: Apollon–Artemis. Stuttgart: J. B. Metzlerscher Verlag, 1895. S. 1–111.
373. West A. B. Correspondences between the Delian and Athenian calendars in the years 433 and 432 BC. *AJA*. Vol. 38. № 1. 1962. P. 1–9.

374. West M. L. Cynaethus' Hymn to Apollo. *The Classical Quarterly, New series*. Vol. 25. № 2. 1975. P. 161–170.
375. Whibley L. Amphictyony. *Encyclopedia of religion and ethics*. Vol. 1. Part 2: Algonquins–Art.J. Hastings., 2001. P. 394–399.
376. Will E. De quelques énigmes archéologiques et philologiques dans les inscriptions déliennes. *BCH*. 1973. Suppl.1. P. 589–600.
377. Wurmser H. Délos, Maison de Fourni. Rapport des fouilles 2010. *BCH*. – 2011. Vol. 135, 2. P. 573–587.
378. Zampaglione G. The idea of peace in antiquity / Translated by R. Dunn. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1973. 333 p.
379. Zarmakoupi M. The city of late Hellenistic Delos and the integration of economic activities in the domestic sphere. *CHS Research Bulletin*. 2013. Vol. 1. № 2. URL:
http://nrs.harvard.edu/urn3:hlnc.essay:ZarmakoupiM.The_City_of_Late_Hellenistic_Delos.2013
380. Ziebarth E. Delische Stiftungen. *Hermes*. 1917. Bd. 52. H. 3. P. 424–441.
381. Ziebarth E. Die Ιερα Συγγραφη von Delos. *Hermes*. 1926. Bd. 61. H. 1. P. 87–109.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій за темою дисертації, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Кукоба Лена. Ліга несіотів та Делос. *Наукові записки Тернопільського національного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. Тернопіль: Видавництво ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч. 1. С. 101 – 105.
2. Кукоба Л. І. Афінівські амфіктіони на Делосі у IV ст. до Р. Х. *Сторінки історії: Збірник наукових праць*. Вип. 40. К.: НТУУ «КПІ», 2015. – С. 5 – 14.
3. Кукоба Л. І. Храмове господарство на Делосі (V – III ст. до Р. Х.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, 2015. Випуск 42. С. 209 – 212.
4. Кукоба Л. И. Праздник Делии на Делосе (V – IV вв. до н. э.). *Гуманитарные и юридические исследования*. Научно-теоретический журнал. Выпуск 1. 2015. Ставрополь, 2015. С. 45 – 49.
5. Кукоба Лена. Острів Ренея як складова делоського поліса у світлі античної традиції та епіграфіки (V – III ст. до Р. Х.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 45. К., 2015. С. 12 – 16.
6. Кукоба Лена. Еволюція делоського поліса у IV – першій половині III ст. до Р. Х.). *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 54. К., 2018. С. 5 – 12.
7. Кукоба Лена. Період *porto franco* на Делосі. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Випуск 59. К., 2019. С. 9 – 14.
8. Kukoba L. Ionian factor and Delos (IX – IV centuries BC). *PNAP. Scientific journal of Polonia University Periodyk Naukowy Akademii Polonijnej*. Vol. 45. № 2. P. 84 – 93.

**Список публікацій за темою дисертації, які засвідчують апробацію
матеріалів дисертації**

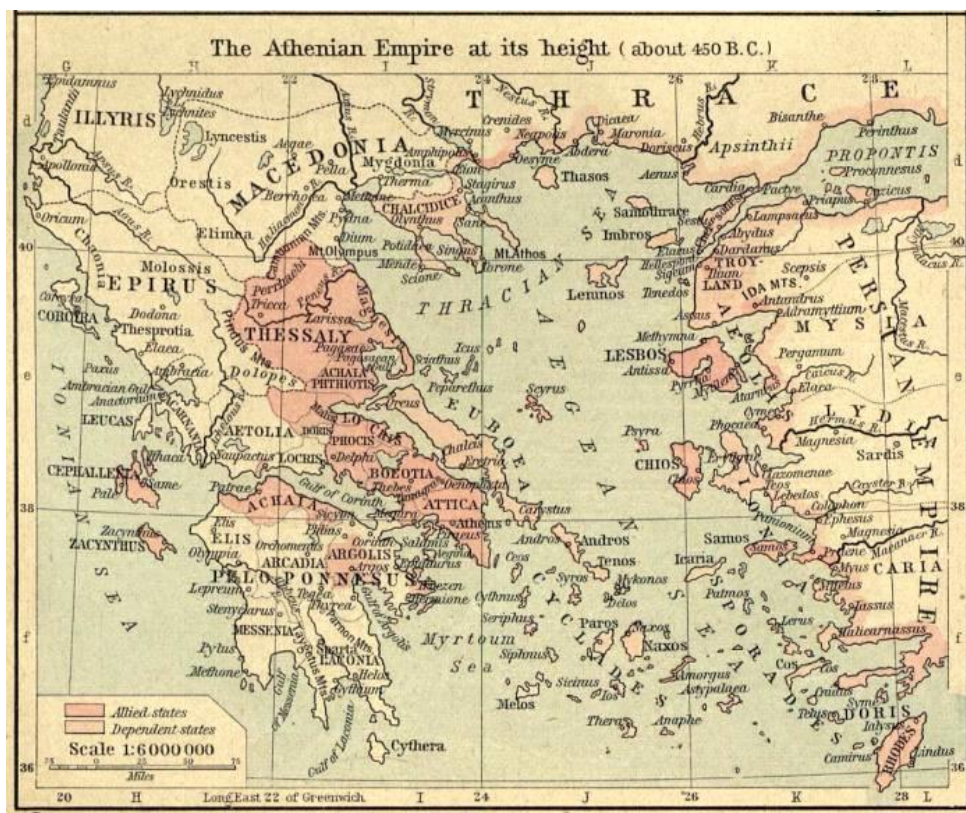
9. Кукоба Л. И. Афинские амфикионы на Делосе в IV в. до н. э. *XVIII Сергеевские чтения: Сборник тезисов* (4 – 6 февраля 2013 г.). М.: б. и., 2013. С. 39.
10. Кукоба Л. Острів Делос під контролем Афін у другій половині V ст. до н. е. *Одіссос. Актуальні проблеми історії, археології та етнології*. Матеріали V-ї міжнародної конференції «Одеські читання – 2013». Одеса, 2014. С. 213 – 215.
11. Кукоба Л. Декрети проксенії Делоса в період незалежності (314 – 166 рр. до Р. Х.). *Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура: Збірник матеріалів наукової конференції*. Чернівці – Вижниця: Черемош, 2013. С. 91 – 95.
12. Кукоба Л. I. Делос та елліністичні монархи: Птолемеї, Атталіди, Селевкіді. *«Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти»*: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Херсон, 17-18 квітня 2015 р. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 65 – 67.
13. Кукоба Л. Друга Ліга несіотів та протекторат Родоса над Делосом. *Дні науки історичного факультету*: Матеріали VIII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету». К.: Логос, 2015. С. 357 – 359.
14. Кукоба Л. Острів Делос та святилище Аполлона в політиці македонських монархів в елліністичний період. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції* (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 49 – 50.

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. Наукова конференція «XVIII Сергеевские чтения» (Москва, 4 – 6 февраля 2013 г.).
2. П'ята Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих вчених «Одеські читання: Актуальні проблеми історії, археології та етнології» (Одеса, 1 – 2 березня, 2013 р.).
3. III Всеукраїнська студентська наукова конференція «Елліністична цивілізація: політика, економіка, культура» (Чернівці, 22 – 23 березня 2013 р.).
4. IV міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми історії стародавнього світу» (Київ, 16 – 17 травня 2013 р.).
5. I Міжнародний круглий стіл «Текст і образ: особливості взаємодії між наративом та візуальністю» (Київ, 24 – 25 жовтня 2013 р.).
6. Міжнародна науково-практична конференція на тему: «Актуальні питання та проблеми розвитку сучасної цивілізації: історичні, соціологічні, політологічні аспекти» (Херсон, 17 – 18 квітня 2015 р.).
7. VIII Міжнародна наукова конференція студентів, аспірантів та молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 23 квітня 2015 р.).
8. Міжнародна конференція молодих учених «68-і Каразінські читання» (Харків, 24 квітня 2015 р.).

Додаток Б

Карти

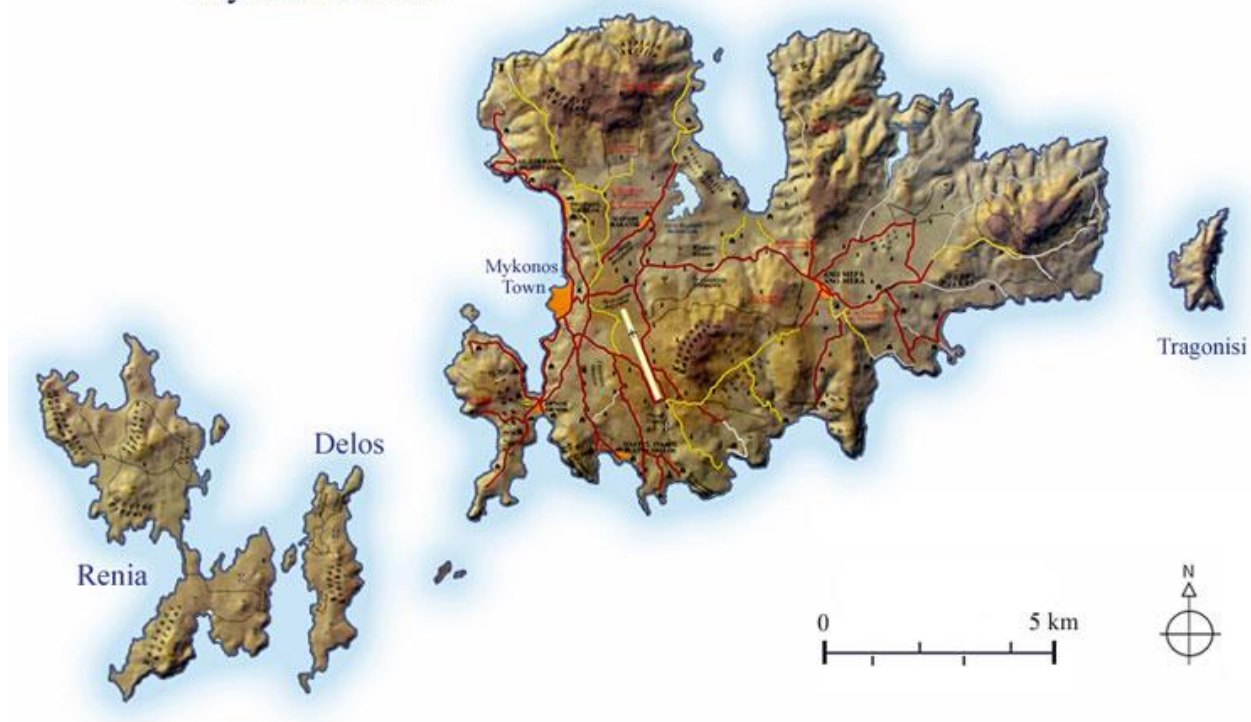
Егеїда⁵⁶³

564

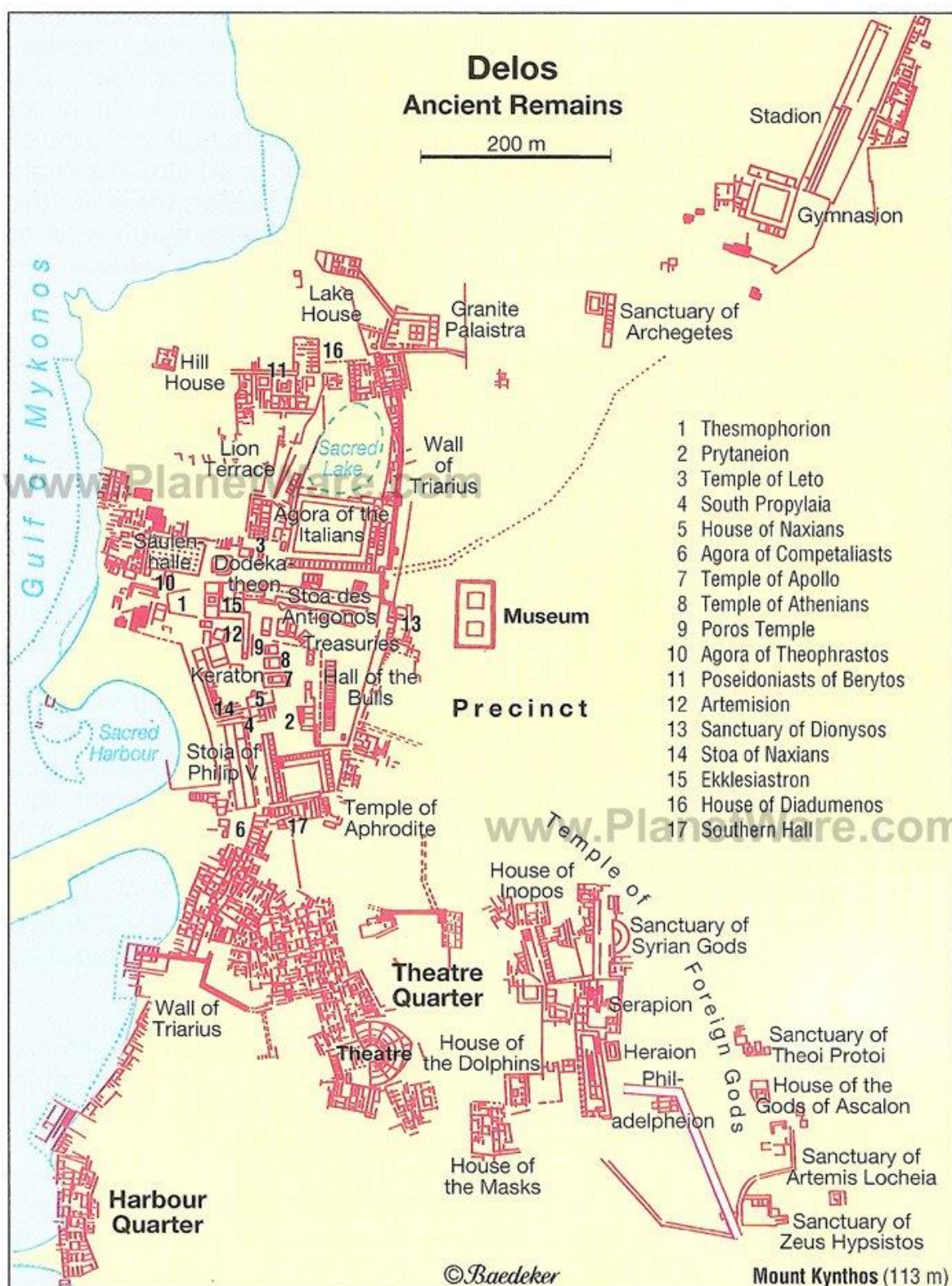
⁵⁶³ Map of the Aegean World, c.480 BCE. URL: <https://www.livius.org/pictures/a/maps/map-of-the-aegean-world-c-480-bce/>

⁵⁶⁴ URL: <https://cromwell-intl.com/travel/greece/delos.html>

Mykonos Island

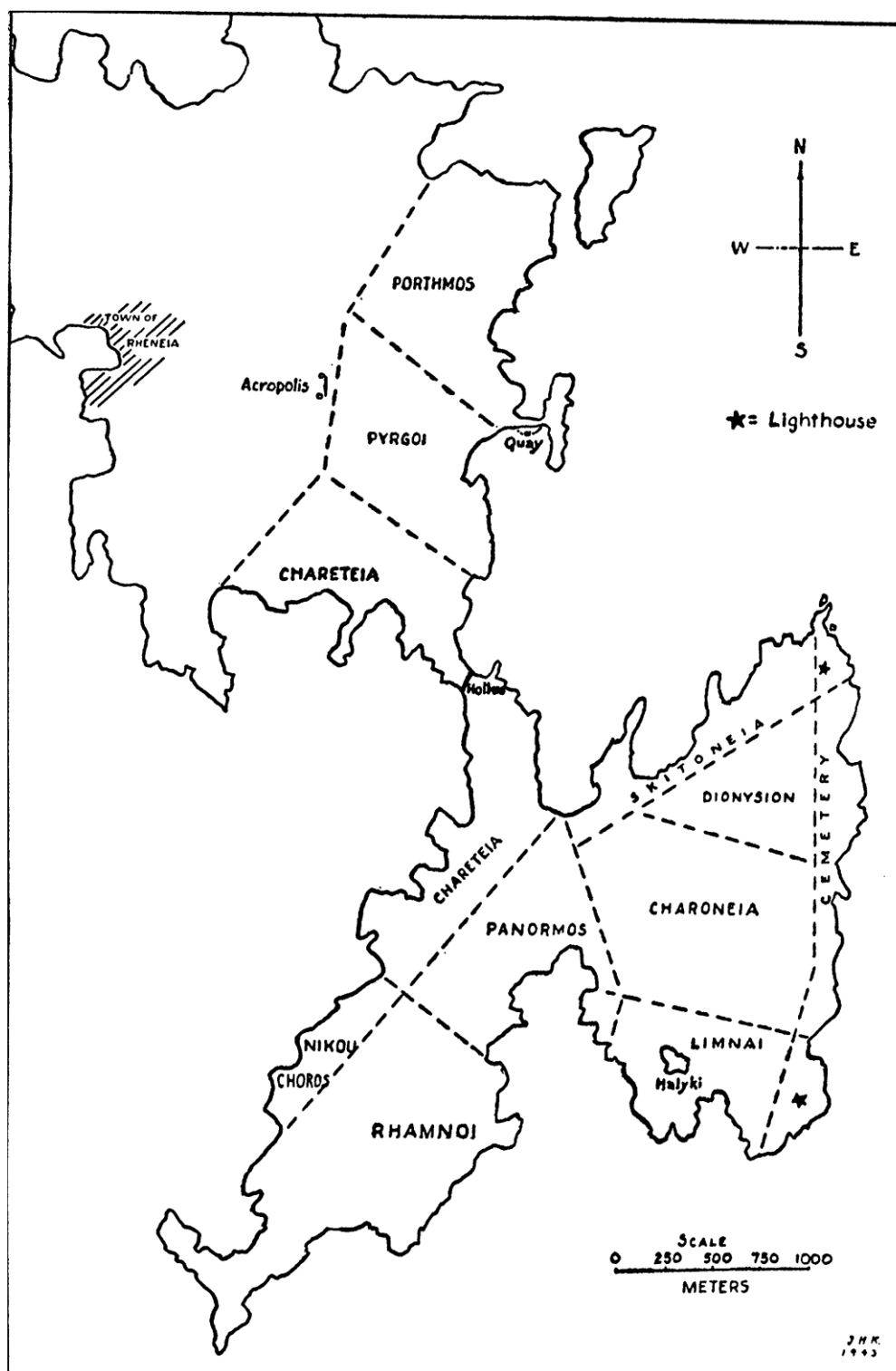
Карта Ренеї, Делоса та Миконоса⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ URL: <http://www.greek-islands.us/mykonos/rinia-island/>

Карта стародавніх руїн Делоса⁵⁶⁶

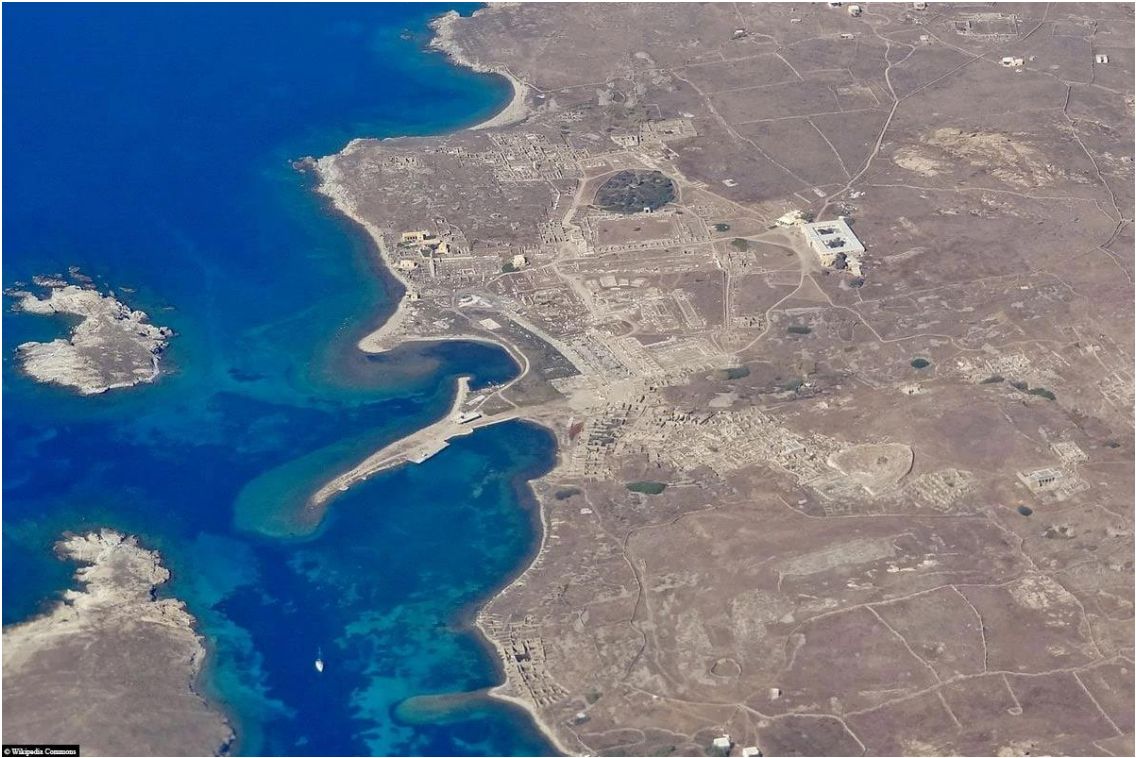
⁵⁶⁶ URL: <https://www.planetware.com/greece/delos-gr-aeg-delos.htm>

Карта теменосів на Ренеї⁵⁶⁷

⁵⁶⁷ Kent J. H. The Temple estates of Delos, Rheneia and Mykonos. *Hesperia*. 1948. Vol. 17. № 4. P. 248.

Додаток В
Ілюстрації та фото

Сучасний вид на Делос⁵⁶⁸

Вид на Делос з гори Кінф⁵⁶⁹

⁵⁶⁸ URL: <https://one-million-places.com/en/greece/delos-island-the-ruins-of-the-ancient-city-of-delos>

⁵⁶⁹ URL: <https://www.planetware.com/greece/delos-gr-aeg-delos.htm>

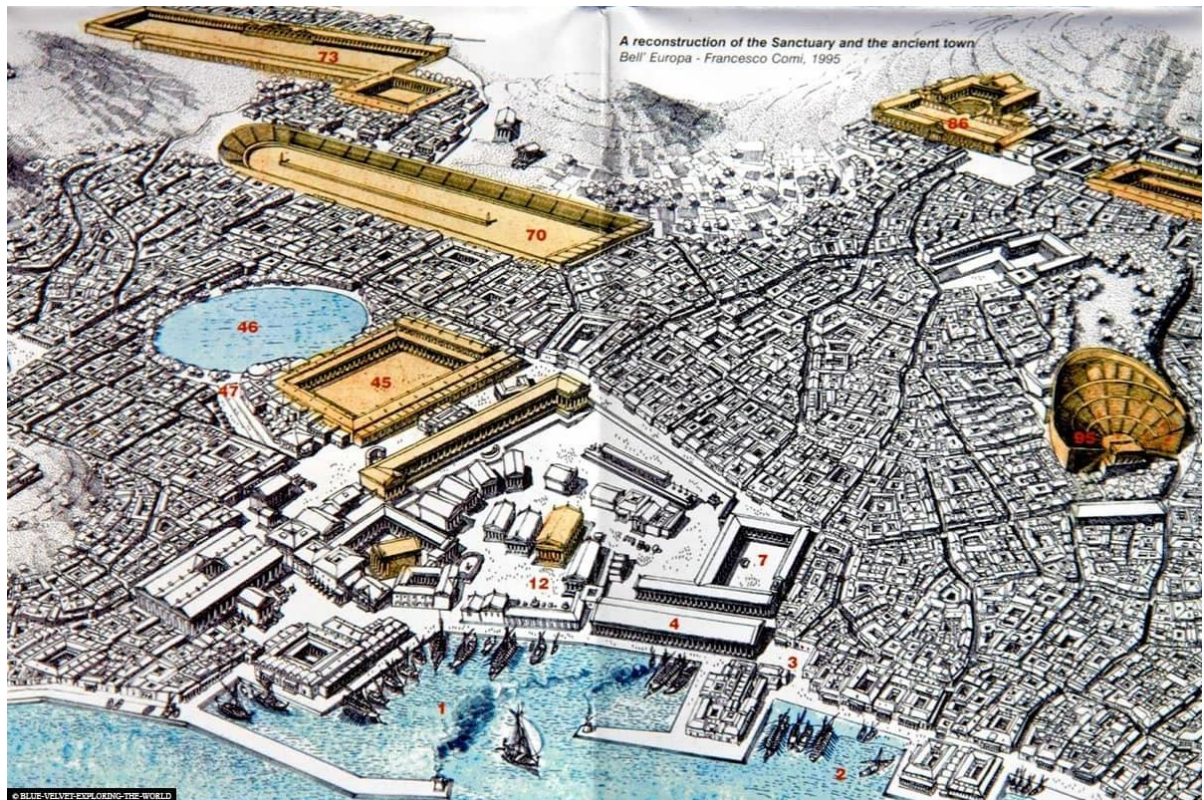
Вид на Делос та гору Кінф⁵⁷⁰

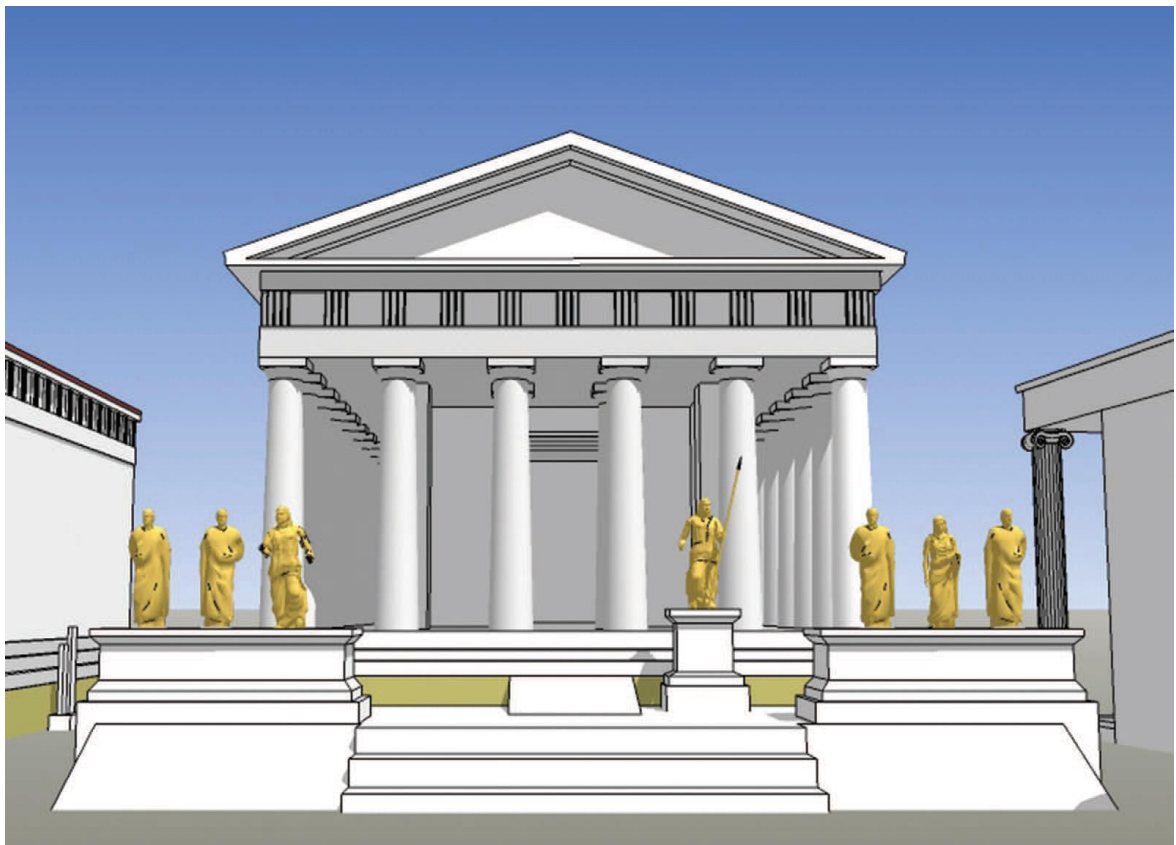
Делоські руїни⁵⁷¹

⁵⁷⁰ URL: <https://www.greece-is.com/rise-fall-delos-visible-island/>

⁵⁷¹ URL: <https://www.archaeology.wiki/blog/2018/10/02/the-temple-of-apollo-on-delos-is-being-restored/>

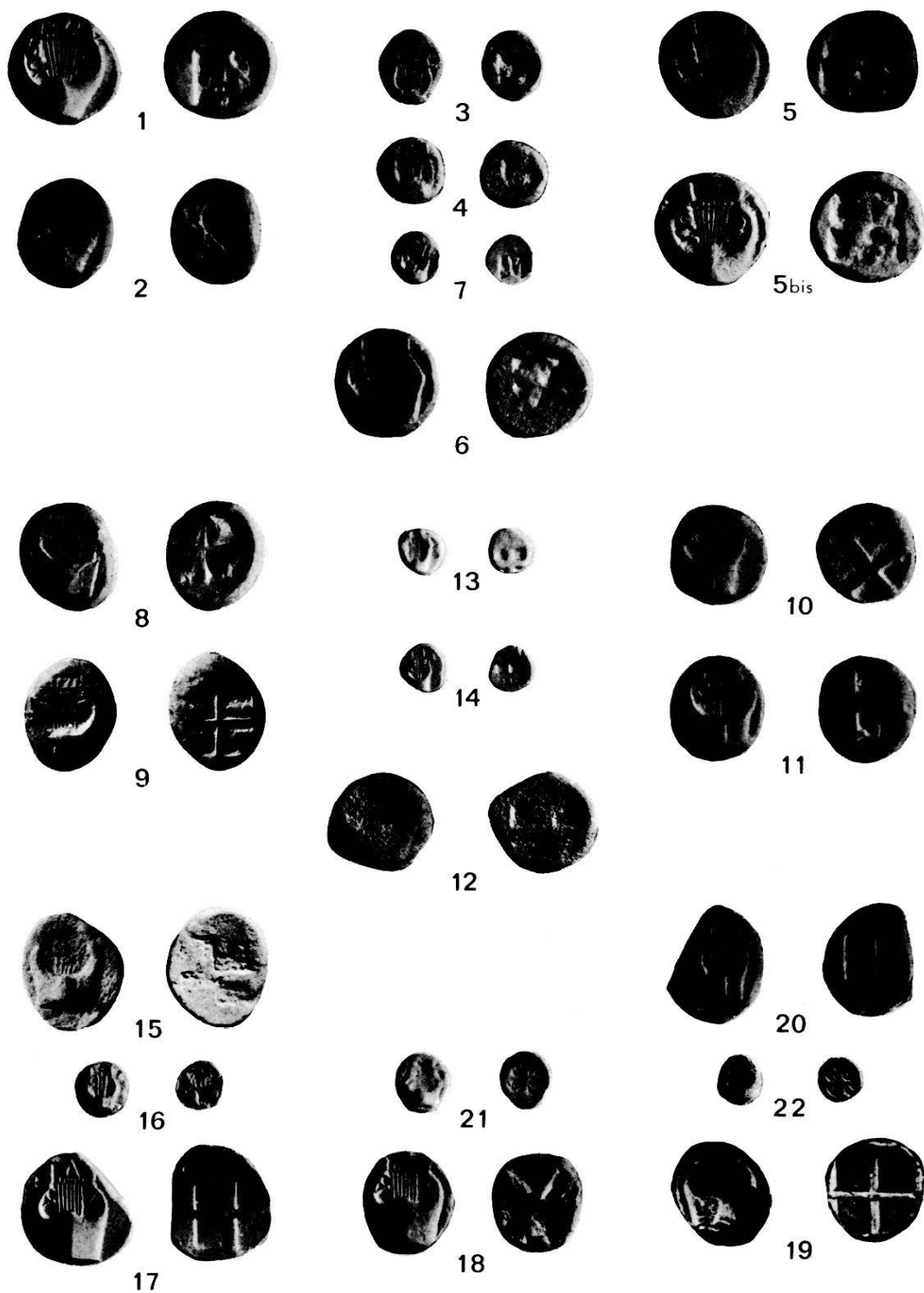
Реконструкція делоського міста⁵⁷²

3D -візуалізація бази Птолемея III перед Великим храмом⁵⁷³

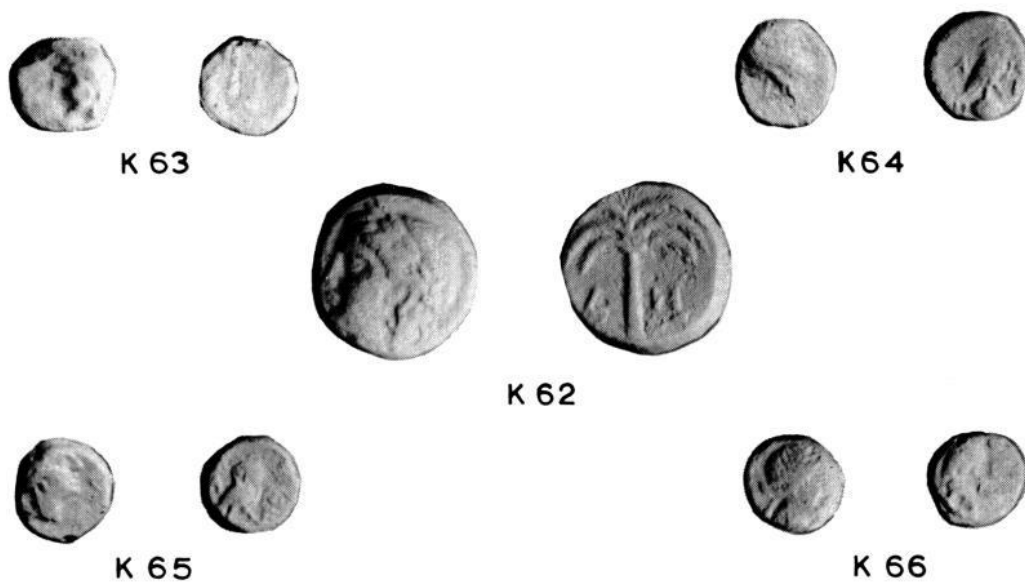
⁵⁷² URL: <https://one-million-places.com/en/greece/delos-island-the-ruins-of-the-ancient-city-of-delos>

⁵⁷³ Herbin F. Propagande et stratégies d'occupation de l'espace sacré durant la période de l'Indépendance à Délos.e l'hégémonie dans les Cyclades antiques (VIIe s. a.C. – IIIe s. p.C.)... P. 170.

Архаїчні монети Делоса⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ Hackens T. Le monnayage de l'atelier de Délos à l'époque archaïque. *BCH*. 1973. Suppl. 1. P. 213.

Монети Делоса із зображенням пальми як символу Аполлона⁵⁷⁵

576

⁵⁷⁵Bruneau P. Contribution à l'histoire urbaine de Délos. *BCH*. 1968. Vol. 92. № 2. P. 647.

⁵⁷⁶ URL: https://www.wildwinds.com/coins/greece/cyclades/delos/BMC_01.jpg

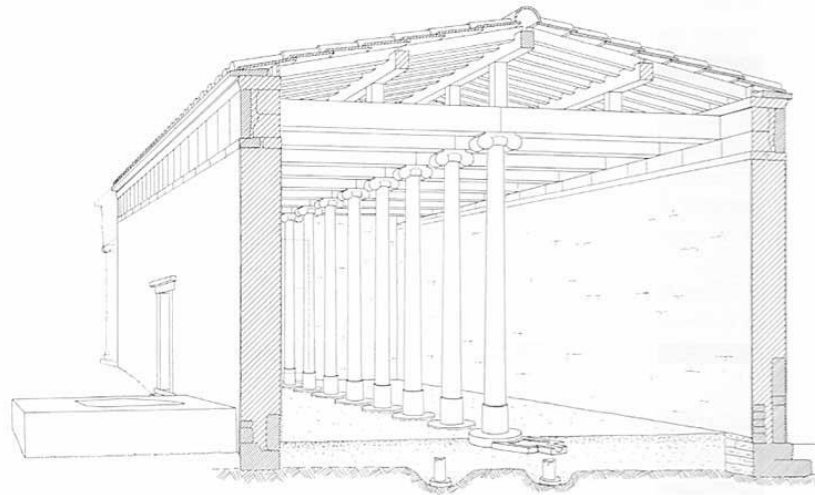
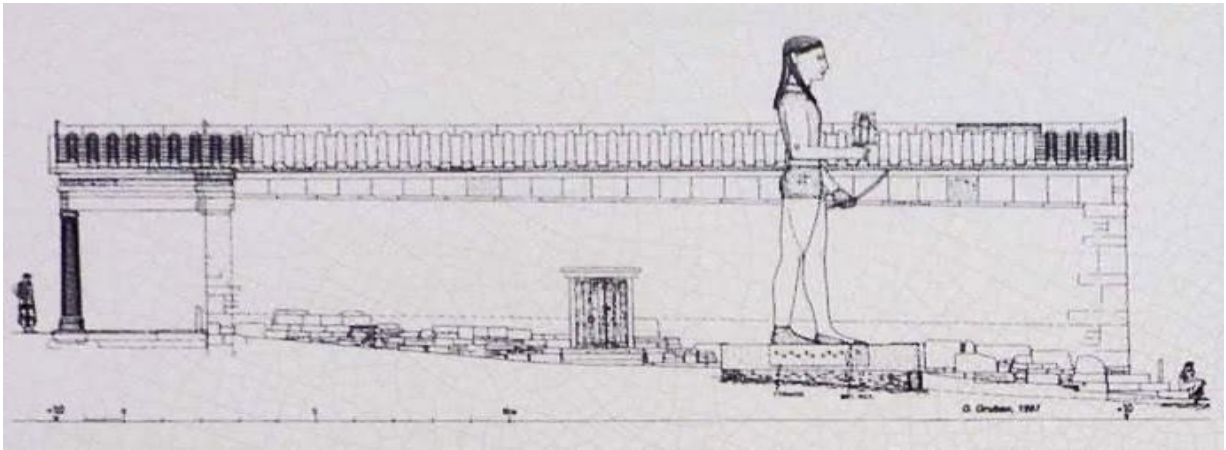

Fig. 44. — L'Oikos des Naxiens : perspective et coupe restituées de l'Ouest.

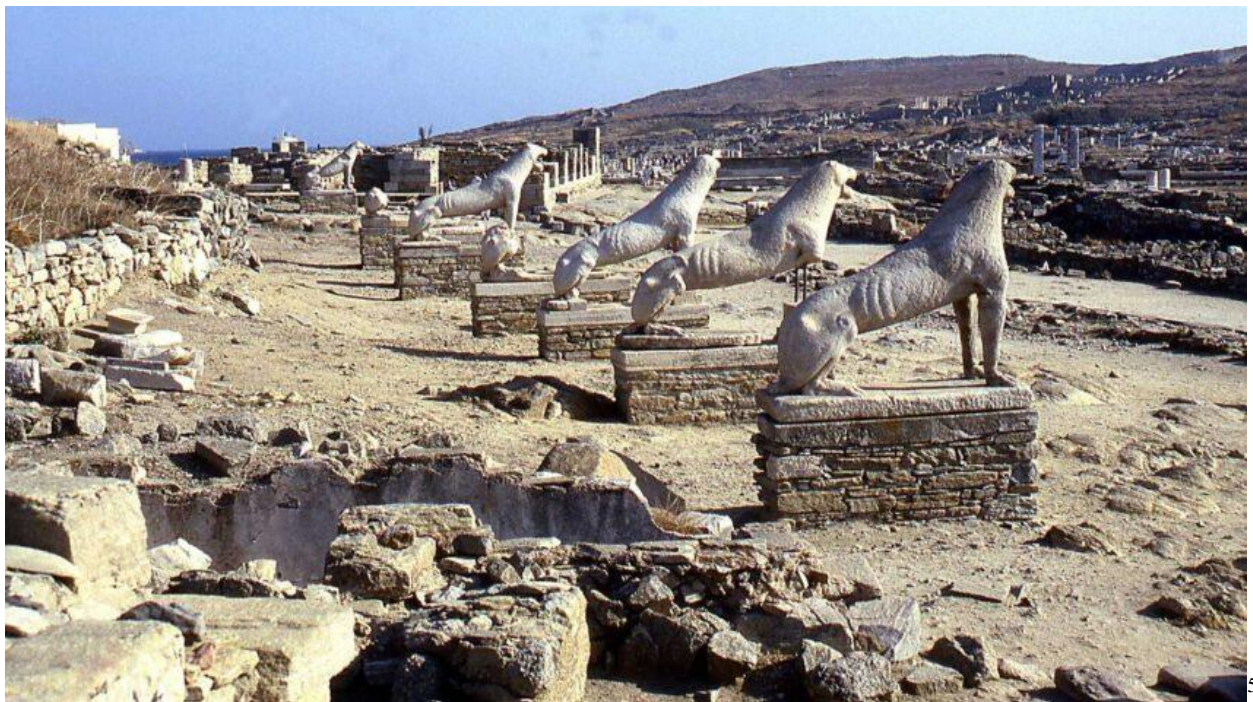

Ойкос наксосців та колос Аполлона⁵⁷⁷

⁵⁷⁷ URL: <https://classicalmonuments.tumblr.com/post/182296463028/oikos-of-the-naxians-delos-greece-7th-century-bce>

Тераса левів, присвячена наксосцями⁵⁷⁸

579

⁵⁷⁸URL: <https://www.planetware.com/greece/delos-gr-aeg-delos.htm>

⁵⁷⁹ URL: <https://mykonosboattrips.com/mykonos-delos-rhenia-islands/>

Руїни театру на Делосі⁵⁸⁰

Сучасний вид Священного озера на Делосі⁵⁸¹

⁵⁸⁰ URL: <https://greekreporter.com/2021/07/04/the-island-of-delos-where-greek-myths-cults-and-history-come-alive/>

Скульптура Делоса 100 р. до Р. Х. Афродіта, Пан та Ерос⁵⁸²

⁵⁸¹ URL: <https://www.flickr.com/photos/wallyg/143686503/in/photostream/>

⁵⁸² URL: <https://www.worldhistory.org/image/3769/aphrodite-eros--pan/>

18. [εἰάν δὲ μὴ τιθῆι τὸ ἐν]ηρ<ό>σ[ιον, ἐπανα]μισθούντων [τὸ τέμενος ..., καὶ] εἰάν ἔλασσον εὖρει, εἰσπρασσόντων ἐκ τοῦ
19. ἐγγ[ύου] υἱοῦ· εἰ δὲ μὴ δύνανται, ἐγγράφει]ν εἰς τὴν σ[τήλην· το]ῦ δὲ [μισ]θώματος ἀποδ[ώ]σουσι τοῖς ἱεροποιοῖς τὰ μ[έν .] πόστ[α]
20. [αὐτ]ῶ[ν]?, ἐὰν τ[ὰ] πρόβατα τρέφωσιν, τοῦ μηνὸς τοῦ Ἀρτεμισιῶνος κατὰ τὸ πρόβατον ἕκαστον, πάντων δὲ [ἄ] ἂν τρέφωσ[ι]
21.οντα ἀκίνδυνον παν[τὸς κιν]δύνου· — οἱ δὲ ἱεροποιοὶ τοῦ μηνὸς τοῦ Γαλαξιῶνος ἐξετάσαντες τοὺς βοῦς κατ' ὄν-
22. [ομα], εἰάν? περιὸν τοῦ μηνὸς <τοῦ> Μεταγειτνιῶνος τεμένεσι — — c.16 — — — αντος αὐτὸς ἡμε.....κ..υ...
23. [μισθώματος?] πρώτουεκλ.υσ.. μηδὲ [— — 15 — — τοῖς ἱεροῖς] τεμένεσιν· εἰάν δέ τις τρέφει, ἐπομοσ[ά]-
24. σθ[ω]ν αὐτὸν ἱεροποιοὶ τὸ μὴ εἶναι ὑπόλογον τῶι τρέφοντ[ι] ἐπὶ τὸ μίσθωμα· [ἐ]ξα[γο]ρε[ύε]ιν δὲ ἐξέστω τῶι βουλομένωι
25. παραλαμβάνειν τὸ ἥμισυ τῆς τιμῆς τῶν πραθέντων· — — εἰάν δέ τις βούλεται τῶν γεωργῶν ἀποδόμενός τι τῶν ἐγκε[καυ]-
26. μένων βοσκημάτων ὅσα ἐδεῖτο καταστατήσαι, ἐξέστω αὐτῶι ἐγγυητὴν καταστήσαντι τῆς τιμῆς ἧς ἂν ἀποδώ-
27. σωσι?, [τὸ δ]ὲ λοιπὸν μίσθωμα ἀ[ποδ]ώ<σου>σι τοῦ μηνὸς τοῦ Ἀθηναίωνος τῆι ἐκλησίαι, τῶι δὲ ἐσχάτῳ ἐνιαυτῶι τοῦ μηνὸς τοῦ
28. Μεταγειτονιῶνος· ὅσοι ἄμ μὴ τρέφωσι πρόβατα, ἀποδώσουσιν ἅπαν τὸ μίσθωμα ἀκίνδυνον τοῦ μηνὸς τοῦ Μετα-
29. γειτονιῶνος· εἰσφέρειν δὲ τοὺς ἱεροποιοὺς [τὰς λοι]π[ὰς] πάντων τὰς τοῦ μηνὸς ἐν τοῖς ἱεροῖς τεμένεσιν εἰς [τῆ]ν κ[ιβω]τὸν
30. [τὸ μίσ]θωμα ἅπαν τὸ γινόμενον τῶι θεῶι κατὰ τὴν συγγραφὴν· εἰάν δὲ μὴ ἀποδῶσιν οἱ μισθωσάμενοι ἐν τοῖς χρόνοις τοῖς
31. γεγραμμένοις ἢ μὴ παραδιδῶσι τοὺς καρποὺς εἰς τὸ κυριεύειν τοῖς ἱεροποιοῖς, ἡμιόλιον ἀποτινόντων [ἐ]ν τ[ε]τ[α]γμένοις
32. χρόνοις?, τοὺς καρποὺς ...ησ....ησ.....τωι το..ωτον, ἀνθ' ὧν μηδέν? π[ω]λοῦντες τῶν μεμισθωμένω[ν],
33. πρὸς τῶν ἡγγυωμένων εἰσπραξάσθων ἡμιόλιον τῶι θεῶι τὸ ὀφειλόμενον τοῦ μισθώματος· — — εἰάν δέ τι ἐλλείπει τοῦ μι
34. σθώματος, πραθέ<ν>των τῶν καρπῶν, [ἀπ]οδόσθων πρὸς τὸ ἐλλεῖπον τοὺς βοῦς [κα]ὶ πρόβατα καὶ τὰ ἀνδράπ[οδα]· εἰάν {εἰάν}
35. δέ, κ[α]ὶ τούτων πραθέντων, ἔτι ἐλλείπει τι τοῦ μισθώματος, εἰσπρασσόντων τὸ ἐλλεῖπον ἐκ τῶν ὑπαρχόντων τοῖς
36. μεμισθωμένοις καὶ τοῖς ἐγγυηταῖς· εἰάν δὲ μὴ δύνωνται πρᾶ<ξα>ι, ἐξομόσαντες ἐπ[ὶ] Δι[ὶ] ἀγοραίωι [μ]ὴ δυνατοὶ εἶναι πρᾶ-
37. [ξ]αι, ἀναγραφόντων αὐτοὺς εἰς τὴν στήλην πατρόθεν ὀφείλοντας τῶι θεῶι καὶ αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐγγυητάς, καὶ ἀνά-

38. μισθούντων τὸ τέμενος· εἰὰν δέ τις ἔγδεια γίνηται τοῦ μισθώματ[ο]ς, ἐγγραφόντων αὐτοὺς καὶ τοῦτο ἡμιόλιον· — — ἀπ[ο]-
39. τινόντων δὲ καὶ οἱ ἱεροποιοὶ τῶι θεῶι τὸ ἥμισυ τοῦ μισθώματος οὗ ἄμ μὴ εἰσπράξωσιν ΩΝΑΣ τοὺς ἐγγυητὰς αὐτῶν πρά-
40. ζωνται· τοῖς δὲ ἐγγραφεῖσιν ἐγγυηταῖς τοῦ μισθωσαμένου μὴ ἐξέστω μερίσαι τῶι καταστήσαντι τοῦ ἐγγραφ[έν]-
41. τος ἀργυρίου εἰς τὴν στήλην, ἀλλ' εἶναι τὸ ἀπότεισμα ἅπαν τοῖς ἐγγυηταῖς κατὰ τὸ ἐπιβάλλομ [μέρο]ς ἐκάστω[ι],
42. εἰὰμ μὴ ὁ καταστήσας ἀποτίνει ὑπὲρ αὐτῶν· — — ὅ τι δ' ἂν τις τῶν ἐγγυητῶν εἰσπραχθεῖ τοῦ μισθώματος ὑπὸ τῶν ἱερο[ποι]-
43. ῶν ἢ αὐτὸς ἀποδῶ<ι> ὑπὲρ τοῦ καταστήσαντος αὐτὸν ἐγγυητὴν, ἐγγραφέτω ἡ βουλή κυρία οὔσα τῶι ἐγγυητῆι τὸν
44. καταστήσαντα τὸ ἀποτεισθὲν ἀργύριον ἡμιόλιον καθά[π]ερ τοὺς ὠφληκότας· καὶ εἶναι τοὺς ἐγγραφέντας ὑπε[ρ]-
45. ημέρους κατὰ τὸν νόμον· εἰὰν δὲ μὴ ἐγγράψει ἡ βουλή, διπλάσιον ἀποτινέτω τῶι ἐγγυητῆι τοῦ ἀποτεισθέντ[ος]
46. ἀργυρίου· — — ὑποκεῖσθαι δὲ τῶι θεῶι τὰ βοσκήματα καὶ τὰ ἀνδράποδα καὶ τὰ ἐνοικεῖα [καὶ] τὰ [ὑπάρχοντα] πάντα,
47. ὅσα ὑπάρχει τοῖς μεμισθωμένοις· — — ὑποκεῖσθαι δὲ καὶ τὰ τοῖς ἐγγυηταῖς ὑπάρχοντα πάντα τῶι θεῶι καθάπερ τὰ
48. τοῦ μεμισθω[σα]μένου {²⁶μεμισθωμένου}²⁶· — — εἰὰν δὲ πράξαντες οἱ ἱεροποιοὶ [μὴ πάντα εἰσπράξωσιν?], ὑποκεῖσθαι τὰ ὑπάρχοντα τοῖς
49. [ἱεροποιοῖς πάντα τῶι θεῶι] —
50. τὸ δὲ γενόμενον μίσθωμα ..ντα πλ.ισηκου —
51. ..λοτ.. τῶν ὑποκειμένων τῶι θεῶι —

52. -----
-----.....
53. рядок нерозбірливий
54. [-----
----- узаконеним
55. ----- ...
----- ... що продаються
56. [-----
----- поручителі
57.
-----.....
58.
----- біля
59.
----- ціну -----
-----].. також гієропії ..
60. поручителів, які поручаються на білій дошці... і терміни обробки земель, що здаються в оренду, і які заяв-

61. лені ... ————— перед кожними від... народних зборів
62. наступні дні — — — місяця метагейтніона] протягом місяця одного хай вони сплатять його.
63. що здійснюється ... хай вони обробляють теменоси, дозволено спадкоємцям або поручителям ...
64. ... [————— від гієропіїв· якщо ж хтось ...— — —
65. —————.....— — — теменосів, що здаються в оренду.....
66. поручителям у тих, що втратили який перевершує його .. здоров'ям. Якщо ж хтось
67. зовсім хворий, то виконання потребують від дітей чоловічої статі так, як було обумовлено у задачі в оренду. Якщо хтось із поручителів
68. виконання помре у цей час, продовжується задача в оренду, здійснюється від його сина, якому прямо надані десять днів відстрочки.
69. В іншому випадку нехай же перевстановлять оренду землі. Знову здадуть в оренду теменос, і якщо менша виявиться [плата], хай буде стягнена із
70. сина поручителя. Якщо ж не зможуть, то записати на стелі як таких, що саме відмовляються від орендної плати гієропіям. Ті,
71. які, утримують овець, [сплачують частину] у місяць артемісіон за кожну вівцю, яку тримають
72. без існуючої всякої небезпеки. — — —гієропії ж у місяць галаксіон переписують биків навпроти імені,
73. якщо ж ті, що з'являються навколо теменосів у місяць метагейтніон, ті...
74. орендну плату перш ... священним теменосам. Якщо ж з протилежної сторони хтось утримує [тварин], відповідно
75. того нехай гієропії не беруть до розрахунку тим, що тримають, до орендної плати⁵⁸⁴. Повідомити ж дозволено тим, що бажають,
76. що вони можуть отримати половину ціни з тих [тварин], що продаються. Якщо ж хтось захоче із землеробів, з тих, що продають клеймова-
77. ну худобу, просити поручительство, дозволено їм, але [вони повинні] представити поручителя ціни,
78. за яку будуть продавати. Решту ж⁵⁸⁵ з орендної плати [віддати] у місяць лінеїон в еклесію, в останній термін – у місяць
79. метагейтніон. Ті, які не розводять овець, сплачують повністю орендну плату безпечно у місяць мета-
80. гейтніон. Сплатити ж гієропіям решту всю в один місяць зі священних теменосів в храм,
81. плата за договором повністю [належить] богу, як слідує відповідно договору. Якщо ж не сплатять орендатори в строки
82. прописані чи не передадуть урожай у розпорядження гієропіїв, хай сплатять геміоліон⁵⁸⁶, у вказаний
83. термін. Урожай ... замість нього продають орендатори.
84. Із поручителів [хай буде] стягнений геміоліон, заборгований богу з орендної плати. Якщо ж щось лишилось від орендної

⁵⁸⁴ Мається на увазі, що орендатор не повинен включати в орендну плату тварин, які отримав від приплоду храмової худоби.

⁵⁸⁵ Продовження умов орендної плати для орендаторів, які розводять овець (рядок 20 – 21).

⁵⁸⁶ Геміоліон – штраф, сума якого була у півтора рази більша за суму заборгованості.

85. плати після проданого урожаю, то хай будуть сплачені у якості решти бики, вівці та раби.
Якщо
86. ж і цього проданого, ще залишається решта від орендної плати, хай буде стягнена решта із існуючого в наявності (майна)
87. орендаторів та поручителів. Якщо ж [гієропії] не будуть в змозі стягнути, присягнувшись Зевсом Агореєм, що не в змозі
88. стягнути, хай вони будуть записані на стелі з патронімом як такі, що заборгували богу: і вони, і поручителі; і
89. перездадуть в оренду теменос. Якщо ж буде якась заборгованість з орендної плати, хай будуть записані вони і геміоліон. Хай спла-
90. тять же богу і гієропії половину орендної плати, де відповідно не стягнуть договірну суму, яку поручителі мають спла-
91. тити. Нехай же записаним поручителям орендної плати не буде дозволено розділити [з орендаторами] представлену записа-
92. ну суму на стелі, але вся сума [лежить] повністю на поручителях згідно покладених частин кожного,
93. і якщо тільки орендатор не заплатить сам замість [нього]. — — Якщо з когось із поручителів стягнуто із орендної плати гієропі-
94. ями або сам сплатить замість орендатора як його поручитель, хай запише буле, будучи повноважним тоді, поручителю
95. орендатор має сплатити суму геміоліона точно так, як боржники. І хай будуть записані як такі, що не
96. сплатили в строки, за законом. Якщо ж не запише буле, подвійну суму хай сплатить поручителю від сплаченої ним
97. суми. — — Хай же буде у закладі в бога худоба і раби, і що є в домі, і що мається в наявності, і все
98. що є в розпорядженні орендаторів. — — Хай же буде в закладі і все, що мається у наявності у поручителя, у бога так само, як
99. орендаторів. ————— якщо ж гієропії, які стягували, не все стягнуть, Хай же буде у закладі у бога усе, що мається у наявності
100. у гієропіїв.
101. Встановлена орендна плата....
102.дана в заставу богу –

IG XI 4 559⁵⁸⁷

280 р. до Р. Х.

1. ἔδοξεν τῆι βουλῆι καὶ τῶι δήμῳ· Μνήσαλκος Τελεσ[αρχίδου]
2. εἶπεν· ἐπειδὴ βασιλεὺς Σιδωνίων Φιλοκλῆς ἐν τε τοῖς [ἔ]μ[προσ]θ-
3. εν χρόνοις πᾶσαν εὐνοίαν καὶ φιλοτιμίαν ἐνδεδε[ιγ]μ[έ]-
4. νος διετέλει περὶ τὸ ἱερόν καὶ Δηλίους, καὶ νῦν πρεσβε[ίας ἀ]-
5. ποσταλείσης πρὸς αὐτὸν περὶ τῶν χρημάτων ὧν [ῶφει]-
6. λον οἱ νησιῶται Δηλίοις πᾶσαν ἐπιμέλειαν ἐποίησατο ὅ-
7. πως Δήλιοι κομίσωνται τὰ δάνεια [καθάπερ ὁ βασιλεὺς]

⁵⁸⁷ Декрет делосців Філоклу.

7. чином делосцям повертаються борги точно так, як цар
 8. Птолемеї наказав, і не виникати затримкам і
 9. відстрочкам повернення делосцям — — — — —... .
 10. — — — — —
 11. [— — — Бакху несіарху. і так появляються усі
 12. надходження на Делос, якими управляє народ де-
 13. лосців, за благодать повертати,
 14. святилищу і делосцям, які надають послуги. Постановлено народом, що повернув цар
 15. Сідона Філокл благочесті відносно святилища
 16. і доблесть у народ делоський, і увін-
 17. чати його золотим вінком за тисячу драхм, і публічно
 18. оголосили глашатаям у театрі на Аполлоніях,
 19. що увінчує народ делосців царя Сідона
 20. Філокла золотим вінком за 1000 драхм за благо-
 21. честі відносно святилища і доблесть
 22. народу делоського, і здійснити жертвоприношення на Сотеріях від імені Філокла
 23. на Делосі Аполлону, і Артеміді, і Лето, і Зевсу Сотеру
 24. і Афіні Сотерії. Витрати ж передати економам
 25. від прибутку — — — — — на
 26. — — — — —...
 27. [— — — — — — — — — — — святкування з
 жертвоприношеннями
 28. і — — — — —...де-
 29. лосців і ... [— — — — — — — — — — — гро-
 30. ші союзу — — — — — — — — — — —]
 31. святилище — — — — — — — — — — —
 32. і — — — — — — — — — — —
 33. ... — — — — — — — — — — —
 34. ... — — — — — — — — — — —
 35. ... [— — — — — — — — — — — посвя-
 36. чення — — — — — — — — — — —
 37. Лето — — — — — — — — — — —
 38. Афіни — — — — — — — — — — —

IG XI 4 631⁵⁸⁹

1. συμ— — — — —
 2. λοι οί παρα[γενόμενοι? τῶν πο]-
 3. λιτῶν ἀναγγέ[λλουσιν ὅτι Δί]-
 4. καιος τεταγμένο[ς ὑπὸ τὸν]
 5. βασιλέα Πτολεμαῖον [ἀνήρ ἄ]-
 6. γαθός ἐστι περὶ τε τὸ ἱερόν κ[αί]
 7. τὴν πόλιν τὴν Δηλίων καὶ χρ[εὶ]-

⁵⁸⁹ Проксенічний декрет Діокла із Кірени.

8. ας διατελεῖ παρεχόμενος Δη-
9. λίων τοῖς ἐντυγχάνουσιν [αὐτῶι]
10. καὶ κοινῆι καὶ ἰδίαι· δεδόχθαι τῶι
11. δήμωι· ἐπαινέσαι μὲν Δίκαιον
12. Διοκλέους Κυρηναῖον ἀρετῆς ἕ-
13. νεκεν καὶ εὐσεβείας τῆς εἰς τὸ ἰ-
14. ερόν καὶ εὐνοίας τῆς εἰς τὸν [δῆ]-
15. μον τ<ὸ>ν Δηλίων· εἶναι δὲ κ[αὶ αὐ]-
16. τὸν πρόξενον καὶ εὐεργέ[την]
17. τοῦ ἱεροῦ καὶ Δηλίων καὶ αὐ[τὸν]
18. καὶ ἐκγόνους· εἶναι δὲ αὐ[τοῖς ἀ]-
19. τέλειαν ἐν Δήλῳ καὶ [πολιτεί]-
20. αν καὶ γῆς καὶ οἰκ[ίας] ἔγκτη[σιν]
21. καὶ πρόσοδον πρὸς τῆμ βουλήν
22. καὶ τὸν δῆμον πρώτοις μετὰ
23. τὰ ἱερά καὶ προεδρίαν ἐν τοῖς ἀ-
24. γῶσι καὶ αὐτῶι καὶ ἐκγόνοις καὶ
25. τὰ ἄλλα ὅσα καὶ τοῖς ἄλλοις προ-
26. ξένοις καὶ εὐεργέταις δέδοται· ἀνα-
27. γράψαι δὲ τόδε τὸ ψήφισμα τῆμ μὲμ βου-
28. λήν εἰς τὸ βουλευτήριον, τοὺς δὲ
29. ἱεροποιούς εἰς τὸ ἱερόν.

1. ...— — — — — — — — — —
2. ... що беруть участь, громадя-
3. нам оголошують, що справед-
4. ливий належним чином від
5. царя Птолемея, чоловік хо-
6. роший, що для святилища і
7. поліса Делоса, і тих, що
8. потребують, здійснює, надаючи делос-
9. цям, які звертаються, самій
10. і державі, і собі особисто. Представляється
11. народу. Повторити, що саме справедливий
12. Діокл із Кірени [проявив] доб-
13. лість і благочесть для свя-
14. тилища і підношення для
15. народу Делоса. Бути ж і само-
16. му проксеном, і благодійником
17. святилища і делосців, і самому,
18. і нащадкам. Хай буде ж йому сво-
19. бода від повинностей на Делосі і громадянст-
20. во, і земля, і будівлі, право володіння нерухомістю,
21. і публічний виступ (публічне звернення) у буле
22. і народу. [Хай буде] першим після

35. [ἄθλα? — — — — —]αἱ ὅταν δὲ αἰ πόλε-
 36. [ις ἔλονται τοὺς συνέ]δ[ρους, τ]οὺς μὲν τοῦ εἰσιόν-
 37. [τος ἔτους εἰς τ]ὰ Δημητρούεα παραγινομένους
 38. [εἰσεινεγκεῖν] χρήματα ὅσαπερ εἰς τὰ Ἀντιγόνε[ια]
 39. [ἐτάχθη· φροντί]σαι δὲ καὶ σκέψασθαι ὅθεν ἔσται πα-
 40. [ρέχεσθαι τὸ] ἀργύριον ἀφ' οὗ τὰ Δημητρούεα ποιή-
 41. [σουσι τὸν ὕσ]τερον χρόνον· καθ' ὃ τι δ' ἂν οἰκονο[μ]-
 42. [ήσωσιν αὐτοί, τ]αῦτα κύρια εἶναι· τοὺς δὲ μετὰ τα[ῦ]-
 43. [τα ἐξαποστ]ελλομένους, καθ' ὃ τι ἂν συνταχθ[ῆι]
 44. [ἐξ ἀρχῆς, τὰς εἰ]σφορὰ[ς] ποιεῖσθαι ἀναγράψαι δὲ το[ύς]
 45. [συνέδρους τόδε] τὸ ψήφισμα καὶ στῆσαι παρὰ τὸν βω-
 46. [μὸν τῶν βασιλέω]ν.

1. ... здійснено еллінам. Шануватиме
2. 'ж союз несіотів гідно у відношенні до могутнього
3. Деметрія, який відзначився, сам шанований. Здійсню-
4. вати ж на самому Делосі кожного року всенародне
5. святкування Антігонеї, як було [і] до цього часу здійснюють,
6. жертвоприношення і змагання, і зібрання, що
7. буде називатись Деметрії. І делегатів відправ-
8. ляти тих самих точно так, як відправляли на
9. Антігонеї, і забезпечення жертвоприношень і
10. змагань будуть забезпечувати, і платню за майст-
11. рів змагань
12. Деметріям із союзних коштів з
13. доходу, як до цього часу [здійснювали] несіоти
14. для Антігонеї, і якщо деякі із несіотів
15. не заплатять, з того самого доходу взяти-
16. ти грошіна це...
17. при нестачі спільно сплатити, бути
18.
19.
20. [— — — — — ... бути[... — — —]
21. ————— прихильність
22. за увесь час..... які є ,благо-
23. діяння ті і
24. ...с.11....володіє крім того несіоти
25. — — — — — гроші. Суспільний пост же...
26. — — — — — точно так і
27. —————...—————
28. —————....
29. —————..... той ...
30. —————....
31. ————— ... рідний поліс таким чином
32. [— — — — — прийняті до числа громадян усі. Щось же
33. ————— і стануть виснажуватись? усі

34. [— — — — — через усіх? Святкування із жертвоприношеннями і
35. [виставлені на змагання? — — — — —]. Будь який раз, коли ж полі-
36. си проводять синедріон, наступ-
37. ного року на Деметрії, які відбуваються,
38. принести гроші таким же чином, як на Антігоней
39. відносили, будучи свідомими ж і розглядаючи, як будуть
40. надаватись гроші і хто Деметрії здійсню-
41. ватиме надалі. Відповідно до того, чим вони управ-
42. ляють самі, то господарем того вважаються. Ті ж, що потім
43. будуть відправляти, і потім вони, як обумовлювалось
44. від заснування, внески будуть здійснювати. Записати ж
45. синедріону це рішення і поставити біля постамен-
46. ту царів.

IG XII 7 506⁵⁹¹

1. [ἔδοξε]ν τοῖς συνέδροις τῶν νησιωτῶν· ὑπὲρ ὧν
2. [Φιλοκλή]ς ὁ βασιλεὺς Σιδονίων καὶ Βάκχων ὁ νη-
3. [σίαρχος ἔγρα]ψαν πρὸς τ[ὰ]ς πόλεις, ὅπως ἂν ἀπο-
4. [στ]εῖ[λ]ωσιν συνέδρους εἰς Σάμον, οἵτινες
5. [χρημ]ατιοῦσιν ὑπὲρ τῆς θυσίας καὶ τῶν θεω-
6. [ρῶ]ν καὶ τοῦ ἀγῶνος, ὃν τίθησιν ὁ βασιλεὺς Πτο-
7. [λεμ]αῖος τῶι πατρὶ ἐν Ἀλεξανδρείαι ἰσολυμ[πι]-
8. [ον, καὶ νῦν] ἐκ πόλεωμ παραγενομένοις τοῖς συ[ν]-
9. [έδροις] δι[ελέγη]σαν Φιλοκλής καὶ Βάκχων, δε[ε]-
10. [δό]χθαι τῶι κοινῶι τῶν συνέδρων· ἐπειδὴ ὁ
11. [β]ασιλεὺς καὶ σωτὴρ Πτολεμαῖος πολλῶν
12. καὶ μεγάλων ἀγαθῶν αἴτιος ἐγένετο τοῖς
13. [τ]ε νησιώταις καὶ τοῖς ἄλλοις Ἑλλησιν, τάς τε π[ό]-
14. [λ]εις ἐλευθερώσας καὶ τοὺς νόμους ἀποδοὺς
15. [κ]αὶ τὴμ πάτριον πολιτείαμ πᾶσιγ καταστήσα[ς]
16. [κ]αὶ τῶν εἰσφορῶγ κουφίσας, καὶ νῦν ὁ βασιλεὺς
17. [Π]τολεμαῖος, διαδεξάμενος τὴμ βασιλείαν παρ[ὰ]
18. τοῦ πατρός, τὴν αὐτὴν εὐνοιαγ καὶ ἐπιμέλειαν
19. [π]αρεχόμενος διατελεῖ εἰς τε τοὺς νησιώτας κα[ὶ]
20. τοὺς ἄλλους Ἑλληνας, καὶ θυσίαμ ποιεῖ τῶι πατρ[ὶ]
21. καὶ ἀγῶνα τίθησιν ἰσολύμπιον γυμνικὸγ καὶ
22. μουσικὸν καὶ ἵππικόν, τὴν τε πρὸς τοὺς θεοῦ[ς εὐ]-
23. [σέβ]ειαν διαφυλάττωγ καὶ τὴμ πρὸς τοὺς π[ρογό]-
24. [νου]ς εὐνοϊαν διατηρῶν, καὶ παρακαλεῖ εἰς ταῦτ[α]
25. [τού]ς τε νησιώτας καὶ τοὺς ἄλλους Ἑλληνας ψ[η]-

⁵⁹¹ Декрет несіотів про заснування свята Птолемеї

5. — — — — — διαγορε[v]ο— — — — —
6. — — — — — — — — τοῖς — — — — —
7. — — — — — — — — ν[τ(?)]ὰ ψηφίσ[ματα — — — — —]
8. — — Ο— — — — — — — — οντ— — — — —
9. — — — — — — — — — — ΟΝΤΟΥΣ— — — — —
10. Χ— — — — — — — — — — Ε— — — — —
11. — — — Ε— — — — — — — — — ΑΣ— — EN— — — — —
12. — — — — — — — — — — — Ο— — — — —
13. — — — Ο— — — — — — — — — — —

1. Постановлено синедріоном несіотів. Від імені їх
2. Філокл цар Сідона і Бакхон не-
3. сіарх написали стосоно полісів, таким чином від-
4. правляють делегатів на Самос, які
5. займаються грошовими справами на користь святкування із жертвоприношеннями і
6. вищі змагань, це воздвинув цар Пто-
7. лемей предкам в Александрії подібно
8. олімпійським, і тепер із багатьох предсавлених деле-
9. гатів були обрані Філокл і Бакхон, поста-
10. новити союзу делегатів. З того часу, як
11. цар і рятівник Птолемей багаторазових
12. і великих благодіянь благодійником став
13. і островитянам, і усім еллінам, і по-
14. ліси звільнені, і закони повернуті,
15. і батьківських політій усіх конституції
16. і податки полегшені, і тепер цар
17. Птолемей, успадкувавши царську владу від
18. батька, також за прихильність і турботу
19. які продовжують надаватися несіотам та
20. іншим еллінам, і жертву, яку приносить батьку,
21. і змагання запроваджує, подібно олімпійським, гімнастичні і
22. мусичні і кінні, і до богів ша-
23. на дотримується, і до пред-
24. ків доброзичливість зберігаючи, і запрошує усіх
25. несіотів та інших еллінів по-
26. становити голосуванням змагання, які бутуть як олімпійські, сто-
27. сується всіх несіотів, шанований рані-
28. ше сотер Птолемей подібно богам почестями
29. і через благодіяння союзу і за допомогу приватним
30. особам царю Птоlemeю про-
31. сять серед інших надати підтримку, і тепер, відповідно,
32. прийняв їх з усіх прагнень голосувати
33. ————— як всяким..
34. ————— гідна повага
35. [————— за їх благочинність
36. приймається жертва і священним послам від-
37. правляться на весь час у встанов-

38. лен час, точно так як цар наказав,
39. і бути змаганню подібно олімпійським, і переможцям
40. серед островитян нагорода якій бути, які тільки
41. є у законах від кожних з островитян
42. написані для олімпіад переможців. Увін-
43. чати ж і царя Птолемея царя і
44. сина Сотера Птолемея золотим вінком ἀριστεί-
45. [ωι від статерів тисячу чесноти (доблесть) у відношенні і добро-
46. зичливість яку до островитян, записати ж
47. синедріону цей указ на стелі кам'яній і
48. поставити на Делосі біля вівтаря Сотера
49. Птолемея. Відповідно усім же затвердити ж усім присутнім
50. рішення і учасники полів синед--
51. ріона, і записати на стелі кам'яній
52. і освятити у святилищах, де і інші по-
53. сті записані у кожному. Одобрити
54. ж синедріоном і священних посланців трьох, які є посла-
55. ні в Александрію здійснити жертвоприношення від імені
56. союзу островитян Птолемею Сотеру і
57. вінок вручити царю. На
58. вінок гроші і на дорожні витрати і подо-
59. рож священних посланців надавати полісам, кожний
60. на рахунок покладений самих, і передати кому Бакхон
61. призначить. Обрані священні посланці Главкон із Кіфнія,
62.із Наксоса, Клеоріт із Андроса.

- b.1 -----
2. -----
3. -----] аморгосці відправлені -----]
4. [----- послам хай будуть рівні -----]
5. -----оголосити-----
6. -----
7. ----- розпорядження -----]
8. -----
9. -----дійсно суще-----
10.
11. -----
12. -----
13. -----

IG XI 4 712⁵⁹²

1. ἔδοξεν τεῖ βουλευῖ καὶ τῶι δήμωι· Ἀ[v]-
2. τίλακος Σιμίδου εἶπεν· ἐπειδὴ Πόπ[λι]-
3. [ος] Κορνήλιος Ποπλίου υἱὸς Σκιπίω[v]
4. [Ρ]ωμαῖος πρόξενος ὦν καὶ εὐεργέτη[ς]

⁵⁹² Проксенічний декрет Публію Корнелію Сципіону

5. τοῦ τε ἱεροῦ καὶ Δηλίων τὴν πᾶσαν ἐπ[ι]-
6. μέλειαν ποεῖται περὶ τε τοῦ ἱεροῦ
7. καὶ Δηλίων· δεδόχθαι τεῖ βουλευῖ κα[ῖ]
8. τῷ δήμῳ στεφανῶσαι Πόπλιον Κορν[ή]-
9. λιον Ποπλίου υἱὸν Σκιπίωνα Ῥωμαῖον
10. τοῖς Ἀπολλωνίοις δάφνης στ[ε]φάνῳ
11. τῷ ἱερῷ· ἀναγορεῦσαι δὲ τὸν ἱεροκ[ή]-
12. ρυκα ἐν τῷ θεάτρῳ, ὅταν οἱ τῶν παίδων χ[ο]-
13. ροὶ ἀγωνίζωνται, τόδε τὸ κήρυγμα·
14. στεφανοὶ ὁ δῆμος ὁ Δηλίων Πόπλιον
15. Κορνῆλιον Σκιπίωνα Ῥωμαῖον δάφνη[ς]
16. στεφάνῳ τῷ ἱερῷ ἀ[ρ]ετῆς ἔνεκεν
17. καὶ εὐσεβείας τῆς περὶ τὸ ἱερόν κα[ῖ]
18. εὐνοίας τῆς εἰς τὸν δῆμον τὸν Δηλίω[v]·
19. Λυσανίας Καίβωνος ἐπεψήφισεν.

1. Постановлено було та народом. Анти-
2. лак, син Симоніда, сказав. Відколи Публій
3. Корнелій, син Публія, Сципіон
4. Римлянин був прокшеном і благочинником
5. святилища і делосців, за всю тур-
6. боту, зроблену для святилища
7. і делосців, вшанований було і
8. народом, увінчується Публій Корне-
9. лій, син Публія, Сципіон Римлянин
10. лавровим вінком Аполлона
11. священним, публічно оголошується ж глашатаєм
12. при жертвоприношеннях у театрі, в будь-який раз, коли дітей
13. хори змагаються, тут же це повідомляється через глашатая.
14. Увінчує народ Делоса Публія
15. Корнелія Сципіона Римлянина лавровим
16. вінком святилища за доблесть
17. і за глибоку повагу святилищу, і
18. благочинності Народу Делосу.
19. Лусіній Кайван поставив питання на обговорення.